

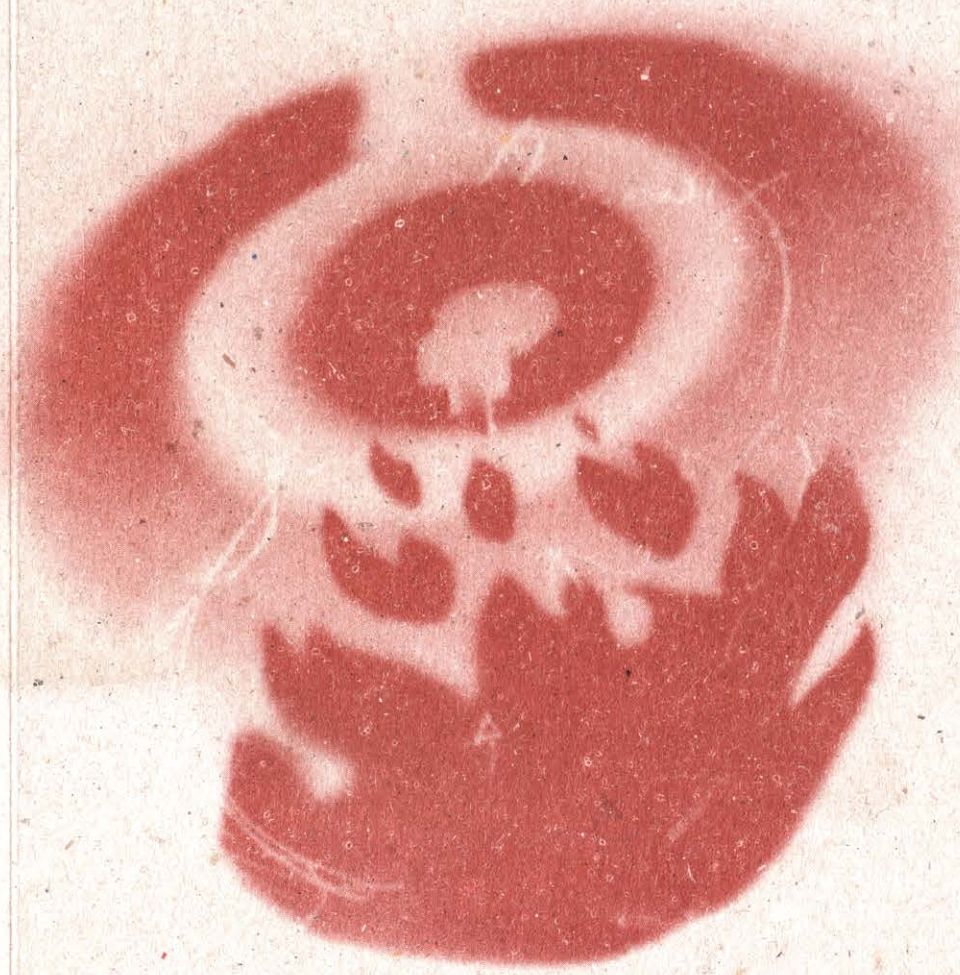
Το έργο αυτό, αναμφίβολα το κορυφαίο θεωρητικό επίτευγμα του Georges Bataille (όπου, εκτός των άλλων, συνυπαίχονται όλες οι γνωστές θέσεις του για το ιερό, για τον ερωτισμό και για την *εσωτερική εμπειρία*), υπήρξε από πολλές απόψεις έργο προδρομικό για τη σύγχρονη σκέψη: ερμηνεύοντας με λαμπρό τρόπο τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις του Marcel Mauss για το *δώρο* και τις πρωτόγονες μορφές ανταλλαγής, συνδέοντας αυτά τα δεδομένα με τη *θυσία* ως κεντρική έκφραση του ιερού σε ποικίλους πολιτισμούς και συνεκτιμώντάς τις μεταβαλλόμενες σχέσεις οικονομίας, θρησκείας και πολιτισμικών αξιών που φώτισε ο Max Weber, θα πρωτοστατήσει στην αποδόμηση των αξιωμάτων της αστικής οικονομικής επιστήμης που θεωρούσε την επιδίωξη του κέρδους ως περίπου «φυσική» και θα αναδείξει το πρωτείο της χωρίς συμφέρον δαπάνης, της οργιώδους ανάλωσης και της γιορτής στο συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας.

Γραμμένο κατά την πρώτη κορύφωση του ψυχροπολεμικού κλίματος (1949), το *Καταραμένο απόθεμα* μπορεί σήμερα να φανεί παρωχημένο σε ό,τι αφορά ειδικές επικαιρικές του εκτιμήσεις (π.χ. σχετικά με τη Σοβιετική εκβιομηχάνιση ή το Σχέδιο Μάρσαλ): αν ωστόσο κάποιος προσέξει τη βαθύτερη λογική αυτών των αναλύσεων παρακάμπτοντας πολλές επιφανειακές λεπτομέρειες, ίσως βρει ένα εργαλείο που επιτρέπει να καταλάβουμε, αναδρομικά, ποια ήταν η φύση των μηχανισμών αναδιανομής που χαρακτήριζαν το κενονσιανό μοντέλο οικονομίας το οποίο εφάρμοζαν απαρεγκλίτως τα δυτικά κράτη όλη τη μεταπολεμική περίοδο, ποια ακριβώς σημασία είχε η εγκατάλειψή τους από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και γιατί, ενόψει αυτού και ιδίως μετά το τέλος των ψυχροπολεμικών ισορροπιών, ήταν αναπόφευκτη η πιο καταστροφική πορεία του παγκόσμιου καπιταλισμού της οποίας γινόμαστε μάρτυρες σήμερα, στην πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα.

Ο Georges Bataille (1897-1962) υπήρξε από τους κορυφαίους δοκιογράφους και πεζογράφους της Γαλλίας στον εικοστό αιώνα. Αποστάτης του σουρρεαλισμού, εμπνευσμένος από τον χριστιανικό μυστικισμό, τον κομμουνισμό και τον Νίτσε, συνδημιουργός του «Κολεγίου Κοινωνιολογίας» και του εντύπου του *Acephale* (1937, με τους Roger Caillois και Michel Leiris) και ιδρυτής του περιοδικού *Critique* (1946), βιοπορίστηκε από το 1922 έως 1942 ως βιβλιοθηκάριος στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού και το υπόλοιπο της ζωής του ως ελεύθερος συγγραφέας. Έγινε πασίγνωστος από «ακαταραμένα» μυθιστορήματα όπως *Η ιστορία το ματιού* (1928), *Μαντάμ Ενταρναντά* (1941), *Το γαλάζιο τ' ουρανού* (1957), και μελέτες όπως *Η εσωτερική εμπειρία* (1943), *Θεωρία της θρησκείας* (1947), *Το καταραμένο απόθεμα* (1949), *Η λογοτεχνία και το κακό* (1957), *Ο ερωτισμός* (1957), κ.ά.

Georges Bataille ◆◆◆

ΤΟ ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΟ ΑΠΟΘΕΜΑ

Georges Bataille

ΤΟ ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΟ ΑΠΟΘΕΜΑ

με εισαγωγή

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΑΠΑΝΗΣ

Μετάφραση:

ΛΕΝΑ ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Επιμέλεια:

ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η γαλλική φράση *La part maudite*, που είναι ο τίτλος αυτού του βιβλίου, παρουσιάζει στο πρωτότυπο μια ηθελημένη αμφισημία, αφού συνεκφράζει έννοιες με αξιοσημείωτη σημασιακή απόκλιση: «Το Καταραμένο Μέρος», «Η Καταραμένη Πλευρά», «Το Καταραμένο Απόθεμα», και ίσως μερικές ακόμα, είναι πιθανές ελληνικές αποδόσεις της. Οι συνεκδοχές αυτών των εκφράσεων στη γαλλική φτάνουν πολύ μακρύτερα, αφού μπορούν να υπονοούν πράγματα που κυμαίνονται από το πλεόνασμα της παραγωγής ως τα κόπρανα και από τα γεννητικά όργανα ως το θύμα της θυσίας. Διαλέξαμε την απόδοση *Το Καταραμένο Απόθεμα* μόνο επειδή είναι περισσότερο πιστή στο οικονομικό φάσμα σημασιών, το οποίο αποδίδει και τη δεσπόζουσα αυτής της πραγματείας του Georges Bataille.

Τίτλος πρωτοτύπου:

Georges Bataille

LA PART MAUDITE

Minituit: Παρίσι 1949

© για την ελληνική γλώσσα:

A' έκδ. εκδόσεις Praxis, 1985.

B' έκδ. εκδόσεις futura, 2010.

Σειρά «Ιανός - Πολιτισμικές Διασταυρώσεις»

σε συνεργασία με το

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Υπεύθυνος σειράς: Φώτης Τερζάκης

2. Georges Bataille

ΤΟ ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΟ ΑΠΟΘΕΜΑ

Εισαγωγή: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΑΠΑΝΗΣ

Μετάφραση: Λένα Λυμπεροπούλου

Επιμέλεια: Φώτης Τερζάκης

Κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 2010 από τις

εκδόσεις futura - Μιχάλης Παπαρούνης

Χαριλάου Τρικούπη 72, 106 80 Αθήνα

Τηλ. & φαξ: 210 5226361

futura@otenet.gr

Επιμέλεια έκδοσης: Μιχάλης Παπαρούνης

Σχεδιασμός έκδοσης: Θεοδοσία Ανδριώτη

ISBN: 978-960-6654-83-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΑΠΑΝΗΣ

1. Ανεπάρκεια της αρχής της κλασικής χρησιμότητας 19
2. Η αρχή της απώλειας 22
3. Παραγωγή, συναλλαγή και μη παραγωγική δαπάνη 26
4. Η λειτουργική δαπάνη των εύπορων τάξεων 30
5. Η πάλη των τάξεων 33
6. Ο χριστιανισμός και η επανάσταση 36
7. Το αδάμαστο των υλικών έργων 38

ΤΟ ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΟ ΑΠΟΘΕΜΑ

Πρόλογος 43

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Η έννοια της γενικής οικονομίας

1. Η εξάρτηση της οικονομίας από τη διαδρομή της ενέργειας πάνω στη γήινη σφαίρα 49
2. Για την αναγκαιότητα της απώλειας χωρίς κέρδος του πλεονάσματος της ενέργειας που δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη του συστήματος 51
3. Η πενία των οργανισμών ή των περιορισμένων συνόλων και το πλεόνασμα πλούτου της ζωντανής φύσης 52
4. Ο πόλεμος θεωρούμενος σαν μια καταστροφική δαπάνη της πλεονάζουσας ενέργειας 54

II. Νόμοι της γενικής οικονομίας

1. Η υπεραφθονία της βιοχημικής ενέργειας και η ανάπτυξη.....	58
2. Το όριο της ανάπτυξης.....	59
3. Η πίεση.....	60
4. Το πρώτο αποτέλεσμα της πίεσης: η επέκταση.....	62
5. Το δεύτερο αποτέλεσμα της πίεσης: η σπατάλη ή η πολυτέλεια.....	63
6. Οι τρεις πολυτέλειες της φύσης: η βρώση, ο θάνατος και η αναπαραγωγή με τη συμμετοχή των φύλων.....	65
7. Η επέκταση μέσω της εργασίας και της τεχνικής και η πολυτέλεια.....	67
8. Το καταραμένο απόθεμα.....	69
9. Αντίθεση της «γενικής» σκοπιάς στην «ειδική».....	70
10. Οι λύσεις της γενικής οικονομίας και η «αυτοσυνειδησία».....	72

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ I Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΛΩΣΗΣ

I. Θυσίες και πόλεμοι των Αζτέκων

1. Κοινωνία της ανάλωσης και κοινωνία της επιχείρησης.....	74
2. Η ανάλωση μέσ' από την κοσμοαντίληψη των Αζτέκων.....	75
3. Οι ανθρωποθυσίες του Μεξικού.....	78
4. Η μύχια σχέση δημίων και θυμάτων.....	80
5. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας των πολέμων.....	82
6. Από το πρωτείο της θρησκείας στο πρωτείο της στρατιωτικής δράσης.....	84
7. Η θυσία ή η ανάλωση.....	85
8. Το θύμα, καταραμένο και ιερό.....	89

II. Το δώρο αντιζηλίας (το πότλατς)

1. Γενική σπουδαιότητα των δώρων επίδειξης στην μεξικανική κοινωνία.....	91
2. Οι πλούσιοι και η τελετουργική σπατάλη.....	92

3. Το πότλατς των Ινδιάνων της Βορειοδυτικής Αμερικής.....	95
4. Θεωρία του πότλατς – 1: το παράδοξο του δώρου που μετατρέπεται στην «απόκτηση» μιας εξουσίας....	96
5. Θεωρία του πότλατς – 2: η φαινομενική έλλειψη σημασίας των δώρων.....	99
6. Θεωρία του πότλατς – 3: η κατάκτηση της «κοινωνικής θέσης».....	99
7. Θεωρία του πότλατς – 4: πρώτοι θεμελιώδεις νόμοι.....	100
8. Θεωρία του πότλατς – 5: η αμφιταλάντευση και η αντίφαση.....	101
9. Θεωρία του πότλατς – 6: η πολυτέλεια και η αθλιότητα.....	103

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ II Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

I. Η κατακτητική κοινωνία: το Ισλάμ

1. Δυσκολία να δοθεί νόημα στη μουσουλμανική θρησκεία.....	107
2. Οι κοινωνίες ανάλωσης των Αράβων πριν την Εγίρα.....	111
3. Το Ισλάμ στη γέννησή του ή η κοινωνία υποβιβασμένη σε στρατιωτική επιχείρηση.....	112
4. Το όψιμο Ισλάμ και η επιστροφή στη σταθερότητα.....	117

II. Η αποπλισμένη κοινωνία: ο λαμαϊσμός

1. Οι ειρηνικές κοινωνίες.....	118
2. Το σύγχρονο Θιβέτ και ο Άγγλος χρονικογράφος του.....	120
3. Η καθαρά θρησκευτική εξουσία του Δαλάι-Λάμα....	121
4. Η αδυναμία και η εξέγερση του δέκατου τρίτου Δαλάι Λάμα.....	124

5. *Η εξέγερση των μοναχών ενάντια σε μια προσπάθεια στρατιωτικής οργάνωσης* 128
6. *Η ανάλωση όλου του πλεονάσματος από τους λάμα*..... 130
7. *Η οικονομική εξήγηση του λαμαϊσμού*..... 132

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΙΙΙ: Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

I. Η προέλευση του καπιταλισμού και η Μεταρρύθμιση

1. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* 137
2. *Η οικονομία στο δόγμα και την πρακτική του Μεσαίωνα*..... 138
3. *Η ηθική θέση του Λούθηρου* 143
4. *Ο καλβινισμός*..... 145
5. *Το μακρινό αποτέλεσμα της Μεταρρύθμισης: η αυτονόμηση του κόσμου της παραγωγής*..... 147

II. Ο αστικός κόσμος

1. *Η θεμελιώδης αντίφαση της αναζήτησης της εσωτερικότητας στα έργα* 151
2. *Η ομοιότητα της Μεταρρύθμισης με τον μαρξισμό* . 153
3. *Ο κόσμος της σύγχρονης βιομηχανίας ή ο αστικός κόσμος* 158
4. *Η άρση των υλικών δυσκολιών και ο ριζοσπαστισμός του Μαρξ*..... 161
5. *Τα κατάλοιπα της φεουδαρχίας και της θρησκείας*.. 162
6. *Ο κομμουνισμός και η πλήρωση του ανθρώπου στη χρησιμότητα του πράγματος*..... 163

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ: ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

I. Η Σοβιετική εκβιομηχάνιση

1. *Η απογοήτευση της μη κομμουνιστικής ανθρωπότητας*..... 165

2. *Οι θέσεις των διανοουμένων απέναντι στον κομμουνισμό* 166
3. *Το εργατικό κίνημα ενάντιο στη συσσώρευση* 171
4. *Η αδυναμία των τσάρων για συσσώρευση και η κομμουνιστική συσσώρευση*..... 173
5. *Η «κολλεκτιβοποίηση» της γης* 179
6. *Η αδυναμία των κριτικών που εναντιώνονται στη σκληρότητα της εκβιομηχάνισης*..... 181
7. *Η αντίθεση του παγκοσμίου προβλήματος με το ρωσικό πρόβλημα* 186

II. Το Σχέδιο Μάρσαλ

1. *Η πολεμική απειλή*..... 188
2. *Η δυνατότητα ενός μη στρατιωτικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε διαφορετικές μεθόδους παραγωγής*..... 189
3. *Το Σχέδιο Μάρσαλ* 192
4. *Η αντίθεση των «γενικών» επιχειρήσεων και της «κλασικής» οικονομίας*..... 194
5. *Από το «γενικό» συμφέρον του Φ. Περρού στην άποψη της «γενικής οικονομίας»*..... 197
6. *Η σοβιετική πίεση και το Σχέδιο Μάρσαλ*..... 202
7. *Όπου η πολεμική απειλή παραμένει η μόνη που μπορεί «ν' αλλάξει τον κόσμο»*..... 204
8. *Η «δυναμική ειρήνη»* 206
9. *Η εκπλήρωση της ανθρωπότητας συνδεδεμένη με αυτήν της αμερικανικής οικονομίας* 207
10. *Η συνείδηση του ύστατου σκοπού του πλούτου και η «αυτοσυνειδησία»* 208

Η αφθονία είναι ομορφιά.

– WILLIAM BLAKE

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΑΠΑΝΗΣ¹

---

¹ Η μελέτη αυτή δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Critique Sociale* (No. 7) τον Ιανουάριο του 1933.

1. ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑΣ

Κάθε φορά που η κατεύθυνση μιας συζήτησης εξαρτάται από τη θεμελιώδη αξία της λέξης «χρήσιμο», δηλαδή κάθε φορά που τίγεται ένα ουσιαστικό ζήτημα που αφορά τη ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών, όποια κι αν είναι τα πρόσωπα που συμμετέχουν στη συζήτηση και όποιες κι αν είναι οι γνώμες που αντιπροσωπεύονται, μπορεί κάποιος να βεβαιώσει ότι η συζήτηση είναι αναγκαστικά πλαστή και ότι το ουσιαστικό πρόβλημα παρακάμπτεται. Πράγματι, δεν υπάρχει κανένας σίγουρος τρόπος που θα επέτρεπε να ορίσει κάποιος τι είναι χρήσιμο στους ανθρώπους, δεδομένου του πλήθους των λίγο πολύ διαφορετικών σημερινών αντιλήψεων. Το χάσμα αυτό εκφράζεται αρκετά από το γεγονός ότι είναι συνεχώς ανάγκη να ανατρέχουμε μ' έναν τελείως αδικαιολόγητο τρόπο σε αρχές που προσπαθούμε να τοποθετήσουμε υπεράνω του χρήσιμου και του ευχάριστου: η τιμή και το καθήκον χρησιμοποιούνται υποκριτικά σε πλέγματα χρηματικών συμφερόντων και, χωρίς να μιλάμε για τον Θεό, το Πνεύμα χρησιμεύει για να καλύπτει τη διανοητική σύγχυση μερικών οι οποίοι αρνούνται να δεχθούν ένα κλειστό σύστημα.

Και όμως, η τρέχουσα πρακτική δεν ενοχλείται απ' αυτές τις στοιχειώδεις δυσκολίες και η κοινή συνείδηση φαίνεται ευθύς εξαρχής να μην μπορεί να αντιπαρατάξει παρά λεκτικές επιφυλάξεις στην αρχή της κλασικής χρησιμότητας, δηλαδή της υποτιθέμενης υλικής χρησιμότητας. Θεωρητικά, αυτή η υλική χρησιμότητα έχει σαν σκοπό την ηδονή –αλλά με μια μετριασμένη μόνο μορφή: η βίαιη ηδονή θεωρείται παθολογική– και περιορίζεται στην απόκτηση (πρακτικά στην παραγωγή) και συντήρηση των αγαθών αφενός και στην αναπαραγωγή και συντήρηση της ανθρώπινης ζωής αφετέρου. (Βέβαια, σε αυτό προστίθεται και η πάλη ενάντια στον πόνο, και η σπουδαιότητα της αρκεί από μόνη της για ν' αποδείξει τον αρνητικό χαρακτήρα της αρχής της ηδονής που έχει υπεισαχθεί στη θεωρητική βάση.) Μέσα στη σειρά των ποσοτικών παραστάσεων που συνδέονται με τη σύλληψη αυτή της ρηχής και ανυπόφορης ύπαρξης, μόνο το πρόβλημα

της αναπαραγωγής προσφέρεται σοβαρά για συζήτηση, εξαιτίας του γεγονότος ότι μια υπερβολική αύξηση του αριθμού των ζωντανών κινδυνεύει να ελαττώσει το ατομικό μερίδιο. Συνολικά, όμως, οποιαδήποτε γενική κρίση πάνω στην κοινωνική δραστηριότητα υπονοεί την αρχή ότι κάθε επιμέρους προσπάθεια πρέπει να είναι υποταγμένη, για να είναι έγκυρη, στις θεμελιώδεις αναγκαιότητες της παραγωγής και της συντήρησης. Η ηδονή, είτε πρόκειται για την τέχνη είτε για μιαν αποδεκτή εκτόνωση είτε για παιχνίδι, υποβαθμίζεται οριστικά από τις τρέχουσες διανοητικές αντιλήψεις σε μια παραχώρηση, δηλαδή μιαν ανάπαυλα της οποίας ο ρόλος είναι επικουρικός. Το πιο απολαυστικό κομμάτι της ζωής δίνεται ως προϋπόθεση –μερικές φορές μάλιστα ως η αξιολύπητη προϋπόθεση– της παραγωγικής κοινωνικής δραστηριότητας.

Είναι αλήθεια ότι η προσωπική εμπειρία, αν πρόκειται για έναν άνθρωπο με νεανικό σφρίγος, ικανό να σπαταλά και να καταστρέφει χωρίς λόγο, διαψεύδει κάθε φορά αυτή τη μίζερη σύλληψη. Αλλά, την ίδια στιγμή που ασωτεύει και αυτοκαταστρέφεται δίχως να λογαριάζει τίποτα, ακόμα και το πιο καθαρό μυαλό αγνοεί το γιατί ή θεωρεί τον εαυτό του άρρωστο· είναι ανίκανος να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά ως χρήσιμη και δεν του περνάει από το νου ότι μια ανθρώπινη κοινωνία θα μπορούσε να έχει συμφέρον, όπως αυτός ο ίδιος, στις σημαντικές απώλειες, στις καταστροφές που προκαλούν, με κριτήριο καθορισμένες ανάγκες, ταραχώδη κατάθλιψη, κρίσεις αγωνίας και, σε τελευταία ανάλυση, μια κάποια οργιώδη κατάσταση.

Με τον πιο αφόρητο τρόπο, η αντίφαση ανάμεσα στις τρέχουσες κοινωνικές αντιλήψεις και τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας θυμίζει έτσι τη στενομυαλιά που οδηγεί τον πατέρα να εναντιώνεται στην ικανοποίηση των αναγκών του γιου που έχει υπό την ευθύνη του. Αυτή η στενομυαλιά είναι τόση, ώστε είναι αδύνατο στο γιο να εκφράσει τη θέλησή του. Η σχεδόν κακεντρεχής φροντίδα του πατέρα αφορά τη στέγη, τα ρούχα, το φαγητό, το πολύ κάποιες ανώδυνες διασκεδάσεις. Αλλά ο γιος δεν έχει καν το δικαίωμα να μιλήσει για εκείνο που του ανάβει τα αίματα, είναι αναγκασμένος ν' αφήνει τους άλλους να πιστεύουν

ότι καμία φρικαλεότητα δεν τον βάζει σε πειρασμό. Από αυτή την άποψη, είναι λυπηρό να μπορεί κανείς να πει ότι η συνειδητή ανθρωπότητα έμεινε ανήλικη: αναγνωρίζει στον εαυτό της το δικαίωμα να κατακτά, να συντηρεί ή να καταναλώνει ορθολογικά, αλλά αποκλείει κατά κύριο λόγο τη μη παραγωγική δαπάνη.

Είναι αλήθεια ότι ο αποκλεισμός αυτός είναι επιφανειακός και δεν επηρεάζει την πρακτική δραστηριότητα, περισσότερο απ' όσο περιορίζουν οι απαγορεύσεις τον γιο που επιδίδεται σε ανομολόγητες διασκεδάσεις από τη στιγμή που δεν βρίσκεται μπροστά στον πατέρα. Στην πρακτική της ζωής συμπεριφέρεται και αυτή με τρόπο που να ικανοποιεί κάποιες ανάγκες αφοπλιστικής αγριότητας και μάλιστα δεν φαίνεται ικανή να επιβιώσει διαφορετικά παρά αγγίζοντας τα όρια της φρίκης. Τόσο ώστε, όταν ένας άνθρωπος είναι ανίκανος, έστω και λίγο, να υποκύψει ολοκληρωτικά στις εκτιμήσεις τις περισσότερο ή λιγότερο επίσημες, όταν είναι έστω και ελάχιστα επιρρεπής στο να δεχτεί τη γοητεία εκείνου που αφιερώνει τη ζωή του για την καταστροφή της κατεστημένης Αρχής, είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως η εικόνα ενός ειρηνικού κόσμου και σύμφωνου με τους υπολογισμούς του θα μπορούσε να είναι γι' αυτόν τίποτε άλλο από μια βολική αυταπάτη.

Οι δυσκολίες που μπορεί κάποιος να συναντήσει στην ανάπτυξη μιας αντίληψης η οποία δεν θα είναι προσαρμοσμένη στις δουλικές σχέσεις πατέρα και γιου δεν είναι λοιπόν ανυπέβλητες. Είναι δυνατό να δεχτεί κανείς την ιστορική αναγκαιότητα εικόνων που είναι αόριστες και απατηλές για χρήση της πλειοψηφίας (τις οποίες χρειάζεται σαν ναρκωτικό) η οποία, εξάλλου, σε κάθε περίπτωση αρνείται να δει τον εαυτό της μέσα στο δαίδαλο που απορρέει από τις ανθρώπινες ασυνέπειες. Μια ακραία απλοποίηση αντιπροσωπεύει τη μοναδική δυνατότητα για τ' ακαλλιέργητα ή τα λίγο καλλιεργημένα τμήματα του πληθυσμού προκειμένου να αποφύγουν μιαν ελάττωση της επιθετικής τους ορμής. Αλλά θα ήταν δειλία να δεχτούμε σαν φραγμό στη γνώση τις συνθήκες της αθλιότητας, τις συνθήκες ανάγκης μέσα στις οποίες διαμορφώνονται τέτοιες απλοποιημένες εικόνες. Και αν μια σύλληψη λιγότερο αυθαίρετη και καταδικασμένη να μείνει πράγματι εσω-

στρεφής σκοντάφτει ως τέτοια, μέσα στις άμεσες συνθήκες, σε μίαν αρρωστημένη αποστροφή, πρέπει να πούμε ότι αυτή η αποστροφή είναι ακριβώς η ντροπή μιας γενιάς στην οποία ανήκουν οι εξεγερμένοι που φοβούνται το θόρυβο των ίδιων τους των λόγων. Είναι λοιπόν αδύνατο να την πάρουμε στα σοβαρά.

2. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΠΩΛΕΙΑΣ

Η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν συρρικνώνεται ολοκληρωτικά στις διαδικασίες της παραγωγής και της συντήρησης και η κατανάλωση πρέπει να διακρίνεται σε δύο ξεχωριστές μορφές: η πρώτη, συρρικνωμένη, αντιπροσωπεύεται από τη χρήση του ελάχιστου αναγκαίου από τα άτομα μιας δεδομένης κοινωνίας για τη διατήρηση της ζωής και τη συνέχιση της παραγωγικής δραστηριότητας – πρόκειται λοιπόν απλά για την ουσιαστική προϋπόθεση αυτής της τελευταίας· η δεύτερη μορφή αντιπροσωπεύεται από τις λεγόμενες μη παραγωγικές δαπάνες – η πολυτέλεια, τα πένθη, οι πόλεμοι, οι λατρείες, η ανέγερση δαπανηρών μνημείων, τα παιχνίδια, τα θεάματα, οι τέχνες, η δόλια σεξουαλική δραστηριότητα (δηλαδή η απομακρυσμένη από τη γεννητική σκοπιμότητα) αντιπροσωπεύουν δραστηριότητες που, τουλάχιστον μέσα σε πρωτόγονες συνθήκες, συνιστούν κάποιου είδους αυτοσκοπό. Είναι λοιπόν αναγκαίο να κρατήσουμε τον όρο «δαπάνη» γι' αυτές τις μη παραγωγικές μορφές, εξαιρώντας όλες τις καταναλωτικές μόδες που εξυπηρετούν μακροπρόθεσμα την παραγωγή. Παρόλο που είναι πάντα δυνατό να αντιπαράθετε κανείς τη μία στην άλλη, όλες αυτές οι διάφορες μορφές που απαριθμήσαμε αποτελούν ένα σύνολο που χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι σε κάθε περίπτωση το βάρος πέφτει στην απώλεια, η οποία πρέπει να είναι όσο το δυνατό μεγαλύτερη για ν' αποκτήσει η δραστηριότητα το πραγματικό της νόημα.

Αυτή η αρχή της απώλειας, δηλαδή της δαπάνης χωρίς όρους, όσο αντίθετη κι αν είναι στην οικονομική αρχή του ισοζυγίου των λογαριασμών (όπου οι δαπάνες αντισταθμίζονται τακτικά από τα έσοδα), τη μόνη ορθολογική με τη στενή έννοια του όρου, μπορεί να αποδειχθεί με τη βοήθεια ενός μικρού αριθμού από

παραδείγματα δανεισμένα από την τρέχουσα εμπειρία.

① Τα κοσμήματα δεν αρκεί να είναι όμορφα και εκθαμβωτικά, πράγμα που θα έκανε δυνατή την αντικατάστασή τους με ψεύτικα: η θυσία μιας περιουσίας, από την οποία προτίμησε κάποιος έναν ποταμό διαμάντια, είναι αναγκαία για ν' αποκτήσει αυτός ο ποταμός τον γοητευτικό του χαρακτήρα. Αυτό θα πρέπει να συσχετιστεί με τη συμβολική αξία του κοσμήματος, αξία γενική στην ψυχανάλυση. Όταν μέσα σ' ένα όνειρο ένα διαμάντι έχει τη σημασία του περιπτώματος, δεν πρόκειται μόνο για ένα συνειρμό των αντιθέτων μέσα στο ασυνείδητο: τα κοσμήματα, όπως και τα περιπτώματα, είναι καταραμένες ουσίες που κυλούν από μια πληγή, κομμάτια από το Είναι προορισμένα για μια φανερή θυσία (πραγματικά, χρησιμεύουν ως πλουσιοπάροχα δώρα φορτισμένα με σαρκικό έρωτα). Ο λειτουργικός χαρακτήρας των κοσμημάτων απαιτεί την τεράστια υλική τους αξία και είναι ο μόνος που εξηγεί τις ελάχιστες περιπτώσεις των επιτυχημένων απομιμήσεων που, ωστόσο, παραμένουν αχρησιμοποίητες.

② Οι λατρείες απαιτούν μίαν αιματηρή σπατάλη ανθρώπων και ζώων, τη θυσία. Η θυσία δεν είναι τίποτε άλλο, με την ετυμολογική έννοια του όρου,² παρά η παραγωγή ιερών αντικειμένων.

Από την αρχή φαίνεται καθαρά ότι τα ιερά αντικείμενα συγκροτούνται μέσα από μίαν επιχείρηση απώλειας: η επιτυχία του χριστιανισμού, ιδιαίτερα, πρέπει να εξηγηθεί από την αξία του θέματος της ατιμωτικής σταύρωσης του Υιού του Θεού, που σηκώνει στους ώμους του την ανθρώπινη αγωνία σε μίαν αναπαράσταση της απώλειας και της ταπείνωσης δίχως όρια.

③ Στα διάφορα ανταγωνιστικά παιχνίδια η απώλεια πραγματώνεται, γενικά, μέσα σε περίπλοκες συνθήκες. Σεβαστά χρηματικά ποσά δαπανώνται για τη συντήρηση των ζώων, των χώρων, των μηχανών ή των ανθρώπων. Η ενέργεια κατασπαταλιέται όσο το δυνατό με τρόπο που προκαλεί ένα αίσθημα έκπληξης, και σε κάθε περίπτωση με μίαν ένταση απείρως μεγαλύτερη εν συγκρίσει προς τις παραγωγικές επιχειρήσεις. Ο θανάσιμος κίνδυνος δεν

² Στα γαλλικά sacrifice=θυσία, sacré=ιερός [Σ.τ.Μ.]

αποφεύγεται και, αντίθετα, αποτελεί το αντικείμενο μιας ασυνείδητης ισχυρής έλξης. Εξάλλου τα αγωνίσματα είναι αφορμή για βραβεία που μοιράζονται επιδεικτικά. Τεράστια πλήθη παρίστανται, τα πάθη τους αποχαλινώνονται συχνά δίχως κανένα μέτρο και τρελά χρηματικά ποσά χάνονται υπό τη μορφή στοιχημάτων. Είναι αλήθεια ότι από αυτή την κυκλοφορία του χρήματος επωφελείται ένας μικρός αριθμός επαγγελματιών του στοιχήματος, αλλά αυτό δεν σημαίνει λιγότερο ότι η κυκλοφορία αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πραγματικό φορτίο από αποχαλινωμένα μέσ' από τον ανταγωνισμό πάθης, το οποίο προκαλεί σε μεγάλο αριθμό από εκείνους που στοιχηματίζουν απώλειες δυσανάλογες με τα μέσα που διαθέτουν. Αυτές οι απώλειες μάλιστα αγγίζουν συχνά ένα τέτοιο παραλογισμό που οι παίχτες δεν έχουν άλλη διέξοδο από τη φυλακή ή το θάνατο. Επιπλέον, διάφορες μορφές μη παραγωγικής δαπάνης μπορούν να συνδεθούν, ανάλογα με τις περιστάσεις, με τα μεγάλα θεαματικά αγωνίσματα: όπως ακριβώς τα στοιχεία που έχουν μίαν αυτόνομη κίνηση έλκονται από ένα μεγαλύτερο στρόβιλο. Έτσι, με τις υποδρομίες συνδέονται διαδικασίες κοινωνικής διάκρισης πολυδάπανου χαρακτήρα (αρκεί να αναφερθεί η ύπαρξη των Jockey-Clubs) και η επιδεικτική παραγωγή νεωτερισμών υψηλής μόδας. Πρέπει εξάλλου να παρατηρήσουμε ότι το πλέγμα της δαπάνης που εμφανίζεται στις σύγχρονες υποδρομίες είναι ασήμαντο εν συγκρίσει προς τις εκκεντρικότητες των Βυζαντινών που συνδέαν με τις υποδρομίες το σύνολο του δημόσιου βίου.

4) Από την άποψη της δαπάνης, η καλλιτεχνική παραγωγή πρέπει να διακριθεί σε δύο μεγάλες κατηγορίες, η πρώτη από τις οποίες αποτελείται από τις αρχιτεκτονικές κατασκευές, τη μουσική και το χορό. Αυτή η κατηγορία επιτρέπει πραγματικές δαπάνες. Ωστόσο, η γλυπτική και η ζωγραφική, χωρίς να μιλάμε για τη χρησιμοποίηση των χώρων για τελετές ή θεάματα, εισάγουν στην αρχιτεκτονική την ίδια την αρχή της δεύτερης κατηγορίας, την αρχή της συμβολικής δαπάνης. Από την πλευρά τους, η μουσική και ο χορός μπορούν εύκολα να φορτιστούν από ένα πλήθος εξωτερικά γνωρίσματα.

Στη μείζονα μορφή τους, η λογοτεχνία και το θέατρο, που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία, προκαλούν την αγωνία και τον τρόπο με συμβολικές αναπαραστάσεις της τραγικής απώλειας (παρακμή ή θάνατος): στην ελάχισονα μορφή τους προκαλούν το γέλιο με αναπαραστάσεις που η δομή τους είναι ανάλογη αλλ' αποβάλλοντας ορισμένα έντονα συγκινησιακά στοιχεία. Ο όρος ποίηση, που ταιριάζει στη μορφή τη λιγότερο ξεπεσμένη, τη λιγότερο εγκεφαλική της έκφρασης μιας κατάστασης απώλειας, μπορεί να θεωρηθεί ως συνώνυμο της δαπάνης: σημαίνει, πράγματι, με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, δημιουργία μέσω της απώλειας. Η έννοιά της είναι λοιπόν παραπλήσια με αυτήν της θυσίας. Είναι αλήθεια ότι ο όρος ποίηση δεν ταιριάζει ν' αποδοθεί παρά σε ένα σπάνιο καταστάλαγμα όσων χυδαία συνηθίζεται να σημαίνει, και λόγω ελλείψεως προκαταρκτικής επιλογής οι χειρότερες πλάνες μπορούν να συμβούν. Γι' αυτό είναι αδύνατο σε μια πρώτη, σύντομη προσέγγιση να μιλήσουμε για τα συνεχώς μεταβαλλόμενα όρια ανάμεσα στα επουσιώδη σχήματα και στο αποσταγματικό στοιχείο της ποίησης. Είναι όμως πιο εύκολο να επισημάνουμε ότι για τις σπάνιες ανθρώπινες υπάρξεις που διαθέτουν αυτό το στοιχείο, η ποιητική δαπάνη παύει να είναι συμβολική στις συνέπειες της: έτσι, ως ένα βαθμό, η λειτουργία της αναπαράστασης απαιτεί την ίδια τη ζωή εκείνου που την αποπειράται. Τον καταδικάζει στις πλέον απαιτητές μορφές δραστηριότητας, στην αθλιότητα, στην απογοήτευση, στο κινήγι ανύπαρκτων σκιών που δεν μπορούν να προκαλέσουν παρά την παραφροσύνη ή τη μανία. Συμβαίνει συχνά να μην μπορεί να χρησιμοποιήσει κάποιος λέξεις παρά για τη δική του καταστροφή, ν' αναγκάζεται να διαλέξει ανάμεσα σε μια μοίρα που κάνει έναν άνθρωπο καταραμένο, τόσο βαθιά χωρισμένον από την κοινωνία όσο τα απορρίμματα από τη ζωή, ή σε μία απάρνηση που το τίμημα της είναι μια μέτρια ζωή υποταγμένη σε χυδαίες κι επιφανειακές ανάγκες.

3. ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΜΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΑΠΑΝΗ

Έχοντας ήδη κάνει φανερή την ύπαρξη της δαπάνης ως κοινωνικής λειτουργίας, πρέπει να εξετάσουμε τις σχέσεις αυτής της λειτουργίας με τις αντίστοιχες της παραγωγής και της ιδιοποίησης που είναι αντίθετες της. Οι σχέσεις αυτές παρουσιάζονται όπως οι σχέσεις ενός σκοπού με τη χρησιμότητα. Και αν αληθεύει ότι η παραγωγή και η ιδιοκτησία αλλάζοντας μορφή και αναπτυσσόμενες εισάγουν μία μεταβλητή που η γνώση της είναι θεμελιακή για την κατανόηση των ιστορικών διαδικασιών, δεν είναι παρά μέσα υποταγμένα στη δαπάνη. Όσο τρομακτική κι αν είναι, η ανθρώπινη εξαθλίωση δεν είχε ποτέ αρκετή επίδραση στις κοινωνίες ώστε η φροντίδα για τη συντήρηση, που δίνει στην παραγωγή τη φαινομενικότητα ενός σκοπού, να υπερέχει της μη παραγωγικής δαπάνης. Για να διατηρηθεί αυτή η υπεροχή, καθώς η εξουσία ασκείται από τις τάξεις που δαπανούν, η αθλιότητα εκδιώχθηκε από κάθε κοινωνική δραστηριότητα: οι εξαθλιωμένοι δεν έχουν άλλο μέσο για να εισέλθουν στον κύκλο της εξουσίας από την επαναστατική καταστροφή των τάξεων που την κατέχουν – δηλαδή, μια κοινωνική δαπάνη χωρίς όρια.

Ο δευτερεύων χαρακτήρας της παραγωγής και ιδιοποίησης εν σχέσει προς τη δαπάνη φαίνεται με τον πιο καθαρό τρόπο στις πρωτόγονες οικονομικές δομές, εξαιτίας του γεγονότος ότι η συναλλαγή έχει ακόμα το χαρακτήρα μιας δαπανηρής απώλειας των αντικειμένων που παραχωρούνται: παρουσιάζεται έτσι, στη βάση, σαν μια διαδικασία δαπάνης που επάνω της αναπτύσσεται μια διαδικασία ιδιοποίησης. Η κλασική οικονομία φαντάστηκε ότι η πρωτόγονη συναλλαγή γινόταν με τη μορφή της ανταλλαγής· δεν είχε, πράγματι, κανένα λόγο να υποθέσει ότι ένα μέσο ιδιοποίησης, όπως η συναλλαγή, θα μπορούσε να έχει σαν αρχή όχι την ανάγκη απόκτησης που ικανοποιεί σήμερα αλλά την αντίθετη ανάγκη της καταστροφής και της απώλειας. Η παραδοσιακή σύλληψη περί των απαρχών της οικονομίας δεν ανατράπηκε παρά πρόσφατα, μάλιστα αρκετά πρόσφατα, ώστε ένας μεγάλος

αριθμός οικονομολόγων να συνεχίζει να παρουσιάζει αυθαίρετα την ανταλλαγή ως πρόγονο του εμπορίου.

Τελείως αντίθετη με αυτή την κίβδηλη έννοια της ανταλλαγής, η αρχαϊκή μορφή της συναλλαγής αναγνωρίστηκε από τον Marcel Mauss υπό τη μορφή του *πότλατς* (potlach), όνομα δανεισμένο από τους Ινδιάνους της Βορειοδυτικής Αμερικής που έδωσαν και την πιο αξιόλογη μορφή του. Δομές ανάλογες με το Ινδιάνικο *πότλατς*, ή ίχνη τους, έχουν ανακαλυφθεί πολύ ευρύτερα.

Το *πότλατς* των Τλίνγκιτ, των Χάιντα, των Κουακιούτλ και των Τσίμισιαν της Βορειοδυτικής Ακτής μελετήθηκε με ακρίβεια από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα (αλλά τότε δεν είχε ακόμα συγκριθεί με τις αρχαϊκές μορφές συναλλαγής άλλων περιοχών). Οι λιγότερο εξελιγμένες από αυτές τις αμερικανικές φυλές τελούν το *πότλατς* με την ευκαιρία σημαντικών μεταβάσεων στη ζωή των ανθρώπων – μνήσεις, γάμοι, νεκρώσιμες τελετές – και μάλιστα σε μια πιο εξελιγμένη μορφή δεν μπορεί ποτέ να λείπει από μια γιορτή, είτε είναι το ίδιο η ευκαιρία για γιορτή είτε γίνεται επ' ευκαιρία της γιορτής. Αποκλείει κάθε διαπραγμάτευση και, γενικά, συνίσταται σε μια σημαντική δωρεά πλούτου, που προσφέρεται επιδεικτικά με σκοπό να ταπεινώσει, να προκαλέσει και να υποχρεώσει έναν αντίζηλο. Η ανταλλακτική αξία του δώρου είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι αυτός που το αποδέχεται, για να εξαλείψει την ταπεινώση και να απαντήσει στην πρόκληση, πρέπει να εκπληρώσει την υποχρέωση που ανέλαβε με την αποδοχή του δώρου να απαντήσει αργότερα μ' ένα δώρο πιο σπουδαίο – δηλαδή, να επιστρέψει με τόκο.

Αλλά το δώρο δεν είναι η μόνη μορφή *πότλατς*. Είναι εξίσου δυνατό να προκαλέσει κανείς κάποιους αντιπάλους με θεαματικές καταστροφές πλούτου. Είναι μέσω αυτής της τελευταίας μορφής του που το *πότλατς* συναντά τη θρησκευτική θυσία, κατά την οποία οι καταστροφές προσφέρονται θεωρητικά σε μυθικούς προγόνους των αντιπάλων. Σε σχετικά πρόσφατη εποχή συνέβαινε ένας αρχηγός Τλίνγκιτ να παρουσιάζεται στον αντίπαλο του για να στραγγαλίσει μπροστά του μερικούς από τους σκλάβους του. Η καταστροφή αυτή ανταποδιδόταν μέσα σε μια δεδομένη χρονική προθεσμία με το στραγγαλισμό ενός μεγαλύτερου αριθ-

μού σκλάβων. Οι Τσούκσοι του βορειοανατολικού άκρου της Σιβηρίας, που παρουσιάζουν θεσμούς ανάλογους του *πότλατς*, στραγγαλίζουν κοπάδια σκύλων σημαντικής αξίας με σκοπό να εξοργίσουν και να ταπεινώσουν μian άλλη ομάδα. Στη Βορειοδυτική Αμερική οι καταστροφές φτάνουν μέχρι την πυρπόληση χωριών, μέχρι την καταστροφή μικρών στόλων από κανό. Πλάκες χαλκού χαραγμένες με εικόνες, είδος νομίσματος που του αποδίδεται κάποτε τέτοια συμβατική αξία ώστε ν' αποτελεί μια τεράστια περιουσία, σπάζονται ή πετάγονται στη θάλασσα. Το χαρακτηριστικό παραλήρημα της γιορτής συνδέεται ακαταλόγιστα με εκατόμβες περιουσιών και με δώρα που στοιβάζονται με την πρόθεση να καταπλήξουν και να ισοπεδώσουν.

Η υπέρογκη ωφέλεια που υπάρχει παρεμπιπτόντως σε αυτές τις επιχειρήσεις, υπό τη μορφή της υποχρεωτικής ανταπόδοσης με το παραπάνω στα *πότλατς*, έκανε μερικούς να πουν ότι το δάνειο με τόκο θα έπρεπε να πάρει τη θέση της ανταλλαγής μέσα στην ιστορία της προέλευσης της συναλλαγής. Πρέπει να αναγνωρίσουμε, πράγματι, ότι ο πλούτος στους πολιτισμούς με *πότλατς* πολλαπλασιάζεται μ' έναν τρόπο που θυμίζει τον πιστωτικό πληθωρισμό στο τραπεζικό σύστημα, δηλαδή θα ήταν αδύνατο να εξαργυρωθεί συγχρόνως όλος ο πλούτος που καταβάλλει το σύνολο των δωρητών εξαιτίας των ανειλημμένων υποχρεώσεων από το σύνολο εκείνων που αποδέχονται τα δώρα. Αυτή η προσέγγιση όμως αναφέρεται σ' ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό των *πότλατς*.

Είναι η απόδοση μιας θετικής ιδιότητας στην απώλεια – από την οποία απορρέουν η ευγένεια, η τιμή, μια θέση στην ιεραρχία– που δίνει σε αυτόν τον θεσμό την καθοριστική του αξία. Το δώρο πρέπει να θεωρείται ως απώλεια, άρα ως μια μερική καταστροφή: η επιθυμία για καταστροφή μεταφέρεται κατά ένα μέρος στον αποδέκτη του δώρου. Στις ασυνείδητες μορφές, όπως τις περιγράφει η ψυχανάλυση, συμβολίζει το περίττωμα που με τη σειρά του συνδέεται με το θάνατο, σύμφωνα με τη θεμελιώδη συνάφεια του πρωκτικού έρωτα και του σαδισμού. Ο περιττωματικός συμβολισμός των χαραγμένων πλακών που αποτελούν στη Βορειοδυτική Ακτή την κατεξοχήν δωρεά, βασίζεται σε μια πολύ

πλούσια μυθολογία. Στη Μελανησία ο δωρητής θεωρεί τα μεγαλοπρεπή δώρα που ακουμπά στα πόδια του αντιπάλου αρχηγού ως άχρηστα.

Οι συνέπειες στη σφαίρα της ιδιοποίησης δεν είναι παρά το αθέλητο αποτέλεσμα –τουλάχιστον στο μέτρο που οι τάσεις που καθορίζουν την επιχείρηση παραμένουν πρωτόγονες– μιας διαδικασίας η οποία έχει αντίθετη κατεύθυνση. «Το ιδεώδες» υποδεικνύει ο Mauss, «θα ήταν να δίνεται ένα *πότλατς* χωρίς να επιστρέφεται». Το ιδεώδες αυτό πραγματοποιείται απ' ορισμένες καταστροφές για τις οποίες το έθιμο δεν αναγνωρίζει δυνατό αντάλλαγμα. Εξάλλου, επειδή οι καρποί του *πότλατς* παραχωρούνται κατά κάποιον τρόπο εκ των προτέρων σ' ένα νέο *πότλατς*, η αρχαϊκή μορφή της απώλειας γίνεται εμφανής χωρίς καμία από τις αδυναμίες που απορρέουν από τη φιλαργυρία που αναπτύχθηκε στα επόμενα στάδια: ο πλούτος εμφανίζεται σαν απόκτημα στο βαθμό που η εξουσία είναι απόκτημα του πλούτου, αλλά κατευθύνεται εξολοκλήρου προς την απώλεια, έτσι ώστε αυτή η εξουσία μπορεί να χαρακτηριστεί ως η δύναμη του να χάνεις. Η δόξα και η τιμή της αποδίδονται μόνο μέσ' από την απώλεια.

Όντας παιχνίδι, το *πότλατς* είναι το αντίθετο μιας αρχής συντήρησης, βάζει τέλος στη στατικότητα της περιουσίας, όπως υπήρχε μέσα στην τοτεμική οικονομία όπου η κατοχή ήταν κληρονομική. Η κληρονομική μεταβίβαση αντικαταστάθηκε από μian υπερβολική δραστηριότητα συναλλαγής, ένα είδος τελετουργικού πόκερ, σε μορφή παραληρήματος, ως πηγή απόκτησης. Αλλά οι παίκτες δεν μπορούν ποτέ να αποχωρήσουν έχοντας κάνει περιουσία: μένουν στο έλεος της πρόκλησης. Η περιουσία δεν έχει λοιπόν σε καμία περίπτωση τη λειτουργία να κρατά εκείνον που την κατέχει μακριά από την ανάγκη. Αντίθετα, παραμένει λειτουργικά, και μαζί της κι αυτός που την κατέχει, στο έλεος μιας ανεξέλεγκτης ανάγκης για απώλεια που υπάρχει σε ενδημική κατάσταση μέσα σε μian ανθρώπινη ομάδα.

Η παραγωγή και η μη πολυτελής κατανάλωση που καθορίζουν τον πλούτο εμφανίζονται έτσι να έχουν μια σχετική χρησιμότητα.

4. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩΝ ΕΥΠΟΡΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Η έννοια του *πότλατς* στην κυριολεξία της πρέπει να αποδίδεται ανστηρά στις δαπάνες αγωνιστικού τύπου που γίνονται από πρόκληση και με τη σειρά τους προκαλούν ανταπόδοση, και ακόμα πιο συγκεκριμένα: σε μορφές οι οποίες δεν διαχωρίζονται από τη συναλλαγή για τις αρχαϊκές κοινωνίες.

Είναι σημαντικό να ξέρουμε ότι η συναλλαγή στην προέλευση της ήταν άμεσα υποταγμένη σε έναν ανθρώπινο σκοπό, ωστόσο είναι φανερό πως η ανάπτυξη της, που συνδέεται με την πρόοδο των τρόπων παραγωγής, δεν άρχισε παρά στο στάδιο όπου αυτή η υποταγή έπαψε να είναι άμεση. Η αρχή μάλιστα της λειτουργίας της παραγωγής απαιτεί τα προϊόντα να προστατεύονται από την απώλεια, τουλάχιστον προσωρινά.

Στην εμπορευματική οικονομία, οι διαδικασίες συναλλαγής έχουν μια έννοια ιδιοποίησης. Οι περιουσίες δεν παίζονται πια πάνω σ' ένα τραπέζι και έγιναν σχετικά σταθερές. Μόνο στο μέτρο που η σταθερότητα είναι εξασφαλισμένη και δεν μπορεί πλέον να κινδυνεύσει από απώλειες έστω και υπολογίσιμες, υποκóπτον στο καθεστώς της μη παραγωγικής δαπάνης. Οι στοιχειώδεις συνιστώσες του *πότλατς* επανεμφανίζονται μέσα σε αυτές τις νέες συνθήκες υπό μορφές που δεν είναι πια τόσο άμεσα αγωνιστικές:³ η δαπάνη έχει ακόμα σαν σκοπό την κατάκτηση ή τη διατήρηση της υπόληψης αλλά, κυρίως, δεν έχει πλέον σκοπό να κάνει κάποιον άλλο να την χάσει.

Όσο και αν έχει υποβαθμιστεί, η επιδεικτική απώλεια μένει καθολικά δεμένη με τον πλούτο, όντας η έσχατη λειτουργία του.

Περισσότερο ή λιγότερο στενά, η κοινωνική θέση συνδέεται με την κατοχή μιας περιουσίας, αλλά με την επιπλέον προϋπόθεση ότι η περιουσία αυτή θυσιάζεται κατά ένα μέρος της σε μη παραγωγικές κοινωνικές δαπάνες, όπως οι γιορτές, τα θεάματα και τα παιχνίδια. Παρατηρούμε ότι στις αρχαϊκές κοινωνίες, όπου η εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο είναι ακόμη

³ Με την έννοια του: επιφέρουν ανταγωνισμό και πάλη.

αμυδρή, τα προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας δεν περιέρχονται στην κατοχή των πλουσίων μόνο λόγω των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας ή διεύθυνσης που υποτίθεται ότι εκείνοι προσφέρουν, αλλά και λόγω των δαπανών για θεάματα της κοινότητας, των οποίων αυτοί είναι αναγκασμένοι να καλύπτουν τα έξοδα. Στις λεγόμενες πολιτισμένες κοινωνίες, οι λειτουργικές υποχρεώσεις του πλούτου δεν εξαφανίστηκαν παρά σε μian εποχή σχετικά πρόσφατη. Η παρακμή του παγανισμού συνεπέφερε την παρακμή των παιχνιδιών και των λατρευτικών τελετουργιών, των οποίων οι πλούσιοι Ρωμαίοι έπρεπε υποχρεωτικά να καλύπτουν τα έξοδα: γι' αυτό κάποιος είπαν ότι ο χριστιανισμός εξατομίκευσε την ιδιοκτησία δίνοντας στον κάτοχό της ολόκληρη τη διάθεση των προϊόντων του και καταργώντας την κοινωνική χορηγία. Καταργώντας αυτή τη λειτουργία τουλάχιστον ως υποχρεωτική, μαζί με την ειδωλολατρική δαπάνη την εθιμικά υποβλημένη, ο χριστιανισμός την αντικαθιστά με την ελεύθερη φιλανθρωπία, είτε υπό τη μορφή παροχών στους φτωχούς είτε, κυρίως, υπό τη μορφή πολύ σημαντικών δωρεών σε εκκλησίες και αργότερα σε μοναστήρια: και αυτές οι εκκλησίες και αυτά τα μοναστήρια ανέλαβαν ακριβώς στον Μεσαίωνα το μεγαλύτερο μέρος της χορηγίας του θεάματος.

Σήμερα, οι υψηλές και ελεύθερες κοινωνικές μορφές της μη παραγωγικής δαπάνης έχουν εκλείψει. Ωστόσο δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι αυτή η ίδια η αρχή της δαπάνης έπαψε να εκφράζεται μέσα στην οικονομική δραστηριότητα.

Μια ορισμένη εξέλιξη του πλούτου με συμπτώματα αρρώστιας και εξάντλησης οδήγησε σ' έναν εξευτελισμό και, συγχρόνως, σε μian ευτελή υποκρισία. Ό,τι ήταν γενναιόδωρο, οργιακό, υπέρμετρο εξαφανίστηκε: τα ανταγωνιστικά θεάματα που εξακολουθούν να καθορίζουν την ατομική δραστηριότητα συμβαίνουν μέσα σ' ένα σκοτάδι και μοιάζουν με ντροπιαστικό ρέψιμο. Οι αντιπρόσωποι της αστικής τάξης υιοθέτησαν μια διακριτική συμπεριφορά: η επίδειξη του πλούτου γίνεται τώρα πίσω από τους τοίχους, σύμφωνα με συμβάσεις φορτωμένες ανία και κατάπτωση. Επιπλέον, η μεσαία αστική τάξη, οι υπάλληλοι και οι μικροί έμποροι, αποκτώντας μια περιουσία μέτρια ή ελάχιστη, κατέληξαν να εξευτελίσουν

την επιδεικτική δαπάνη, που υπέστη ένα είδος κατακερματισμού και από την οποία δε μένει πια παρά ένα πλήθος από ματαιόδοξες προσπάθειες που συνδέονται με ενοχλητικές μνησικακίες.

Εκτός από λίγες εξαιρέσεις, αυτά τα κατώματα έγιναν ο κύριος λόγος ύπαρξης, εργασίας και μόχθου οποιουδήποτε δεν έχει το θάρρος να καταδικάσει αυτήν τη μουχλιασμένη κοινωνία σε επαναστατική καταστροφή. Γύρω από τις σύγχρονες τράπεζες, όπως γύρω από τους τοτεμικούς ιστούς των Κουακιούτλ, η ίδια τυφλή επιθυμία κινεί τα άτομα και τα παρασύρει σε ένα σύστημα μικροεπιδείξεων που τυφλώνει τον έναν ενάντια στον άλλον, όπως εάν βρίσκονταν μπροστά από ένα πολύ δυνατό φως. Λίγα βήματα από την τράπεζα, τα κοσμήματα, τα φορέματα, τα αυτοκίνητα περιμένουν στις βιτρίνες την ημέρα που θα χρησιμεύσουν για να εγκαθιδρύνουν την ολοένα αυξανόμενη λάμψη ενός θλιβερού βιομηχάνου και της ακόμα πιο θλιβερής ηλικιωμένης συζύγου του. Σ' έναν μικρότερο βαθμό, χρυσωμένα εκκρεμή, μπουφέδες για την τραπεζαρία, λουλούδια ψεύτικα προσφέρουν εξίσου ανομολόγητες υπηρεσίες σε ζευγάρια μπακάληδων. Η ζήλια του ενός ανθρώπινου όντος για το άλλο απελευθερώνεται όπως στους αγρίους, με μίαν ισοδύναμη κτηνωδία: μόνο που η γενναιοδωρία, η ευγένεια εξαφανίστηκαν και μαζί τους η θεαματική ανταπόδοση που οι πλούσιοι επέστρεφαν στους εξαθλιωμένους.

Ως τάξη που κατέχει τον πλούτο, έχοντας δεχτεί μαζί με τον πλούτο την υποχρέωση για λειτουργική δαπάνη, η σύγχρονη αστική τάξη χαρακτηρίζεται από την άρνηση αρχής που αντιθέτει σε αυτή την υποχρέωση. Διαφοροποιήθηκε από την αριστοκρατία κατά το ότι δεν συγκατατέθηκε να δαπανά παρά μόνο για τον εαυτό της, μέσα στην ίδια, δηλαδή κρύβοντας υποκριτικά τις δαπάνες της όσο είναι δυνατόν από τα μάτια των άλλων τάξεων. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή οφείλει την προέλευσή της στην ανάπτυξη του πλούτου της κάτω από τη σκιά μιας τάξης ευγενών ισχυρότερης από αυτήν. Στις ταπεινωτικές αυτές αντιλήψεις για τον περιορισμό της δαπάνης ανταποκρίθηκαν οι ορθολογιστικές θεωρήσεις που ανέπτυξε η αστική τάξη από τον δέκατο έβδομο αιώνα, οι οποίες δεν έχουν άλλο νόημα από μίαν αυστηρά οικονομική παρουσίαση του κόσμου με τη χυδαία έννοια, με την

αστική έννοια της λέξης. Το μίσος της δαπάνης είναι ο λόγος ύπαρξης και η δικαίωση της αστικής τάξης: είναι συγχρόνως η αρχή της τρομακτικής της υποκρισίας. Οι αστοί χρησιμοποίησαν τις σπατάλες της φεουδαρχικής κοινωνίας σαν μια βασική κατηγορία και, αφότου κατέλαβαν την εξουσία, θεώρησαν τον εαυτό τους, λόγω των υποκριτικών τους συνηθειών, ικανό να επιβάλλει μια κυριαρχία αποδεκτή από τις φτωχές τάξεις. Και είναι σωστό να αναγνωρίσουμε ότι ο λαός είναι ανίκανος να τους μισήσει όσο τους παλαιούς κυρίους του: στο μέτρο, ακριβώς, που είναι ανίκανος να τους αγαπήσει, επειδή τους είναι τουλάχιστον δύσκολο να κρύψουν ένα αηδιαστικό πρόσωπο, τόσο αρπακτικό δίχως ευγένεια και τόσο φρικτά ασήμαντο που, αντικρύζοντάς το, κάθε ανθρώπινη ζωή μοιάζει ξεπεσμένη. Εναντίον τους η λαϊκή συνείδηση αρκέστηκε να διατηρεί βαθιά μέσα της την αρχή της δαπάνης, εμφανίζοντας την αστική ύπαρξη σαν την ντροπή του ανθρώπου και σαν μια θλιβερή του εκμηδένιση.

5. Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Προσπαθώντας να καταργήσει τη δαπάνη σύμφωνα με μια λογική που στηρίζεται στους υπολογισμούς, η αστική κοινωνία δεν επέτυχε παρά ν' αναπτύξει την καθολική ευτέλεια. Η ανθρώπινη ζωή ξαναβρίσκει το σφυγμό της στο μέτρο κάποιων αμετάβλητων αναγκών μόνο μέσ' από την προσπάθεια εκείνων που σπρώχνουν μέχρι τα άκρα τις συνέπειες των τρεχουσών ορθολογικών αντιλήψεων. Ό,τι απομένει από τους παραδοσιακούς τρόπους δαπάνης έχει ατροφήσει και η ζωντανή ταραχή της δαπάνης χάνεται μέσα στην αλλόκοτη παραφορά της πάλης των τάξεων.

Τα χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης έχουν δοθεί από τη διαδικασία της δαπάνης ξεκινώντας από την αρχαϊκή περίοδο. Στο *πότλατς*, ο πλούσιος μοιράζει προϊόντα που τον προμηθεύουν κάποιοι άλλοι εξαθλιωμένοι. Προσπαθεί να εξυψωθεί πάνω από έναν αντίζηλο πλούσιον, όπως και ο ίδιος, αλλά ο τελευταίος βαθμός της εξύψωσης στην οποία στοχεύει έχει αναγκαστικά το σκοπό ν' απομακρυνθεί ακόμη περισσότερο από τη φύση των εξαθλιωμένων ανθρώπων. Έτσι η δαπάνη, παρόλο που είναι μια

κοινωνική λειτουργία, βραχυπρόθεσμα απολήγει σε μian αγωνιστική πράξη διαχωρισμού φαινομενικά αντικοινωνική. Ο πλούσιος καταναλώνει την απώλεια του φτωχού, δημιουργώντας γι' αυτόν μια κατηγορία υποβιβασμού και ταπείνωσης που ανοίγει το δρόμο στη δουλεία. Όμως είναι προφανές ότι, από την ακαθόριστη κληρονομιά που μεταβιβάστηκε από τον αρχαίο κόσμο, ο σύγχρονος κόσμος αποδέχθηκε ένα μέρος αυτής της κατηγορίας, που τώρα προσιδιάζει στους προλετάριους. Χωρίς αμφιβολία, η αστική κοινωνία, που ισχυρίζεται ότι κυβερνάει σύμφωνα με ορθολογικές αρχές, που τείνει εξάλλου να πραγματοποιήσει μια κάποια ανθρώπινη ομοιογένεια μέσω από την ίδια της την κίνηση, δεν δέχεται χωρίς αντιρρήσεις μια διαίρεση η οποία μοιάζει καταστροφική για τον ίδιο τον άνθρωπο αλλά είναι ανίκανη να σπρώξει την αντίσταση μακρύτερα από τη θεωρητική άρνηση. Παραχωρεί στον εργάτη ίσα δικαιώματα με τ' αφεντικά και διακηρύσσει αυτή την ισότητα γράφοντας επιδεικτικά τη λέξη στους τοίχους: παρ' όλ' αυτά, τα αφεντικά, που δρουν σαν να ήταν η έκφραση ολόκληρης της κοινωνίας, κατέχονται από τη φροντίδα –περισσότερο από κάθε άλλη– να δείξουν ότι δεν συμμετέχουν καθόλου στην εξουθένωση των ανθρώπων που απασχολούν. Σκοπός της δραστηριότητας των εργατών είναι να παράγουν για να ζουν αλλά αυτός της δραστηριότητας των αφεντικών είναι να παράγουν για να εξαναγκάσουν τους παραγωγούς εργάτες σε έναν φριχτό υποβιβασμό: διότι δεν υπάρχει καμία δυνατή διάζευξη ανάμεσα στην ποιότητα η οποία επιδιώκεται μέσω από τους τρόπους δαπάνης του αφεντικού, που τείνουν να τον ανυψώσουν πάνω από την ανθρώπινη ευτέλεια, και την ίδια την ευτέλεια η οποία είναι συνάρτηση αυτής της ποιότητας.

Εκείνος που αντιθέτει σε τούτη τη σύλληψη της αγωνιστικής κοινωνικής δαπάνης την εμφάνιση πολλών αστικών προσπαθειών που τείνουν στη βελτίωση της μοίρας των εργατών, δεν εκφράζει παρά τη δειλία των σύγχρονων ανώτερων τάξεων που δεν έχουν πλέον τη δύναμη να αναγνωρίσουν την καταστροφή τους. Οι δαπάνες που αναλαμβάνουν οι καπιταλιστές για να βοηθήσουν τους προλετάριους και να τους δώσουν την ευκαιρία να υψωθούν στην ανθρώπινη κλίμακα μαρτυρούν την αδυναμία

–λόγω εξάντλησης– να σπρώξουν μέχρι τα άκρα μια δαπανηρή διαδικασία. Μόλις πραγματοποιηθεί η απώλεια του φτωχού, η απόλαυση του πλούσιου αδειάζει σιγά σιγά από το περιεχόμενο της κι εξουδετερώνεται: δίνει τη θέση της σ' ένα είδος απαθούς αδιαφορίας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, προκειμένου να διατηρήσει, εις πείσμα των στοιχείων (σαδισμός, οίκτος) που τείνουν να τη διαταράξουν, μια ουδέτερη κατάσταση την οποία η ίδια η απάθεια κάνει σχετικά ευχάριστη, μπορεί να είναι χρήσιμο ν' αντισταθίσουν ένα μέρος της δαπάνης που γεννά η εξουθένωση με μια δαπάνη που τείνει να εξασθενήσει τα αποτελέσματα της πρώτης. Ο πολιτικός προσανατολισμός των αφεντικών σε συνδυασμό με κάποια μερική ανάπτυξη της ευημερίας επέτρεψε κατά καιρούς να δοθεί αξιόλογη ευρύτητα σε αυτή τη διαδικασία αντιστάθμισης. Με τον τρόπο αυτό στις Αγγλοσαξωνικές χώρες, ειδικότερα στις ΗΠΑ, η πρωταρχική διαδικασία συσσώρευσης πραγματοποιήθηκε με δαπάνη ενός σχετικά μικρού μέρους του πληθυσμού και, σε κάποιο βαθμό, η ίδια η εργατική τάξη οδηγήθηκε να συμμετάσχει σ' αυτήν (κυρίως όταν το πράγμα γινόταν ευκολότερο από την προηγούμενη ύπαρξη μιας τάξης περιφρονημένης κοινή συναινέσει, όπως αυτής των νέγρων). Ωστόσο αυτές οι υπεκφυγές, που η σπουδαιότητα τους είναι εξάλλου εντελώς περιορισμένη, δεν μετρίασαν καθόλου τη βασική διαίρεση μεταξύ των ανθρώπων σε ευγενείς και αγροίκους. Το απάνθρωπο παιχνίδι της κοινωνικής ζωής δεν διαφέρει καθόλου στις διάφορες πολιτισμένες χώρες, όπου η προσβλητική λάμψη των πλούσιων καταστρέφει και εξευτελίζει την ανθρώπινη φύση της κατώτερης τάξης.

Πρέπει να προσθέσουμε ότι η εξασθένιση της κτηνωδίας των αφεντικών –που δεν αφορά εξάλλου τόσο την ίδια την καταστροφή όσο την ψυχολογική τάση για καταστροφή– αντιστοιχεί στη γενική ατροφία των αρχαϊκών δαπανηρών διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη εποχή. Η πάλη των τάξεων γίνεται αντίθετα η μεγαλειώδης μορφή της κοινωνικής δαπάνης, όταν αναλαμβάνεται και αναπτύσσεται για λογαριασμό των εργατών με μian ευρύτητα που απειλεί την ίδια την ύπαρξη των αφεντικών.

6. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Εκτός από την εξέγερση, οι εξαθλιωμένοι ήταν δυνατό ν' απαντήσουν στην πρόκληση με την άρνηση κάθε ηθικής συμμετοχής σε ένα σύστημα καταπίεσης του ενός ανθρώπου από τον άλλον. Κάτω από ορισμένες ιστορικές συγκυρίες κατάφεραν, ειδικότερα μέσ' από σύμβολα πιο εντυπωσιακά και από την ίδια την πραγματικότητα, να υποβιβάσουν ολόκληρη την «ανθρώπινη φύση» σε τόσο φρικτό όνειδος που η απόλαυση των πλουσιών να προσμετρούν την αθλιότητα των άλλων γινόταν ξαφνικά υπερβολικά οξεία για να μπορεί κάποιος να την υποφέρει χωρίς ίλιγγο. Έτσι θεσμοθετήθηκε, ανεξάρτητα απ' όλες τις μορφές ιεροτελεστίας, μια ανταλλαγή άγριων προκλήσεων, κυρίως εκ μέρους των φτωχών, ένα *πόελατς* όπου τα πραγματικά σκουπίδια και η ηθική κοπριά αποκαλύφθηκαν και συναγωνίστηκαν σε αγριότητα με ό,τι περιέχει αυτός ο κόσμος σε πλούτο, αγνότητα ή λάμψη: και σε αυτό τον κόσμο της σπασμοδικής παραφοράς ανοίχτηκε μια εξαιρετική διέξοδος με τη θρησκευτική απόγνωση, που ήταν η χωρίς δισταγμό εκμετάλλευση του.

Με το χριστιανισμό, η εναλλαγή έξαρσης και αγωνίας, μαρτυριών και οργιών, που αποτελούν τη θρησκευτική ζωή, έφτασε στο σημείο να συνδεθεί με ένα πιο τραγικό θέμα, να ταυτιστεί με μian άρρωστη κοινωνική δομή, διασύροντας τον ίδιο της τον εαυτό με την πιο βρωμερή ωμότητα. Το θριαμβευτικό τραγούδι των χριστιανών δοξάζει τον Θεό, επειδή μπήκε στο αιματηρό παιχνίδι του κοινωνικού πολέμου, επειδή «καταπόντισε τους ισχυρούς από τα ύψη του μεγαλείου τους και υπερύψωσε τους αθλίους». Οι μύθοι τους συνδέουν το κοινωνικό όνειδος, τον πτωματικό εξευτελισμό του μάρτυρα με τη θεϊκή μεγαλοπρέπεια. Με αυτό τον τρόπο η λατρεία αναλαμβάνει τη συνολική λειτουργία της αντιπαράθεσης δυνάμεων με διαφορετική κατεύθυνση, οι οποίες μοιράζονταν μέχρι τότε ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς όπου οι μεν αφιέρωναν τους άλλους στον όλεθρο. Συνδέεται στενά με την επίγεια απογοήτευση, όντας η ίδια ένα επιφανόμενο του άμετρου μίσους που διαιρεί τους ανθρώπους, αλλά ένα επιφανόμενο το οποίο τείνει να υποκαταστήσει το σύ-

νολο των αντίθετων διαδικασιών που περιλαμβάνει. Σύμφωνα με το λόγο που αποδίδεται στο Χριστό, που λέει ότι ήρθε για να διαιρέσει και όχι να βασιλεύσει, η θρησκεία δεν ψάχνει λοιπόν καθόλου να εξαφανίσει αυτό που οι άλλοι θεωρούν ανθρώπινη πληγή: με την άμεση μορφή της, στο μέτρο που η κίνηση της έμεινε ελεύθερη, κυλιέται αντίθετα σ' έναν βόρβορο απαραίτητο στα εκστατικά της βασανιστήρια.

Η έννοια του χριστιανισμού δίνεται μέσ' από την ανάπτυξη των παράφορων συνεπειών της ταξικής δαπάνης, μέσα σ' ένα νοερό αγωνιστικό όργιο που γίνεται εις βάρος της πραγματικής πάλης.

Ωστόσο, όποια σπουδαιότητα κι αν απέκτησε μέσα στην ανθρώπινη δράση, η χριστιανική ταπείνωση δεν είναι παρά μονάχα ένα επεισόδιο στην ιστορία της πάλης των αθλίων ενάντια στους ευγενείς, των μιαρών ενάντια στους καθαρούς. Λες και η κοινωνία, έχοντας συνείδηση του ανυπόφορου σπαραγμού της για κάποιο καιρό, μέθυσσε μέχρι αναισθησίας για να τον απολαύσει σαδιστικά: η πιο βαριά μέθη δεν εξάντλησε τις συνέπειες της ανθρώπινης αθλιότητας και, καθώς οι εκμεταλλεζόμενες τάξεις έρχονται σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάξη με μια σαφήνεια που όλο και αυξάνει, δε μπορούμε να ορίσουμε κανένα λογικό όριο στο μίσος. Μόνη, μέσα στην ιστορική αναταραχή, η λέξη Επανάσταση κυριαρχεί της συνηθισμένης σύγχυσης και φέρνει μαζί της υποσχέσεις που ανταποκρίνονται στις απεριόριστες απαιτήσεις των μαζών: οι κύριοι, οι εκμεταλλευτές, των οποίων βασική λειτουργία είναι να δημιουργούν μορφές που αποκλείουν την ανθρώπινη φύση—όπως αυτή η φύση υπάρχει μέσα στα όρια της γης, δηλαδή του βούρκου—, ένας απλός νόμος ισορροπίας απαιτεί να ελπίζουμε ότι θα καταδικαστούν στο φόβο μέσα στη Μεγάλη Νύχτα όταν οι όμορφες φράσεις τους θα καλυφθούν από τους επιθανάτιους ρόγχους των συγκρούσεων. Αυτή είναι η αιματηρή ελπίδα που καθημερινά συνυπάρχει με τη λαϊκή ύπαρξη και εκφράζει με λίγα λόγια το ανυπότακτο περιεχόμενο της ταξικής πάλης. Η πάλη των τάξεων έχει ένα μόνο δυνατό τέρμα: το χαμό εκείνων που εργάστηκαν για την καταστροφή της «ανθρώπινης φύσης».

Αλλά όποια κι αν είναι η μορφή της εξέλιξης που επιδιώκεται, είτε είναι επαναστατική είτε είναι δουλκή, το γενικό παραλήρημα που συνιστούσε εδώ και δέκα αιώνες η θρησκευτική έκσταση των χριστιανών, και στις ημέρες μας το εργατικό κίνημα, πρέπει να παρουσιαστούν εξίσου σαν μία αποφασιστική προτροπή που εξαναγκάζει την κοινωνία να χρησιμοποιήσει την αποτομπή της μιας τάξης από την άλλη για να πραγματοποιηθεί ένας τρόπος δαπάνης όσο το δυνατόν πιο τραγικός και ελεύθερος, και συγχρόνως να εισαγάγει μορφές ιερού τόσο ανθρώπινες που οι παραδοσιακές θα είναι αξιοκαταφρόνητες μπροστά τους. Είναι ο τροπικός χαρακτήρας αυτών των κινήματων ο οποίος μετρά τη συνολική ανθρώπινη αξία της εργατικής Επανάστασης, που είναι σε θέση να προσελκύσει μια δύναμη τόσο αναγκαστική όσο εκείνη που στρέφει τους απλούς οργανισμούς προς τον ήλιο.

7. ΤΟ ΑΔΑΜΑΣΤΟ ΤΩΝ ΥΛΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Η ανθρώπινη ζωή, σαν κάτι ξεχωριστό από την έννομη ύπαρξη και όπως συμβαίνει πραγματικά πάνω σε μιαν απομονωμένη σφαίρα μέσα στο ουράνιο διάστημα από μέρα σε νύχτα, από τον έναν τόπο στον άλλον, αυτή η ανθρώπινη ζωή δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να περιοριστεί στα κλειστά συστήματα που ορίζονται από τις λογικές συλλήψεις. Το τεράστιο έργο εγκατάλειψης, θύελλας και διαρροής που τη συνιστά θα μπορούσε να εκφραστεί, αν λέγαμε ότι αρχίζει μόνον αφότου λείψουν τα συστήματα: τουλάχιστον εκείνο που αυτή δέχεται ως τάξη και ως απόθεμα έχει νόημα μόνον από τη στιγμή που οι τακτικές και εφεδρικές δυνάμεις απελευθερώνονται και χάνονται σε σκοπούς οι οποίοι δεν μπορούν να υποταχθούν σε τίποτα που θα ήταν δυνατό να υπολογιστεί. Είναι μόνο μέσ' από μια τέτοια ανυπακοή, ακόμη και χαμερπή, που το ανθρώπινο είδος παύει να είναι απομονωμένο μέσα στη χωρίς προϋπόθεση λάμψη των υλικών πραγμάτων.

Πράγματι, με τον πιο καθολικό τρόπο, απομονωμένα ή ομαδικά, οι άνθρωποι βρίσκονται μόνιμα ενταγμένοι σε διαδικασίες δαπάνης. Η πληθώρα των μορφών δεν προκαλεί καμία αλλοίωση των θεμελιωδών χαρακτηριστικών αυτών των διαδικασιών που

αρχή τους είναι η απώλεια. Μια κάποια έξαρση, που στο σύνολο της διατηρείται σε ένα επίπεδο αισθητά σταθερό μέσ' από την εναλλαγή, κινητοποιεί τα σύνολα και τα πρόσωπα. Στην οξυμένη τους μορφή οι καταστάσεις έξαρσης μπορούν να παρομοιαστούν με τοξικές καταστάσεις, μπορούν να οριστούν ως προτροπές παράλογες και ακαταμάχητες για την απόρριψη υλικών ή ηθικών αγαθών που θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν ορθολογικά (σύμφωνα με την αρχή του ισοζυγίου των λογαριασμών). Με τις απώλειες που πραγματοποιούνται μ' αυτό τον τρόπο συνδέεται – τόσο στην περίπτωση της «χαμένης κόρης» όσο και σε αυτήν της στρατιωτικής δαπάνης– η δημιουργία αξιών μη παραγωγικών, από τις οποίες η πιο παράλογη, και συγχρόνως εκείνη που κάνει πιο άπληστο τον άνθρωπο, είναι η δόξα. Αν συμπληρωθεί με τη δυστυχία, τούτη με μορφές άλλοτε καταστροφικές και άλλοτε λαμπρές, δεν έπαψε να κυριαρχεί την κοινωνική ύπαρξη και είναι αδύνατο να επιχειρήσουμε στιδήποτε χωρίς αυτήν, αφού αυτή καθορίζεται από την τυφλή πρακτική της ατομικής και κοινωνικής απώλειας.

Με αυτό τον τρόπο η τεράστια μείωση της δραστηριότητας οδηγεί τις ανθρώπινες προθέσεις –συμπεριλαμβανομένων εκείνων που έχουν σχέση με οικονομικά εγχειρήματα– μέσα στο ποιητικό παιχνίδι της οικουμενικής ύλης: η ύλη, πράγματι, ορίζεται μόνον ως η μη λογική διαφορά την οποίαν εκπροσωπεί σε σχέση με την οικονομία του σύμπαντος, αυτό που το έγκλημα εκπροσωπεί σε σχέση με το νόμο. Η δόξα που περιβάλλει ή συμβολίζει (χωρίς να το εξαντλεί) το αντικείμενο της ελεύθερης δαπάνης, ενώ ποτέ δεν μπορεί να αποκλείσει το έγκλημα, δεν είναι δυνατό να διαχωριστεί από την ποιότητα – αν τουλάχιστον υπολογίσουμε τη μόνη ποιότητα που έχει κάποια αξία η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με αυτήν της αδάμαστης ποιότητας που δεν είναι προϋπόθεση για τίποτε άλλο.

Εξάλλου, αν αναλογιστούμε το διαφέρον, που συμπίπτει μ' εκείνο της δόξας (όπως και της δυστυχίας), το οποίο η ανθρώπινη κοινότητα συνδέει αναγκαία με την ποιοτική αλλαγή που πραγματοποιείται σταθερά με την κίνηση της ιστορίας, αν τέλος αναλογιστούμε ότι αυτή την κίνηση είναι αδύνατο να την περι-

λάβουμε ή να την κατευθύνουμε σ' έναν περιορισμένο στόχο, γίνεται δυνατό, εγκαταλείποντας κάθε επιφύλαξη, να αποδώσουμε μία σχετική αξία στη χρησιμότητα. Οι άνθρωποι εξασφαλίζουν την επιβίωση τους ή αποφεύγουν τον πόνο όχι επειδή οι λειτουργίες αυτές παρέχουν από μόνες τους κάποιο ικανοποιητικό αποτέλεσμα, αλλά για να φτάσουν στην αδάμαστη λειτουργία της ελεύθερης δαπάνης.

ΤΟ ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΟ ΑΠΟΘΕΜΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εδώ και μερικά χρόνια, όταν έπρεπε να απαντήσω στο ερώτημα «Τι ετοιμάζετε;» βρισκόμουν στη δύσκολη θέση να πω: «ένα έργο πολιτικής οικονομίας». Αυτή η απόπειρα εκ μέρους μου προκαλούσε απορία, τουλάχιστον σ' εκείνους που δεν με γνωρίζουν καλά (το ενδιαφέρον που αποδίδεται συνήθως στα βιβλία μου είναι λογοτεχνικού χαρακτήρα και αυτό είναι αναπόφευκτο· πράγματι, δεν μπορεί κάποιος να τα κατατάξει σε ένα εκ των προτέρων καθορισμένο είδος). Θυμάμαι ακόμα, με κάποια ενόχληση, την επιφανειακή έκπληξη που προκαλούσε η απάντησή μου: έπρεπε να δώσω εξηγήσεις και αυτό που μπορούσα να πω, με λίγα λόγια, δεν ήταν ούτε συγκεκριμένο ούτε κατανοητό. Έπρεπε, πράγματι, να εξηγήσω ότι το βιβλίο που έγραφα (και που σήμερα δημοσιεύω) δεν αντιμετώπιζε τα γεγονότα με τον τρόπο των ειδικευμένων οικονομολόγων, ότι είχα μια οπτική γωνία μέσ' από την οποία μια ανθρωποθυσία, η ανέγερση μιας εκκλησίας ή το δώρο ενός κοσμήματος δεν είχαν λιγότερο ενδιαφέρον από ό,τι η πώληση του σταριού. Δηλαδή έπρεπε να προσπαθώ μάταια να ξεκαθαρίσω την αρχή μιας «γενικής οικονομίας», όπου η «δαπάνη» (η «ανάλωση») του πλούτου είναι, σε σχέση με την παραγωγή, το κύριο αντικείμενο. Η δύσκολη θέση που βρισκόμουν χειροτέρευε όταν με ρωτούσαν τον τίτλο του βιβλίου. Το Καταραμένο Απόθεμα μπορεί να γοήτευε αλλά δεν έδινε καμία πληροφορία. Ωστόσο, θα έπρεπε από τότε να πάω πιο μακριά, να διακηρύξω την επιθυμία να αποσεισω την κατάρρα που εμπεριέχει αυτός ο τίτλος. Χωρίς αμφιβολία, το σχέδιο μου ήταν πολύ τολμηρό και η παραίτηση από ένα τολμηρό σχέδιο είναι πάντα η προδοσία του. Κανείς δεν

μπορεί να πει χωρίς να γίνει γελοίος ότι προετοιμάζει μιαν ανατρεπτική παρέμβαση: πρέπει να ανατρέψει, αυτό είναι όλο.

Σήμερα το βιβλίο υπάρχει. Αλλά ένα βιβλίο δεν είναι τίποτα εάν δεν πάρει τη θέση του, αν η κριτική δεν το έχει τοποθετήσει στη θέση που του ταιριάζει μέσα στη δυναμική του συλλογικού προβληματισμού. Ξαναβρίσκομαι μπροστά στην ίδια δυσκολία. Το βιβλίο είν' εδώ, αλλά τη στιγμή που γράφω τον πρόλόγό του δεν μπορώ να ζητήσω γι' αυτό ούτε την προσοχή των ειδικών κάποιας επιστήμης. Τούτο το πρώτο δοκίμιο προσεγγίζει, έξω από ειδικούς κλάδους, ένα πρόβλημα το οποίο δεν έχει ακόμα τεθεί όπως πρέπει, σαν κλειδί για όλα τα προβλήματα που θέτει κάθε κλάδος ο οποίος ασχολείται με την κίνηση της ενέργειας πάνω στη γη – από την κοσμογραφία μέχρι την πολιτική οικονομία, μέσω της κοινωνιολογίας, της ιστορίας και της βιολογίας. Ούτε η ψυχολογία ούτε γενικά η φιλοσοφία μπορούν, εξάλλου, να θεωρούνται ανεξάρτητες από αυτό το βασικό πρόβλημα της οικονομίας. Ακόμη και ό,τι αφορά την τέχνη, τη λογοτεχνία, την ποίηση, βρίσκεται σε θεμελιώδη σχέση με αυτή την κίνηση που μελετώ: την κίνηση της πλεονάζουσας ενέργειας που εκδηλώνεται μέσα στον αναβρασμό της ζωής. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ένα τέτοιο βιβλίο, όντας γενικού ενδιαφέροντος, να μην ενδιαφέρει ίσως κανέναν.

Βέβαια, διατρέχει κανείς τον κίνδυνο, επεκτείνοντας την ψυχρή επιστημονική έρευνα, να φτάσει στο σημείο όπου το αντικείμενό του δεν είναι πλέον αδιάφορο, όπου αντίθετα είναι κάτι που αναστατώνει. Πράγματι, ο αναβρασμός που θεωρώ ότι δίνει ζωή στην υδρόγειο είναι και δικός μου. Έτσι αυτό το αντικείμενο της έρευνάς μου δεν μπορεί να διαχωριστεί από το ίδιο το υποκείμενο, αλλά πρέπει να γίνω πιο συγκεκριμένος: από το υποκείμενο στο σημείο βρασμού του. Με αυτό τον τρόπο, πριν ακόμα συναντήσει δυσκολίες προκειμένου να πάρει τη θέση της στην δυναμική του συλλογικού προβληματισμού, η προσπάθειά μου σκόνταφτε στο πιο προσωπικό εμπόδιο, που δίνει εξάλλου το ουσιαστικό νόημα του βιβλίου.

Στο μέτρο που αντιμετώπιζα το αντικείμενο της μελέτης μου, δεν μπορούσα να αποφύγω προσωπικά τον αναβρασμό στον οποίο ανακάλυπτα το αναπόφευκτο τέλος, την αξία της ψυχρής

και υπολογισμένης επιχείρησης. Η έρευνά μου είχε για σκοπό την κατάκτηση μιας γνώσης, απαιτούσε την ψυχρότητα, τον υπολογισμό, αλλά η γνώση που αποκόμισα ήταν η γνώση του λάθους που υπάρχει στην ψυχρότητα η οποία συνοδεύει κάθε υπολογισμό. Με άλλα λόγια, η δουλειά μου προσπαθούσε κατά κύριο λόγο να αυξήσει τους ανθρώπινους πόρους, αλλά τα αποτελέσματά της με δίδαξαν ότι η συσσώρευση δεν ήταν παρά μια αναβολή, μια παράταση της αναπόφευκτης προθεσμίας όπου ο συσσωρευμένος πλούτος δεν έχει πια παρά μόνο παροδική αξία. Γράφοντας αυτό το βιβλίο, όπου υποστήριζα ότι η ενέργεια δεν μπορεί τελικά παρά να σπαταλιέται, χρησιμοποιούσα εγώ ο ίδιος την ενέργεια μου, το χρόνο μου, γι' αυτήν τη δουλειά: η έρευνά μου ανταποκρινόταν με ουσιαστικό τρόπο στην επιθυμία να αυξήσω το σύνολο των αγαθών της ανθρωπότητας. Να πω ότι μέσα σε αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσα παρά ν' ανταποκριθώ κάποτε στην αλήθεια του βιβλίου μου, δηλαδή να μην μπορώ πια να συνεχίσω να το γράφω;

Ένα βιβλίο που δεν το περιμένει κανείς, που δεν απαντά σε καμία διατυπωμένη ερώτηση, που ο συγγραφέας του δεν θα το είχε γράψει αν ακολουθούσε το μάθημα κατά γράμμα, ιδού τελικά το παράδοξο που προτείνω σήμερα στον αναγνώστη. Αυτό προκαλεί αμέσως τη δυσπιστία – και όμως! Μήπως θα ήταν καλύτερα να μην ανταποκριθώ σε καμία ζήτηση και μάλιστα να προσφέρω κάτι που δυσαρεστεί, κάτι που ηθελημένα αγνοείται, από έλλειψη δύναμης: αυτήν τη βίαιη κίνηση ξαφνικής έκπληξης που αναποδογυρίζει τα πάντα και απομακρύνει το πνεύμα από τον εφησυχασμό: ένα είδος τολμηρής ανατροπής, την υποκατάσταση μιας δυναμικής στη στασιμότητα των απομονωμένων ιδεών, των ξεροκέφαλων προβλημάτων μιας αγωνίας που δεν θέλησε να δει, σε μια συμφωνία με το σύμπαν; Πώς θα μπορούσα, χωρίς να γυρίσω την πλάτη στη ζήτηση, να έχω αυτή την άκρατη ελευθερία σκέψης που οδηγεί όλες τις έννοιες στην ελευθερία της κίνησης του σύμπαντος; Θα ήταν μάταιο να παραβλέψω τους νόμους της επιστημονικής ακρίβειας που λειτουργεί αργά και μεθοδικά, αλλά πώς να λύσουμε το πρόβλημα, πώς να οδηγηθούμε στα μέτρα του σύμπαντος, αν περιοριζόμαστε στον εφησυχασμό των κατεστημένων γνώσεων; Αν έχει κανείς την υπομονή αλλά

και το θάρρος να διαβάσει το βιβλίο μου, θα βρει μέσα σε αυτό μελέτες σύμφωνα με τους κανόνες μιας λογικής που δεν υπαναχωρεί, λύσεις σε πολιτικά προβλήματα σύμφωνα με μια παραδοσιακή σοφία, αλλά θα συναντήσει επίσης αυτήν τη διαβεβαίωση: *«ότι η σεξουαλική πράξη είναι μέσα στο χρόνο, εκείνο που είναι ο τίγρης μέσα στο χώρο»*. Αυτή η προσέγγιση απορρέει από κάποιες θεωρήσεις για την οικονομία της ενέργειας που δεν αφήνουν περιθώρια για ποιητική φαντασία αλλ' απαιτεί μια σκέψη ανεβασμένη στο επίπεδο ενός παιχνιδιού δυνάμεων αντίθετων στον κοινό υπολογισμό, που θεμελιώνονται σε νόμους οι οποίοι μας αντιστέκονται. Μέσα από τέτοιες προοπτικές τελικά, όπου εμφανίζονται τέτοιες αλήθειες, εκεί μπορούν να αποκτήσουν νόημα πιο γενικές προτάσεις σύμφωνα με τις οποίες *«δεν είναι η ανάγκη αλλά το αντίθετο της, η «πολυτέλεια», που φέρνει τη ζωντανή όλη και τον άνθρωπο μπροστά στα θεμελιώδη τους προβλήματα»*.

Λέγοντας αυτό, καλώ τους κριτικούς να δείξουν κάποια δυσπιστία. Είναι ένα εύκολο παιχνίδι να αντιπαρατάξεις σε νέες απόψεις αναμφίβολες αντιρρήσεις. Αυτό συμβαίνει διότι τις περισσότερες φορές το καινούργιο φέρνει σύγχυση και δε γίνεται ακριβώς κατανοητό: οι αντιρρήσεις αφορούν απλοποιημένες πλευρές του θέματος, που ο συγγραφέας δεν παραδέχεται καθόλου περισσότερο από έναν αυτοαποκαλούμενο διαφωνούντα ή τις παραδέχεται μόνο στα όρια μιας προσωρινής απλοποίησης. Βέβαια, στην προκειμένη περίπτωση υπάρχουν λίγες πιθανότητες οι ανυπέρβλητες αυτές δυσκολίες, που εκπλήσσουν εκ πρώτης όψεως, να μου ξέφυγαν μέσα στα 18 χρόνια που με απασχόλησε αυτή η δουλειά. Αλλά, σαν μια πρώτη αρχή, περιορίζομαι να δώσω εδώ μια σύντομη ανακεφαλαίωση, όπου βέβαια δεν θα μπορούσα να προσεγγίσω την πληθώρα των προβλημάτων που υπεισέρχονται.

Ειδικότερα, σε αυτό το πρώτο βιβλίο παραιτήθηκε από μια λεπτομερή ανάλυση όλων των εκφράσεων της ζωής μέσ' από την οπτική γωνία που εισάγω. Μπορώ να πω ότι μετανιώνω γι' αυτό, γιατί οι έννοιες «παραγωγική δαπάνη» και «μη παραγωγική δαπάνη» έχουν μια βασική αξία για όλη την ανάπτυξη του βιβλίου μου. Όμως η πραγματική ζωή, που αποτελείται από κάθε είδους

δαπάνες, αγνοεί στην πράξη είτε την αποκλειστικά παραγωγική δαπάνη είτε τη γνήσια μη παραγωγική δαπάνη. Πρέπει λοιπόν να αντικαταστήσω αυτή την πρώτη στοιχειώδη ταξινόμηση με μια μεθοδική περιγραφή όλων των εκφράσεων της ζωής. Θέλησα να δώσω πρώτα ένα σύνολο από εξαιρετικά γεγονότα που θα επέτρεπαν να κατανοήσει κάποιος τη σκέψη μου. Αλλά αυτή η σκέψη δεν θα μπορούσε να είναι συστηματική, αν δεν είχε αντιμετωπίσει τα μικρά προβλήματα που αδικώς θεωρούνται ασήμαντα.

Φαντάζομαι ότι θα ήταν εξίσου άσκοπο να βγάλει κανείς καταδικαστικά συμπεράσματα στηριζόμενος στο γεγονός ότι οι οικονομικές κρίσεις, που αναγκαστικά έχουν μέσα στο έργο μου το νόημα του αποφασιστικού γεγονότος, δεν παρουσιάζονται παρά μ' έναν περιληπτικό και επιφανειακό τρόπο. Ειλικρινά, έπρεπε να διαλέξω: δεν μπορούσα να δώσω μια συνολική άποψη της σκέψης μου και συγχρόνως να χάνομαι μέσα σ' ένα δαίδαλο αλληλεπιδράσεων όπου ασταμάτητα τα δέντρα εμποδίζουν να δεις το δάσος. Απέφυγα ηθελημένα να ξανακάνω τη δουλειά των οικονομολόγων και αρκέστηκα να προσεγγίσω το πρόβλημα των κρίσεων ως ένα γενικό πρόβλημα της φύσης. Θέλησα να το φωτίσω μ' ένα καινούργιο φως, αλλά σε πρώτη προσέγγιση απέφυγα την ανάλυση των περιπλοκών μιας κρίσης υπερπαραγωγής, όπως απέφυγα να υπολογίσω λεπτομερώς το βαθμό ανάπτυξης ή το βαθμό σπατάλης που συνυπάρχουν στην κατασκευή ενός καπέλου ή μιας καρέκλας. Θα προτιμούσα να δώσω γενικά τους λόγους που λαμβάνουν υπόψιν τους το μυστήριο των μπουκαλιών του Κέινς, επεκτείνοντας τις εξαντλητικές περιφράσεις για την υπεραφθονία μέσ' από τη βρώση, το θάνατο, τη σεξουαλική αναπαραγωγή.

Σήμερα περιορίζομαι σε αυτή την περιληπτική αντιμετώπιση. Αυτό δεν σημαίνει ότι εγκαταλείπω: αναβάλλω απλώς για αργότερα μια πιο εμπειριστατωμένη εργασία.⁴ Αναβάλλω ακόμη, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, να εκθέσω την ανάλυση του άγχους.

Ωστόσο, αυτή η ανάλυση του άγχους είναι αποφασιστική, και

⁴ Αυτός ο πρώτος τόμος θα έχει συνέχεια. Δημοσιεύεται εξάλλου σε μια συλλογή που διευθύνω, η οποία προτίθεται ανάμεσα σε άλλα να δημοσιεύσει έργα «γενικής οικονομίας».

μάλιστα μπορεί μόνη της να αποδείξει αρκετά καλά την αντίθεση των δύο πολιτικών μεθόδων: εκείνης του φόβου και της αγωνιώδους αναζήτησης μιας λύσης που ανακατεύει μέσα στην αναζήτηση της ελευθερίας τις πιο αντίθετες με την ελευθερία επιταγές και αυτής της ελευθερίας του πνεύματος που απορρέει από τις πλούσιες πηγές της ζωής, για την οποία, ταυτόχρονα, όλα είναι καθαρά, όλα είναι πλούσια όταν είναι στα μέτρα του σύμπαντος. Επιμένω στο γεγονός ότι για την ελευθερία του πνεύματος η αναζήτηση μιας λύσης είναι περιττή υπερβολή: αυτό της δίνει μια ασύγκριτη δύναμη. Η προσέγγιση των πολιτικών προβλημάτων γίνεται δύσκολη για εκείνους που αφήνουν μόνο την αγωνία να τα θέτει. Είναι αναγκαίο, βέβαια, να τα θέτει η αγωνία. Αλλά η λύση τους απαιτεί ως ένα βαθμό την απαλλαγή από αυτή την αγωνία. Η έννοια των πολιτικών επιλογών στις οποίες οδηγεί αυτό το βιβλίο, και που διατυπώνω στο τέλος του, συνδέεται με αυτή την ξεκάθαρη⁵ αντίληψη.

⁵ Πρέπει να ευχαριστήσω εδώ τον φίλο μου Georges Ambrosino, υπεύθυνο στο Εργαστήριο Ακτινών-Χ, χωρίς τον οποίο δεν θα μπορούσα να φτιάξω αυτό το έργο. Είναι επειδή η επιστήμη δεν είναι ποτέ το έργο ενός μόνου ανθρώπου: χρειάζεται την ανταλλαγή απόψεων, την κοινή προσπάθεια. Αυτό το βιβλίο είναι κατά ένα μεγάλο μέρος και έργο του Ambrosino. Προσωπικά λυπούμαι που οι ατομικές έρευνες στις οποίες χρειάζεται να συμμετέχει τον απομακρύνουν, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα, από τις έρευνες της «γενικής οικονομίας». Πρέπει να εκφράσω την ευχή να ξαναρχίσει τη σπουδή που ξεκίνησε μαζί μου, της κίνησης της ενέργειας στην επιφάνεια της σφαίρας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Η εξάρτηση της οικονομίας από τη διαδρομή της ενέργειας πάνω στη γήινη σφαίρα

Αν πρέπει ν' αλλάξουμε τη ρόδα ενός αυτοκινήτου, να σπάσουμε ένα απόστημα ή να οργώσουμε ένα αμπέλι, είναι εύκολο να το κάνουμε μέσα από μια σαφώς περιορισμένη διαδικασία. Τα στοιχεία που πάνω τους στηρίζεται αυτή η πράξη δεν είναι τελείως απομονωμένα από τον υπόλοιπο κόσμο, ωστόσο είναι δυνατό να επέμβει κανείς πάνω τους σαν να ήταν πράγματι: η διαδικασία μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς να έχουμε ούτε για ένα λεπτό την ανάγκη να θεωρήσουμε ένα σύνολο του οποίου η ρόδα, το απόστημα ή το αμπέλι είναι παρ' όλ' αυτά αναπόσπαστα μέρη. Οι αλλαγές που πραγματοποιούνται δεν επηρεάζουν αισθητά τα υπόλοιπα πράγματα και η συνεχής επίδραση του εξωτερικού κόσμου δεν έχει ούτε αυτή ιδιαίτερες συνέπειες στην κατάληξη της διαδικασίας. Αλλά τα πράγματα είναι διαφορετικά όταν εξετάζουμε μία σημαντική οικονομική δραστηριότητα, όπως ας πούμε η παραγωγή αυτοκινήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ίδιο συμβαίνει ακόμα περισσότερο όταν πρόκειται για την οικονομική δραστηριότητα γενικά.

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην παραγωγή αυτοκινήτων και τη γενική κίνηση της οικονομίας είναι αρκετά σαφής, αλλά η οικονομία στο σύνολό της αντιμετωπίζεται συνήθως σαν να επρόκειτο για ένα σύστημα διαδικασιών που θα ήταν δυνατό να απομονω-

θούν. Η παραγωγή και η κατανάλωση είναι συνδεδεμένες, αλλά, θεωρούμενες χωριστά, δε φαίνεται δύσκολο να τις μελετήσουμε όπως θα μπορούσαμε να το κάνουμε για ένα στοιχειώδες εγχείρημα που είναι σχετικά ανεξάρτητο από τον περίγυρό του.

Αυτή η μέθοδος είναι θεμιτή και η επιστήμη δεν ενεργεί ποτέ διαφορετικά. Ωστόσο οι οικονομικές επιστήμες δεν καταλήγουν σε αποτελέσματα της ίδιας φύσης όπως η φυσική, όταν μελετάει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα και έπειτα το σύνολο των προβλημάτων που μελετήθηκαν μέσα στη συνολική τους αλληλουχία. Τα οικονομικά φαινόμενα δεν απομονώνονται εύκολα και η γενική τους αλληλουχία δεν είναι εύκολο να αποδοθεί. Είναι λοιπόν δυνατό να θέσει κάποιος την ερώτηση σε αυτό το πρόβλημα: μήπως πρέπει το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας να αντιμετωπιστεί μέσ' από τις επιδράσεις που δέχεται από γύρω ή που επιφέρει γύρω της; Με άλλα λόγια, μήπως θα πρέπει να εξετάσουμε το σύστημα της παραγωγής και της κατανάλωσης μέσα σ' ένα πολύ πιο ευρύ σύνολο;

Για τις επιστήμες τέτοια προβλήματα έχουν συνήθως ακαδημαϊκό χαρακτήρα, αλλά η κίνηση της οικονομίας είναι τόσο έντονη που κανείς δε θα παραξενευόταν αν μια πρώτη ερώτηση την ακολουθούσαν άλλες λιγότερο αφηρημένες: μήπως δεν υπάρχουν μέσα στο πλαίσιο της βιομηχανικής ανάπτυξης κοινωνικές συγκρούσεις και πλανητικοί πόλεμοι, δηλαδή, με μια λέξη, μέσα στο συνολικό έργο των ανθρώπων αιτίες και αποτελέσματα που δε φαίνονται καθαρά παρά μόνο με την προϋπόθεση να μελετήσει κάποιος τα γενικά δεδομένα της οικονομίας; Θα μπορούσαμε άραγε να γίνουμε κύριοι ενός τόσο επικίνδυνου έργου (που δε θα μπορούσαμε σε καμία περίπτωση να εγκαταλείψουμε) χωρίς να έχουμε συλλάβει τις γενικές του συνέπειες; Μήπως δε θα πρέπει, αν αναπτύσσουμε ακατάσχετα τις οικονομικές δυνάμεις, να θέσουμε τα γενικά προβλήματα που συνδέονται με την κίνηση της ενέργειας πάνω στη γη;

Αυτές οι ερωτήσεις επιτρέπουν να δούμε καθαρά τόσο τη θεωρητική κατεύθυνση όσο και την πρακτική σημασία των αρχών που θέτουν.

2. Για την αναγκαιότητα της απόλειας χωρίς κέρδος του πλεονάσματος της ενέργειας που δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη του συστήματος

Σε μια πρώτη προσέγγιση είναι εύκολο να αναγνωρίσει κάποιος στην οικονομία —δηλαδή την παραγωγή και τη χρήση πλούτου— μία ιδιαίτερη εκδήλωση της επίγειας δραστηριότητας θεωρούμενης ως κοσμικό φαινόμενο.

Μία κίνηση παράγεται στην επιφάνεια της γήινης σφαίρας ως αποτέλεσμα της διαδρομής της ενέργειας σε αυτό το σημείο του σύμπαντος. Η ανθρώπινη οικονομική δραστηριότητα προσαρμόζει αυτή την κίνηση, είναι η πραγματοποίηση με συγκεκριμένους στόχους των δυνατοτήτων που απορρέουν απ' αυτήν. Αλλά η εν λόγω κίνηση έχει κάποιο χαρακτήρα και κάποιους νόμους που αγνοούνται θεμελιωδώς από εκείνους οι οποίοι τη χρησιμοποιούν και εξαρτώνται από αυτήν. Έτσι τίθεται το ερώτημα, η γενική σκοπιμότητα της ενέργειας που διατρέχει την επικράτεια της ζωής αλλοιώνεται από τη δραστηριότητα του ανθρώπου; Ή μήπως, αντίθετα, αυτή η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν αλλοιώνει τις προθέσεις της εξαιτίας μιας νομοτέλειας την οποία αγνοεί, παραμελεί και δεν μπορεί ν' αλλάξει;

Θα αποφανθώ χωρίς να περιμένω μια τελεσίδικη απάντηση.

Η παραγνώριση από τον άνθρωπο των υλικών συνθηκών της ζωής του εξακολουθεί να τον κάνει να σφάλει σοβαρά. Η ανθρωπότητα εκμεταλλεύεται συγκεκριμένους πλουτοπαραγωγικούς πόρους, αν όμως περιορίσει τη χρήση τους, όπως το κάνει, στην επίλυση (που επιτόλαια όρισε ως ιδεώδες) των άμεσων δυσκολιών που αντιμετωπίζει, αποδίδει στις δυνάμεις τις οποίες κινητοποιεί έναν σκοπό που οι ίδιες δε θα μπορούσαν να έχουν. Πέρ' από τους άμεσους στόχους μας, το έργο της πράγματι συνεχίζει την ανέφελη και επ' άπειρον πλήρωση του σύμπαντος.⁶

⁶ Μιλώ για την υλική υπόσταση του σύμπαντος, που χωρίς αμφιβολία στις κοινές ή τις μακρινές της πλευρές δεν είναι ποτέ παρά κάτι πέρ' από τη σκέψη. Πλήρωση σημαίνει αυτό που πληρώνεται και όχι αυτό που έχει ήδη πληρωθεί.

Βέβαια το λάθος που προκύπτει από μια τόσο ολοκληρωτική παραγνώριση δεν επηρεάζει μόνο την απαίτηση του ανθρώπου για σαφήνεια. Δεν είναι εύκολο, για να κατορθώσει κάποιος να πραγματοποιήσει τους στόχους του όταν πρέπει, να πληροί μια κίνηση η οποία τους ξεπερνά. Χωρίς αμφιβολία, αυτοί οι στόχοι και αυτή η κίνηση μπορεί να μην είναι αναπόφευκτα ασυμφιλίωτοι: όμως για να τα συμφιλιώσουμε πρέπει να μην αγνοούμε πια έναν από τους όρους μιας συμφωνίας, που χωρίς αυτόν οι πράξεις μας οδηγούν άμεσα στην καταστροφή.

Θα ξεκινήσω από ένα στοιχειώδες γεγονός: ο ζωντανός οργανισμός, μέσα στην κατάσταση που καθορίζεται από τα παιχνίδια της ενέργειας στην επιφάνεια της γήινης σφαίρας, δέχεται κατά κανόνα περισσότερη ενέργεια από όση είναι αναγκαία για τη διατήρηση της ζωής: η ενέργεια (ο πλούτος) που περισσεύει μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη ενός συστήματος (π.χ. ενός οργανισμού)· αν το σύστημα δεν μπορεί να αναπτυχθεί άλλο ή αν το περίσσειμα δεν μπορεί να απορροφηθεί ολόκληρο στην ανάπτυξή του, πρέπει κατ' ανάγκη να χαθεί χωρίς κέρδος, να δαπανηθεί, ηθελημένα ή όχι, μεγαλοπρεπώς ή αλλιώς με καταστροφικό τρόπο.

3. Η πενία των οργανισμών ή των περιορισμένων συνόλων και το πλεόνασμα πλούτου της ζωντανής φύσης

Το ότι τελικά η ενέργεια που συνιστά τον πλούτο πρέπει να δαπανιέται χωρίς υπολογισμούς (χωρίς αντάλλαγμα), το ότι μια σειρά από κερδοφόρες επιχειρήσεις δεν μπορεί να έχει ουσιαστικά άλλο αποτέλεσμα παρά την άσκοπη σπατάλη του κέρδους, αυτό ακριβώς είναι που αρνούνται να παραδεχθούν τα μυαλά που έχουν συνηθίσει να βλέπουν μέσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τον ιδεώδη στόχο της δραστηριότητας. Το να υποστηρίζει κάποιος πως είναι αναγκαίο να σκορπίζεται σαν καπνός ένα σημαντικό μέρος της παραγόμενης ενέργειας, σημαίνει ότι πηγαίνει αντίθετα στις

Επ' άπειρον είναι αντίθετο τόσο με την περιορισμένη νομοτέλεια όσο και με τον ταγμένο σκοπό.

θεωρίες που θεμελιώνουν μια λογική οικονομία. Είναι γνωστές κάποιες περιπτώσεις όπου ο πλούτος πρέπει να καταστρέφεται (ο καφές που πετιέται στη θάλασσα), αλλά αυτά τα σκάνδαλα θα ήταν παράλογο να δίνονται ως παραδείγματα προς μίμηση. Είναι η ομολογία μιας αδυναμίας και κανένας δε θα μπορούσε να βρει σε αυτή την εικόνα την ουσία του πλούτου. Πράγματι, η ακούσια καταστροφή (όπως αυτή του καφέ) έχει οπωσδήποτε την έννοια μιας αποτυχίας· είναι εξαναγκασμένη και ατυχής και δεν μπορούμε με κανέναν τρόπο να την πούμε επιθυμητή. Είναι ωστόσο ο τύπος του εγχειρήματος όπου δεν υπάρχει άλλη διέξοδος εκτός απ' αυτόν. Αν θεωρήσουμε στην επιφάνεια της υδρογείου την ολότητα του παραγωγικού πλούτου, τα προϊόντα δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για παραγωγικούς σκοπούς παρά μόνο στο μέτρο που ο ζωντανός οργανισμός, που είναι η οικονομική ανθρωπότητα, μπορεί να βελτιώσει τον εξοπλισμό της. Αυτό δεν είναι ούτε ολότελα, ούτε πάντα, ούτε επ' αόριστον δυνατό. Κάποιο πλεόνασμα πρέπει να εξανεμιστεί μέσα σ' ελλειμματικές επιχειρήσεις: η τελική εξάνεμιση δε θα έκανε τίποτε άλλο από το να ολοκληρώσει την κίνηση που δίνει ζωή στη γήινη σφαίρα.

Το αντίθετο είναι συνήθως προφανές για το λόγο ότι η οικονομία δεν αντιμετωπίζεται ποτέ γενικά. Στην επιστήμη, όπως και στη ζωή, ο ανθρώπινος νους ανάγει τα εγχειρήματα σε μιαν οντότητα που θεμελιώνεται κατά τον τύπο των επιμέρους συστημάτων (οργανισμών ή επιχειρήσεων). Η οικονομική δραστηριότητα θεωρούμενη στο σύνολό της συλλαμβάνεται όπως μία επιμέρους επιχείρηση που ο σκοπός της είναι περιορισμένος. Το πνεύμα γενικεύει συνθέτοντας το σύνολο των επιχειρήσεων: η οικονομική επιστήμη αρνείται ευχαρίστως να γενικεύσει τη μεμονωμένη κατάσταση, περιορίζει το αντικείμενό της στις επιχειρήσεις που γίνονται με περιορισμένο στόχο, αυτόν του οικονομικού ανθρώπου· δεν παίρνει υπόψιν της κάποιο παιχνίδι της ενέργειας που κανένας επιμέρους στόχος δε θα μπορούσε να περιορίσει, το παιχνίδι της ζωντανής ύλης γενικά, μέσα στην κίνηση του φωτός που είναι το αποτέλεσμά του. Στην επιφάνεια της γήινης σφαίρας, για τη ζωντανή ύλη γενικά, η ενέργεια βρίσκεται πάντα σε πλεόνασμα, το πρόβλημα τίθεται πάντα με όρους πολυτέλειας, η

επιλογή περιορίζεται στον τρόπο κατασπατάλησης του πλούτου. Το πρόβλημα της ανάγκης τίθεται για το επιμέρους ζωντανό ον ή για τα πεπερασμένα σύνολα ζωντανών όντων. Αλλά ο άνθρωπος δεν είναι μόνο το ον το αποκομμένο που διεκδικεί το μερίδιό του στους πόρους από τον ζωντανό κόσμο ή από τους άλλους ανθρώπους. Η γενική κίνηση διαρροής (διάλυσης) της ζωντανής ύλης του τροφοδοτεί τη ζωή και δε θα μπορούσε να τη σταματήσει ακόμη και όταν βρίσκεται στο αποκορύφωμά της, η κυριαρχία του στον ζωντανό κόσμο είναι εκείνη που τον ταυτίζει με αυτή την κίνηση· τον τάζει κατά έναν προνομιακό τρόπο στην ένδοξη επιχείρηση, στην ανώφελη κατανάλωση. Αν την αρνηθεί, όπως τον σπρώχνει ασταμάτητα η συνείδηση μιας ανάγκης, μιας φτώχειας εγγενούς στο αποκομμένο ον (που διαρκώς του λείπουν οι πόροι, που δεν είναι παρά ένας αιώνιος άπορος), η άρνησή του δεν αλλάζει τίποτα στη σφαιρική κίνηση της ενέργειας: αυτή η ενέργεια δεν μπορεί να συσσωρευτεί απεριόριστα στις παραγωγικές δυνάμεις· στο τέλος, όπως ο ποταμός μέσα στη θάλασσα, πρέπει να μας ξεφύγει και να χαθεί για μας.

4. Ο πόλεμος θεωρούμενος σαν μια καταστροφική δαπάνη της πλεονάζουσας ενέργειας

Η παραγνώριση δεν αλλάζει καθόλου την τελευταία διεξόδο. Μπορούμε να την αγνοούμε, να την ξεχάσουμε: η γη όπου ζούμε δεν είναι ωστόσο παρά ένα πεδίο πολλαπλασιαζόμενων καταστροφών. Η άγνοιά μας έχει μόνο αυτό το αδιαφιλονίκητο αποτέλεσμα, μας οδηγεί να υποφέρουμε αυτό που θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε με τον δικό μας τρόπο, αν ξέραμε. Μας στερεί την επιλογή μιας διαρροής η οποία θα μπορούσε να μας είναι ευχάριστη. Παραδίδει κυρίως τους ανθρώπους και τα έργα τους σε καταστροφικούς αφανισμούς. Διότι αν δεν έχουμε εμείς οι ίδιοι τη δύναμη να καταστρέψουμε την ενέργεια σε πλεόνασμα, αυτή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί· και όπως ένα άγριο ζώο το οποίο μπορούμε να εκπαιδεύσουμε, είναι αυτή που μας καταστρέφει, είμαστε εμείς οι ίδιοι που πληρώνουμε τα έξοδα της αναπόφευκτης έκρηξης.

Αυτά τα πλεονάσματα ζωντανής δύναμης που συσσωρεύουν τοπικά οι πιο εξασθλωμένες οικονομίες είναι όντως οι πιο επικίνδυνοι συντελεστές του ολέθρου. Έτσι η αποσυμφόρηση υπήρξε πάντα, αλλά σχεδόν ασυνείδητα, αντικείμενο μιας πυρετώδους αναζήτησης. Οι αρχαίες κοινωνίες το βρήκαν μέσα στη γιορτή· μερικές οικοδόμησαν θαυμαστά μνημεία που δεν είχαν καμία χρησιμότητα· εμείς χρησιμοποιούμε το πλεόνασμα για να πολλαπλασιάσουμε «υπηρεσίες» οι οποίες εξομαλύνουν τη ζωή⁷ και τείνουμε να απορροφήσουμε ένα μέρος της για την αύξηση των όρων ψυχαγωγίας. Αλλά αυτά τα αντίδοτα ήταν πάντα ανεπαρκή: η ύπαρξή τους σε πλεόνασμα παρ' όλ' αυτά (σε κάποια σημεία) αφιέρωνε πάντα πλήθος ανθρώπινων όντων και μεγάλες ποσότητες χρήσιμων αγαθών στις καταστροφές των πολέμων. Στις ημέρες μας μάλιστα η σχετική σπουδαιότητα των ένοπλων συγκρούσεων αυξήθηκε, πήρε τις ολέθριες διαστάσεις που ξέρουμε.

Η πρόσφατη εξέλιξη είναι η συνέχεια μιας αλματώδους αύξησης της βιομηχανικής δραστηριότητας. Στην αρχή αυτή η γόνιμη κίνηση μείωσε την πολεμική δραστηριότητα απορροφώντας το ουσιαστικό μέρος του πλεονάσματος: η ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανίας έδωσε την περίοδο σχετικής ειρήνης από το 1815 μέχρι το 1914. Οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτυσσόμενες, αυξάνοντας τους πόρους, έκαναν δυνατή στο ίδιο διάστημα τη γρήγορη δημογραφική αύξηση των ανεπτυγμένων χωρών (είναι η σαρκική πλευρά της οστεώδους γονιμότητας των εργοστασίων). Αλλά η αύξηση, που έγινε δυνατή⁸ λόγω των τεχνικών αλλαγών, με τον καιρό κατέληξε δύσκολη. Γινόταν η ίδια γενεσιουργός αιτία ενός συνεχώς αυξανόμενου πλεονάσματος. Ο πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος ξέσπασε πριν ακόμη αγγίξει τα όριά της

⁷ Δεχόμαστε ότι αν η βιομηχανία δεν μπορεί να έχει απεριόριστη ανάπτυξη, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις «υπηρεσίες» που αποτελούν αυτό που ονομάζουμε τον τριτογενή τομέα της οικονομίας (ο πρωτογενής είναι η γεωργία, ο δευτερογενής η βιομηχανία), οι οποίες περιλαμβάνουν τόσο τις τελειοποιημένες επιχειρήσεις των ασφαλειών ή των πωλήσεων όσο και την εργασία των καλλιτεχνών.

⁸ Μέσα στο πλαίσιο ενός πρώτου δοκιμίου –θεωρητικού και ιστορικού– δε θα ήταν δυνατό να αναλύσουμε το σύνολο των προβλημάτων που εμφανίζονται.

παρά μόνο τοπικά. Ο ίδιος ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος δε σημαίνει ότι από 'δώ και στο εξής το σύστημα δεν μπορεί να αναπτύσσεται (επεκτατικά, αλλά με κάθε τρόπο έντονα). Ήταν ωστόσο το μέτρο των δυνατοτήτων ανακοπής που τίποτα δεν την εμπόδιζε. Καμιά φορά αμφισβητείται το γεγονός ότι η βιομηχανική υπερπαραγωγή είναι η αιτία των πρόσφατων πολέμων, ειδικότερα του πρώτου. Ωστόσο και ο ένας και ο άλλος έκαναν να διαρρεύσει αυτή την υπερπαραγωγή· είναι η σπουδαιότητά της που τους έδωσε αυτή την εξαιρετική τους ένταση. Επομένως, η γενική αρχή του πλεονάσματος της ενέργειας προς δαπάνη, θεωρούμενη (πέρ' από τις πολύ στενές προθέσεις της οικονομίας) ως αποτέλεσμα μιας κίνησης που την ξεπερνά, ενώ συγχρόνως φωτίζει τραγικά ένα σύνολο γεγονότων, παίρνει μια κατάληξη την οποία κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί. Μπορούμε να διατυπώσουμε την ελπίδα πως θα ξεφύγουμε από έναν πόλεμο που ήδη μας απειλεί. Αλλά πρέπει γι' αυτόν το σκοπό να στρέψουμε την πλεονασματική παραγωγή είτε στην ορθολογισμένη επέκταση μιας δύσκολης βιομηχανικής ανάπτυξης είτε σε μη παραγωγικά έργα που διασκορπίζουν μιαν ενέργεια η οποία δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να συσσωρευθεί. Αυτό θέτει πολλά, εξαντλητικά περίπλοκα προβλήματα. Αν όμως μπορούμε ν' αμφιβάλλουμε ότι θα φτάσουμε εύκολα σε πρακτικές λύσεις, το ίδιο το όφελος δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Θα ξεκαθαρίσω μόνο, χωρίς να περιμένω άλλο, ότι η επέκταση της ανάπτυξης απαιτεί από μόνη της την ανατροπή των οικονομικών αρχών – την ανατροπή της ηθικής που τις στηρίζει. Το πέρασμα από τις προοπτικές της περιορισμένης οικονομίας σε αυτές της γενικής οικονομίας πραγματοποιεί ουσιαστικά μία κοπερνίκεια επανάσταση: το αναποδογύρισμα της σκέψης – και της ηθικής. Από την αρχή, αν ένα μέρος του πλούτου αρκετά εξελίξιμο προορίζεται για απώλεια, ή χωρίς αναμενόμενο κέρδος για μη παραγωγική χρήση, συμβαίνει, είναι μάλιστα αναπόφευκτο, να παραχωρούνται κάποια εμπορεύματα χωρίς αντάλλαγμα. Από εδώ και στο εξής, χωρίς να μιλάμε για απλή και καθαρή σπατάλη ανάλογη με εκείνη της ανέγερσης των Πυραμίδων, η δυνατότητα συνέχισης της ανάπτυξης είναι η ίδια υποταγμένη στο δώρο: η

βιομηχανική ανάπτυξη του κόσμου συνολικά απαιτεί από τους Αμερικανούς να συλλάβουν καθαρά την αναγκαιότητα να διατηρεί, μια οικονομία όπως η δική τους, ένα περιθώριο επιχειρήσεων χωρίς κέρδος. Ένα τεράστιο βιομηχανικό δίκτυο δεν μπορεί να διευθύνεται όπως αλλάζουμε μία ρόδα... Εκφράζει μια πορεία της κοσμικής ενέργειας, από την οποία εξαρτάται και της οποίας τους νόμους δεν μπορεί πλέον να αγνοεί δίχως συνέπειες. Αλίμονο σ' εκείνον ο οποίος μέχρι το τέλος θα ήθελε να υποτάσσει την κίνηση που τον ξεπερνά σύμφωνα με το στενό πνεύμα του μηχανικού που αλλάζει μια ρόδα.

II. ΝΟΜΟΙ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Η υπεραφθονία της βιοχημικής ενέργειας και η ανάπτυξη

Το ότι κατά κανόνα ένας οργανισμός διαθέτει αποθέματα ενέργειας πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι είναι αναγκαία για τις λειτουργίες που εξασφαλίζουν τη ζωή (λειτουργικές δραστηριότητες και, στα ζώα, απαραίτητες μυϊκές ασκήσεις, αναζήτηση της τροφής), είναι αυτό που βγαίνει σαν συμπίεσμα από λειτουργίες όπως η ανάπτυξη και η αναπαραγωγή. Ούτε η ανάπτυξη ούτε η αναπαραγωγή θα ήταν δυνατές εάν το φυτό ή το ζώο δε διέθεταν φυσιολογικά ένα πλεόνασμα. Η ίδια η αρχή της ζώσας ύλης θέλει οι χημικές λειτουργίες της ζωής, που απαιτήσαν μια δαπάνη ενέργειας, να είναι επικερδείς, δημιουργοί πλεονάσματος.

Θεωρώντας, χωρίς να αναλύσω πολύ λεπτομερώς, ένα κατοικίδιο ζώο, ένα μοσχάρι, θ' αφήσω αρχικά κατά μέρος τις διαφορές συνισταμένες ζωόδους ή ανθρώπινης δραστηριότητας που επιτρέπουν την παραγωγή της τροφής του (εξάλλου κάθε οργανισμός είναι παρακλάδι της προσφοράς των άλλων: αν αυτή η προσφορά είναι ευνοϊκή παίρνει την αναγκαία ενέργεια, χωρίς αυτήν όμως θα ήταν γρήγορα καταδικασμένος σε θάνατο). Η λειτουργική δραστηριότητα χρησιμοποιεί ένα μέρος της διαθέσιμης ενέργειας, αλλά το ζώο διαθέτει ένα πλεόνασμα που εξασφαλίζει την ανάπτυξή του. Υπό φυσιολογικές συνθήκες ένα μέρος αυτού του πλεονάσματος χάνεται στο πήγαιν' έλα. Εάν όμως ο κτηνοτρόφος καταφέρει να το διατηρήσει ξαπλωμένο, ο όγκος του μοσχαριού επωφελείται: η οικονομία ξαναβρίσκεται με την μορφή λίπους. Αν το μοσχάρι δεν σφαχτεί, έρχεται μια στιγμή που η ανάπτυξη ελαττώνεται και δεν καταναλώνει πια το σύνολο ενός αυξημένου πλεονάσματος: φτάνει τότε στην περίοδο της σεξουαλικής ωριμότητας: οι ζωτικές του δυνάμεις εμφανίζονται με τη θύελλα του ταύρου στην περίπτωση του αρσενικού, με την κύηση και την παραγωγή γάλακτος στο θηλυκό. Η αναπαραγωγή σημαίνει κατά μίαν έννοια ένα πέρασμα από την ατομική ανάπτυξη σε αυτήν της ομάδας. Αν το αρσενικό ευνοηχιστεί, ο ατομικός του όγκος αυξάνει πάλι για ένα διάστημα και μπορούμε να του αποσπάσουμε υπολογίσιμες ποσότητες εργασίας.

Δεν υπάρχει στη φύση τεχνητή αύξηση του βάρους του νεογέννητου, ούτε ευνοηχισμός. Μου ήταν εύκολο να διαλέξω για παράδειγμα ένα κατοικίδιο ζώο, αλλά ουσιαστικά οι κινήσεις του ζωικού είδους είναι παντού οι ίδιες. Σε όλες τις περιπτώσεις συνολικά, η πλεονάζουσα ενέργεια αυξάνει την ανάπτυξη ή την ζωτικότητα των ατόμων. Το μοσχάρι και η αγελάδα, ο ταύρος και το βόδι δεν προσθέτουν σε αυτή την τεράστια κίνηση παρά μian απόδειξη πιο πλούσια και πιο οικεία.

Τα φυτά εμφανίζουν το ίδιο πλεόνασμα, αλλά πολύ περισσότερο φανερά. Είναι ολόκληρα ανάπτυξη και αναπαραγωγή (η αναγκαία ενέργεια για τη λειτουργική τους δραστηριότητα είναι ελάχιστη). Αλλά αυτή η ακαθόριστη υπεραφθονία πρέπει να θεωρηθεί σε σχέση με τις συνθήκες που την καθιστούν δυνατή – και που την περιορίζουν.

2. Το όριο της ανάπτυξης

Θα μιλήσω σύντομα για τις πιο γενικές συνθήκες της ζωής. Θα επιμείνω μόνο σε ένα γεγονός αποφασιστικής σπουδαιότητας: η ηλιακή ενέργεια είναι η αρχή της υπερβολικής της ανάπτυξης. Η πηγή και η ουσία του πλούτου μας παρέχονται από την ακτινοβολία του ήλιου, που μοιράζει την ενέργεια –τον πλούτο– χωρίς αντάλλαγμα. Ο ήλιος δίνει χωρίς ποτέ να παίρνει: οι άνθρωποι το αισθάνθηκαν αυτό πολύ πριν η αστροφυσική μετρήσει αυτή την απεριόριστη γενναιοδωρία: τον έβλεπαν να ωριμάζει τη συγκομιδή και συνέδεαν τη λάμψη του με τη χειρονομία εκείνου που δίνει χωρίς να παίρνει. Είναι αναγκαίο επί τη ευκαιρία να υπογραμμίσουμε μια διπλή προέλευση των ηθικών κανόνων. Κάποτε δινόταν αξία στη μη παραγωγική λάμψη, ενώ στις ημέρες μας τη φέρνουμε στα μέτρα της παραγωγής: η προτεραιότητα δίνεται στην ιδιοποίηση της ενέργειας παρά στη δαπάνη της. Η ίδια η δόξα είναι συνέπεια ενός λαμπρού γεγονότος στη σφαίρα της χρησιμότητας. Αλλά παρόλο που επισκιάζεται από την πρακτική κρίση –και τη χριστιανική ηθική–, το αρχαϊκό συναίσθημα είναι ακόμη ζωντανό: το ξαναβρίσκουμε ιδιαίτερα στη ρομαντική διαμαρτυρία ενάντια στον αστικό κόσμο· δε χάνει τελείως τα

δικαιώματά του παρά μόνο μέσα στην κλασική αντίληψη της οικονομίας.

Η ηλιακή ακτινοβολία έχει σαν αποτέλεσμα την υπεραφθονία της ενέργειας στην επιφάνεια της σφαίρας. Αλλά αρχικά η ζωική ύλη δέχεται αυτή την ενέργεια και τη συσσωρεύει μέσα στα όρια που της δίνονται από το χώρο ο οποίος της είναι διαθέσιμος. Την ακτινοβολεί ή τη διασκορπίζει εν συνεχεία αλλά, πριν δώσει ένα αξιόλογο μέρος στην ακτινοβολία, τη χρησιμοποιεί στον μέγιστο βαθμό για την ανάπτυξη. Μόνον η αδυναμία να συνεχιστεί η ανάπτυξη δίνει το βήμα στο διασκορπισμό. Το πραγματικό πλεόνασμα δεν αρχίζει παρά από τη στιγμή που η ανάπτυξη του ατόμου ή της ομάδας φτάνει στα όριά της.

Τα άμεσα όρια, για κάθε άτομο, για κάθε ομάδα, δίνονται από τα άλλα άτομα, από τις άλλες ομάδες. Αλλά η γήινη σφαίρα (ακριβέστερα η βιόσφαιρα,⁹ που αντιστοιχεί στο χώρο τον προστιτό στη ζωή) είναι το μόνο πραγματικό όριο. Το άτομο ή η ομάδα μπορεί να υποταχθεί από το άλλο άτομο, από την άλλη ομάδα. Αλλά ο συνολικός όγκος της ζωντανής φύσης δεν αλλάζει: οριστικά, είναι το μέγεθος του γήινου χώρου που θέτει τα όρια στην συνολική ανάπτυξη.

3. Η πίεση

Βασικά, η επιφάνεια της σφαίρας περιβάλλεται από τη ζωή στο μέτρο του δυνατού. Η πολλαπλότητα των μορφών της ζωής την προσαρμόζει συνολικά στους διαθέσιμους πόρους, έτσι ώστε ο χώρος είναι το ουσιαστικό όριο της. Ορισμένες αδικημένες περιοχές, όπου οι χημικές λειτουργίες που τη στηρίζουν δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν, είναι σαν να μην υπάρχουν. Αν λάβουμε υπόψιν όμως μια σταθερή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον όγκο της ζωντανής μάζας και τα τοπικά δεδομένα, κλιματολογικά και γεωλογικά, η ζωή καταλαμβάνει όλο τον διαθέσιμο χώρο. Αυτά τα τοπικά δεδομένα καθορίζουν τη ένταση της πίεσης που

⁹ Βλ. W. Vernadsky, *Η Βιόσφαιρα*, 1929, όπου σκιαγραφούνται (από μian άλλη άποψη) μερικές από τις παρακάτω υποθέσεις.

ασκείται από τη ζωή προς όλες τις κατευθύνσεις. Αλλά μπορούμε να μιλάμε για πίεση με την έννοια ότι, αν θα μπορούσαμε με κάποιον τρόπο να αυξήσουμε τον διαθέσιμο χώρο, αυτός ο χώρος θα καταλαμβάνόταν αμέσως με τον ίδιο τρόπο όπως ο γειτονικός χώρος. Εξάλλου, αυτό συμβαίνει κάθε φορά που η ζωή καταστρέφεται σε κάποιο σημείο της σφαίρας, από μία πυρκαγιά δάσους, από ένα ηφαιστειακό φαινόμενο ή από το χέρι του ανθρώπου. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή της αλέας που ένας κηπουρός ανοίγει και διατηρεί γυμνή. Μόλις την εγκαταλείψει, η πίεση της ζωής από γύρω την καλύπτει και πάλι σε λίγο με χόρτα και θάμνους όπου σφύζει η ζωή.

Αν ασφαλτοστρώσουμε την αλέα, κρατιέται για μεγάλο χρονικό διάστημα μακριά από την πίεση. Αυτό σημαίνει ότι ο όγκος της δυνατής ζωής, αν υποθέσουμε ότι αντί να την ασφαλτοστρώσουμε την εγκαταλείπαμε, δε θα πραγματοποιηθεί, ότι η ενέργεια που αντιστοιχεί σε αυτό τον όγκο χάνεται, διασκορπίζεται κατά κάποιον τρόπο. Αυτή η πίεση δεν μπορεί να συγκριθεί μ' εκείνη που δημιουργείται σε ένα κλειστό καζάνι. Αν ο χώρος καταληφθεί εξ ολοκλήρου, αν δεν υπάρχει από πουθενά διέξοδος, τίποτα δεν εκρήγνυται. Αλλά η πίεση υπάρχει, η ζωή κατά κάποιον τρόπο ασφυκτιά μέσα σε πολύ στενά όρια, τείνει με όλα τα μέσα σε μian ανέφικτη ανάπτυξη, απελευθερώνει μια σταθερή ροή πλεοναζόντων πόρων προς όφελος μιας τεράστιας σπατάλης. Όταν η ανάπτυξη φτάσει στα όριά της, η ζωή, χωρίς να είναι ένα κλειστό καζάνι, αρχίζει τουλάχιστον να βράζει: χωρίς να εκραγεί, η ακραία της υπεραφθονία κυλάει σε μια κίνηση πάντα στα όρια της έκρηξης.

Οι συνέπειες αυτής της κατάστασης ευθυγραμμίζονται δύσκολα με τους υπολογισμούς μας. Υπολογίζουμε τα συμφέροντά μας, αλλά η κατάσταση αυτή μας αποπλίζει: είναι γιατί η ίδια η λέξη συμφέρον είναι αντίθετη με την επιθυμία που εκφράζεται μέσα σε αυτές τις συνθήκες. Από τη στιγμή που θέλουμε να δράσουμε λογικά πρέπει να εξετάσουμε τη χρησιμότητα των πράξεων μας: η χρησιμότητα συνεπάγεται ένα πλεονέκτημα, διατήρηση ή ανάπτυξη. Αν λοιπόν θέλουμε να ανταποκριθούμε στην υπεραφθονία είναι αναμφίβολα δυνατό να τη χρησιμοποιήσουμε

για κάποιαν ανάπτυξη. Αλλά το πρόβλημα που υπάρχει την αποκλείει. Αν υποθέσουμε ότι δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα ανάπτυξης, τι να κάνουμε τον αναβρασμό της ενέργειας που συνεχίζει να υφίσταται; Βέβαια το να τον *χάσουμε* δε σημαίνει ότι τον *χρησιμοποιούμε*. Πρόκειται λοιπόν για μια αιμορραγία, για μιαν απλή και καθαρή απώλεια, *αλλά ούτως ή άλλως αυτό συμβαίνει από την αρχή: το πλεόνασμα της ενέργειας, αν δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ανάπτυξη, είναι χαμένο.* Έτσι λοιπόν αυτή η αναπόφευκτη απώλεια δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να θεωρηθεί χρήσιμη. Δεν πρόκειται πλέον για μιαν ευχάριστη απώλεια, προτιμότερη από μιαν άλλη δυσάρεστη: πρόκειται απλά για *ευχαρίστηση, όχι πλέον για χρησιμότητα.* Ωστόσο οι συνέπειές της είναι αποφασιστικές.

4. Το πρώτο αποτέλεσμα της πίεσης: η επέκταση

Είναι δύσκολο να ορίσουμε και ν' αναπαραστήσουμε με ακρίβεια την πίεση που ασκείται με αυτό τον τρόπο. Είναι συγχρόνως περιπλοκή και ακατάληπτη, αλλά μπορούμε να περιγράψουμε τα αποτελέσματά της. Τότε μια εικόνα κυριαρχεί στο νου μας, αλλά πρέπει να πούμε προτείνοντάς την ότι εισάγει απλώς την αναπαράσταση των συνεπειών, ενώ δε δίνει καμία συγκεκριμένη ιδέα για τα αίτια.

Ας φανταστούμε ένα τεράστιο πλήθος συγκεντρωμένο με την ελπίδα να παρευρεθεί σε μια ταυρομαχία που θα γίνει μέσα σε πολύ μικρές αρένες. Το πλήθος έχοντας την ακατανίκητη επιθυμία να κατακλύσει τις αρένες δεν μπορεί παρ' όλ' αυτά να χωρέσει ολόκληρο: πολλοί πρέπει να περιμένουν απ' έξω. Με τον ίδιο τρόπο οι δυνατότητες της ζωής δεν μπορούν να πραγματοποιούνται επ' άπειρον, περιορίζονται από το χώρο, όπως η είσοδος του πλήθους περιορίζεται από τον αριθμό των θέσεων στις αρένες.

Ένα πρώτο αποτέλεσμα της πίεσης θα είναι η αύξηση των θέσεων της αρένας.

Αν η περιφρούρηση στο εσωτερικό είναι καλά οργανωμένη, αυτός ο αριθμός είναι καθορισμένος με ακρίβεια. Αλλά μπορεί να υπάρχουν απ' έξω δένδρα ή κολώνες φωτισμού που από την κο-

ρυφή τους η πίστα είναι ορατή. Αν δεν αντιτίθεται σ' αυτό κανένας κανονισμός, θα υπάρχουν άνθρωποι που θα σκαρφαλώσουν σε αυτά τα δένδρα, σε αυτές τις κολώνες. Με τον ίδιο τρόπο η γη ανοίγει πρώτα στη ζωή τον στοιχειώδη χώρο των υδάτων και της επιφάνειας του εδάφους. Αλλά ταχύτατα η ζωή κυριεύει και το χώρο του αέρα. Κατά πρώτο λόγο ήταν σημαντικό να πολλαπλασιαστεί η επιφάνεια του πράσινου των φυτών που απορροφά την ενέργεια η οποία περιέχεται στην ακτινοβολία του φωτός. Ο τρόπος που σχηματίζονται τα φυλλώματα αυξάνει αισθητά την έκταση αυτή της επιφάνειας: ιδιαίτερα η δομή των δέντρων αναπτύσσει αυτήν τη δυνατότητα πολύ περισσότερο απ' ό,τι τα χόρτα. Από την πλευρά τους, τα φτερωτά έντομα και τα πουλιά, ακολουθώντας τη σκόνη, κατακτούν τον αέρα.

5. Το δεύτερο αποτέλεσμα της πίεσης: η σπατάλη ή η πολυτέλεια

Αλλά η ανεπάρκεια των θέσεων ενδέχεται να έχει ένα άλλο αποτέλεσμα: μπορεί να δημιουργηθεί φασαρία στην είσοδο. Αν υπάρχουν νεκροί, το πλεόνασμα του αριθμού των ατόμων σε σχέση με τον αριθμό των διαθέσιμων θέσεων θα ελαττωθεί. Αυτό το αποτέλεσμα ασκείται προς την αντίθετη κατεύθυνση του πρώτου. Άλλοτε η πίεση οδηγεί στο άνοιγμα ενός νέου χώρου, άλλοτε οδηγεί στην εξολόθρευση των δυνατοτήτων που πλεονάζουν σε σχέση με το διαθέσιμο χώρο. Αυτό το τελευταίο αποτέλεσμα εμφανίζεται στη φύση με τις πιο διαφορετικές μορφές.

Η πιο αξιοθαύμαστη είναι ο θάνατος. Είναι γνωστό, ο θάνατος δεν είναι αναγκαίος. Οι απλές μορφές της ζωής είναι αθάνατες: η γέννηση ενός οργανισμού που αναπαράγεται χωρίς συμμετοχή των γενών χάνεται μέσα στη νύχτα των χρόνων. Πράγματι, δεν μπορούμε να πούμε ότι είχε γονείς. Έστω ότι α' και α'' παράγονται από τη διχοτόμηση του α, το α δεν έπαψε να υπάρχει με την εμφάνιση του α'. Το α' είναι ακόμη το α (και το ίδιο ισχύει για το α''). Αλλ' ας υποθέσουμε ως αρχή της ζωής (με σκοπό μιαν απόδειξη καθαρά θεωρητική) ένα μόνο από αυτά τ' απειροελάχιστα: με την ίδια ταχύτητα θα γέμιζε τη γη από οργανισμούς του είδους

του. Μετά από λίγο, η αναπαραγωγή θα γινόταν αδύνατη λόγω έλλειψης χώρου και η ενέργεια που χρησιμοποιεί θα διασκορπιζόταν, παραδείγματος χάριν με τη μορφή θερμότητας. Αυτό εξάλλου συμβαίνει σ' έναν από αυτούς τους μικροοργανισμούς, την αμοιβάδα, που καλύπτει μια γούρνα με μια πράσινη κρούστα και έκτοτε παραμένει σε ισορροπία. Για την αμοιβάδα ο χώρος δίνεται μέσα στα πολύ ανστηρά καθορισμένα όρια μιας γούρννας. Αλλά το λίμνασμα της αμοιβάδας δεν ταιριάζει στα μέτρα ολόκληρης της γήινης σφαίρας, όπου οπωσδήποτε λείπει η αναγκαία ισορροπία. Μπορούμε να δεχθούμε (θεωρητικά) ότι μια πίεση ίση με τον εαυτό της παντού θα κατέληγε σε μια ηρεμία, αντικαθιστώντας γενικά την ανάπτυξη με την απώλεια θερμότητας. Όμως η πραγματική πίεση έχει άλλα αποτελέσματα: θέτει σε ανταγωνισμό άνισους οργανισμούς, και αν δεν μπορούμε να πούμε τίποτα για τον τρόπο που τα είδη μπαίνουν στο χορό, μπορούμε τουλάχιστον να πούμε τι είναι αυτός ο χορός.

Πέρ' από τη δράση έξω από την ίδια τη ζωή (κλιματικά ή ηφαιστειακά φαινόμενα), η ανισότητα της πίεσης στη ζωντανή ύλη αφήνει σταθερά ελεύθερο στην ανάπτυξη το χώρο που μένει κενός από το θάνατο. Δεν είναι ένας καινούργιος χώρος και, αν παρατηρήσουμε τη ζωή στο σύνολό της, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα ανάπτυξη αλλά διατήρηση του όγκου γενικά. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα ανάπτυξης υποβαθμίζεται στην επανόρθωση των καταστροφών που επιτελούνται.

Επιμένω στο γεγονός ότι δεν υπάρχει γενικά ανάπτυξη αλλά μόνο μια πολυτελής σπατάλη ενέργειας με όλες τις μορφές! Η ιστορία της ζωής πάνω στη γη είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα μιας τρελής υπεραφθονίας: το κυρίαρχο γεγονός είναι η ανάπτυξη της πολυτέλειας, η παραγωγή όλο και περισσότερο δαπανηρών μορφών ζωής.

6. *Οι τρεις πολυτέλειες της φύσης: η βρώση, ο θάνατος και η αναπαραγωγή με τη συμμετοχή των φύλων*

Η καταβρόχθιση του ενός είδους από το άλλο είναι η πιο απλή μορφή πολυτέλειας. Οι αποκλεισμένοι από τον γερμανικό στρατό πληθυσμοί απέκτησαν, λόγω της πείνας, μια εκχυδαϊσμένη αντίληψη αυτού του πολυδάπανου χαρακτήρα της έμμεσης ανάπτυξης της ζωντανής ύλης. Αν καλλιεργήσουμε πατάτες ή σιτάρι, η απόδοση ενός χωραφιού σε θερμίδες είναι πολύ πιο μεγάλη από την απόδοση σε γάλα ή σε κρέας ενός κοπαδιού που θα έβοσκε στο ίδιο χωράφι αν το χρησιμοποιούσαμε ως λιβάδι. Η λιγότερο πολυδάπανη μορφή της ζωής είναι αυτή ενός πράσινου μικροοργανισμού (που απορροφά με τη δράση της χλωροφύλλης την ενέργεια του ήλιου), αλλά γενικά η φυτική ζωή είναι λιγότερο δαπανηρή από τη ζωική. Η βλάστηση καταλαμβάνει με μεγάλη ταχύτητα τον διαθέσιμο χώρο. Τα ζώα δημιουργούν εκατόμβες και επεκτείνουν τις δυνατότητές τους με αυτό τον τρόπο: αναπτύσσονται από μόνα τους πιο αργά. Από αυτή την άποψη το αρπακτικό ζώο βρίσκεται στην κορυφή: οι συνεχείς λεηλασίες του αντιπροσωπεύουν μια τεράστια σπατάλη ενέργειας. Ο Ουίλλιαμ Μπλαίηκ ρωτούσε τον τίγρη: «Σε ποια βάραθρα, σε ποιους μακρινούς ουρανοίς φλογίστηκε η φωτιά των ματιών σου;» Εκείνο που τον εντυπωσίαζε τόσο ήταν η ωμή πίεση, στα όρια του δυνατού, η δύναμη της έντονης ανάλωσης της ζωής. Μέσα στο γενικό αναβρασμό της ζωής, ο τίγρης είναι ένα σημείο ακραίας πυράκτωσης. Και πράγματι, αυτή η πυράκτωση φλογίζεται μέσα στα χαμένα βάθη τ' ουρανού, στην ανάλωση του ήλιου.

Η καταβρόχθιση φέρνει το θάνατο, αλλά με μια τυχαία μορφή. *Απ' όλες τις πολυτέλειες που μπορούμε να συλλάβουμε, ο θάνατος, στη μοιραία και αμείλικτη μορφή του, είναι ασφαλώς η πιο ακριβή.* Η σωματική ευπάθεια των ζώων, η πολυπλοκότητά τους, φανερώνει ήδη την έννοια της πολυτέλειας, αλλά αυτή η ευπάθεια και αυτή η πολυτέλεια οδηγούν κατευθείαν στο θάνατο. Όπως ακριβώς μέσα στο χώρο ο κορμός και τα κλαδιά του δένδρου στρέφουν προς το φως τα αλλεπάλληλα στρώματα του φυλλώματος, έτσι και ο θάνατος διαμοιράζει μέσα στο χρόνο την

αλλαγή των γενεών. Αφήνει ασταμάτητα ελεύθερο χώρο για τον ερχομό των νεογέννητων, και άδικα καταριόμαστε *αυτόν χωρίς τον οποίον δεν θα υπήρχαμε*.

Στην ουσία, όταν καταριόμαστε το θάνατο δε φοβόμαστε παρά τον ίδιο μας τον εαυτό: είναι η σκληρότητα της δικής μας βούλησης που μας κάνει να τρέμουμε. Λέμε ψέματα στον εαυτό μας, όταν ονειρευόμαστε να ξεφύγουμε από την κίνηση της πολυτελούς υπεραφθονίας, της οποίας δεν είμαστε παρά η πιο οξυμένη μορφή. Η μάλλον λέμε ψέματα στον εαυτό μας μόνο και μόνο για να δοκιμάσουμε στη συνέχεια τη σκληρότητα αυτής της βούλησης, οδηγώντας την στην ακραία σκληρότητα της συνείδησης.

Η πολυτέλεια του θανάτου, από αυτή την άποψη, αντιμετωπίζεται εκ μέρους μας με τον ίδιον τρόπο όπως η πολυτέλεια της σεξουαλικότητας, πρώτα σαν μία άρνηση του εαυτού μας και ύστερα, μέσ' από μια αιφνίδια ανατροπή, σαν μία βαθιά αλήθεια της κίνησης που έκφρασή της είναι η ζωή.

Μέσα στις τωρινές συνθήκες, ανεξάρτητα από τη συνείδησή μας, η αναπαραγωγή με τη συμμετοχή των φύλων είναι μαζί με τη βρώση και το θάνατο ένας από τους πολυτελείς δρόμους που εξασφαλίζουν την έντονη ανάλωση της ενέργειας. Πρώτ' απ' όλα τονίζει εκείνο που προμήνυε η αναπαραγωγή χωρίς τη συμμετοχή των φύλων: τη διαίρεση, μέσω της οποίας το εξατομικευμένο ον παραιτείται το ίδιο από την ανάπτυξη και μέσ' από τον πολλαπλασιασμό των ατόμων τη μεταφέρει στην απρόσωπη ζωή. Σε αυτό το σημείο βρίσκεται καταρχήν η διαφορά της σεξουαλικότητας από την απλή ανάπτυξη: μολονότι από την σκοπιά του είδους μπορεί να φαίνεται ως ανάπτυξη, κατά βάση δεν είναι παρά η πολυτέλεια των ατόμων. Ο χαρακτήρας αυτός είναι πιο φανερός στην αναπαραγωγή με συμμετοχή των φύλων, όπου τα άτομα τα οποία παράγονται είναι πλήρως διαχωρισμένα από εκείνα που τα παράγουν – και τους *δίνουν* τη ζωή όπως δίνουμε στους *άλλους*. Αλλά χωρίς να παύει να επανέρχεται αργότερα, για το χρόνο του θηλασμού, στην αρχή της ανάπτυξης, η αναπαραγωγή των ανώτερων ζώων δεν έπαψε να βαθαίνει το ρήγμα που τη χωρίζει εξαρχής από την απλή τάση του ατόμου το οποίο

τρώνει για ν' αυξήσει τον όγκο του και τις δυνάμεις του. Είναι για το ζώο η ευκαιρία για μια αιφνίδια και φρενήρη σπατάλη των αποθεμάτων ενέργειας, που φτάνει για μία στιγμή στα όρια του δυνατού (μέσα στο χρόνο, αυτό που ο τίγρης είναι μέσα στο χώρο). Αυτή η σπατάλη προχωράει πολύ μακρύτερα απ' όσο θα αρκούσε για την αύξηση του είδους. Είναι καθώς φαίνεται, για μία στιγμή, η μεγαλύτερη που το άτομο θα είχε την δύναμη να πραγματοποιήσει. Στον άνθρωπο συνοδεύεται απ' όλες τις δυνατές μορφές ολέθρου, προκαλεί εκατόμβη αγαθών –σωμάτων κατά βάθος– και συναντά στο τέλος την παράλογη πολυτέλεια και υπερβολή του θανάτου.

7. Η επέκταση μέσω της εργασίας και της τεχνικής και η πολυτέλεια

Η δραστηριότητα του ανθρώπου υπόκειται βασικά στους όρους που της υπαγορεύει αυτή η γενική κίνηση της ζωής. Με μια έννοια, όταν *επεκτείνεται*, ανοίγει μιαν αυξημένη δυνατότητα στη ζωή, έναν καινούργιο χώρο (όπως το έκαναν στη φύση τα κλαδιά του δένδρου ή τα φτερά του πουλιού). Δεν είναι στην κυριολεξία ένας χώρος που η ζωή δεν είχε ακόμα γεμίσει, ο χώρος που ανοίγουν η εργασία και οι τεχνικές στην αυξανόμενη αναπαραγωγή των ανθρώπων. Αλλά η ανθρώπινη δραστηριότητα μετασχηματίζοντας τον κόσμο αυξάνει τη μάζα της ζωντανής ύλης με βοηθητικούς μηχανισμούς, που αποτελούνται από μία τεράστια ποσότητα αδρανούς ύλης και αυξάνουν υπολογίσιμα τα αποθέματα της διαθέσιμης ενέργειας. Ο άνθρωπος είχε εξαρχής την ικανότητα να χρησιμοποιεί ένα μέρος της διαθέσιμης ενέργειας για την ανάπτυξη, όχι βιολογική αλλά τεχνική, των αποθεμάτων του σε ενέργεια. Οι τεχνικές επέτρεψαν τη σύντομη εξάπλωση –ανάκαμψη– της στοιχειώδους κίνησης της ανάπτυξης που η ζωή πραγματοποιεί μέσα στα όρια του δυνατού. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μία ανάπτυξη που δεν είναι ούτε συνεχής ούτε απεριόριστη. Άλλοτε τό σταμάτημα της ανάπτυξης απαντά στην στειρότητα των τεχνικών, άλλοτε η ανακάλυψη νέων τεχνικών οδηγεί στην ανάκαμψη. Η αύξηση των αποθεμάτων ενέργειας

μπορεί η ίδια να χρησιμεύσει ως βάση για μian ανάκαμψη της βιολογικής (δημογραφικής) ανάπτυξης. Η ιστορία της Ευρώπης τον δέκατο ένατο αιώνα είναι το πιο ωραίο (και πιο γνωστό) ζωντανό παράδειγμα αυτών των μεγάλων γονιμοποιήσεων που ραχοκοκκαλιά τους είναι ο μηχανικός εξοπλισμός: γνωρίζουμε τη σπουδαιότητα της ανάπτυξης των πληθυσμών, που συνδέεται πρώτα απ' όλα με τη βιομηχανική ακμή.

Είναι αλήθεια ότι οι ποσοτικές σχέσεις μεταξύ πληθυσμού και μηχανικού εξοπλισμού –όπως, γενικά, και οι συνθήκες της οικονομικής ανάπτυξης μέσα στην ιστορία– υπόκεινται σε τόσες πολλές αλληλεπιδράσεις που είναι πάντα δύσκολο να καθορίσουμε τις συγκεκριμένες ιδιότητες. Οποσδήποτε, δεν μπορώ να υπεισαγάω λεπτομερείς αναλύσεις στη σύντομη αυτή θεώρηση που θέλει κυρίως να δείξει στις γενικές της γραμμές την ευρύτερη κίνηση που δίνει ζωή στη γη. Όμως η πρόσφατη επιβράδυνση της δημογραφικής αύξησης αποδεικνύει από μόνη της την πολυπλοκότητα των συνεπειών. Κάθε ανάκαμψη της ανάπτυξης που προέρχεται από την ανθρώπινη δραστηριότητα, και την οποία νέες τεχνικές κάνουν δυνατή ή διατηρούν, έχει πάντοτε ένα διπλό αποτέλεσμα: χρησιμοποιεί σε μια πρώτη φάση ένα σημαντικό μέρος της πλεονάζουσας ενέργειας, αλλά εν συνεχεία παράγει ένα πλεόνασμα όλο και μεγαλύτερο. Αυτό το πλεόνασμα συμβάλλει σε δεύτερη φάση στο να γίνει πιο δύσκολη η ανάπτυξη, διότι αυτή δεν είναι αρκετή για να το χρησιμοποιήσει. Ως ένα βαθμό, το συμφέρον της επέκτασης εξουδετερώνεται από το αντίθετο συμφέρον, αυτό της πολυτέλειας: το πρώτο παίζει ακόμη κάποιο ρόλο, αλλά κατά έναν τρόπο απατηλό – αβέβαιο, συχνά ανίσχυρο. Η πτώση του δείκτη δημογραφικής αύξησης είναι ίσως η πρώτη ένδειξη της αλλαγής που επισυμβαίνει: αυτό που προέχει από 'δώ και στο εξής κατά κύριο λόγο δεν είναι πλέον η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αλλά η πολυτελής δαπάνη των προϊόντων.

Σε αυτό το σημείο προετοιμάζονται τεράστιες σπατάλες: έπειτα από έναν αιώνα αύξησης του πληθυσμού και βιομηχανικής ειρήνης, έχοντας συναντήσει το προσωρινό όριο της ανάπτυξης, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι σήμαναν τα μεγαλύτερα όργια πλού-

του –και ανθρώπινων όντων– που είχε ποτέ καταγράψει η ιστορία. Ωστόσο αυτό το όργιο συμπίπτει με μian αισθητή άνοδο του γενικού βιοτικού επιπέδου: η μάζα του πληθυσμού επωφελείται όλο και περισσότερο από μη παραγωγικές υπηρεσίες, ο χρόνος της εργασίας μειώθηκε, ο μισθός αυξήθηκε συνολικά.

Αυτό συνέβη επειδή ο άνθρωπος πάνω στον πλανήτη δε δίνει παρά μ' έναν τρόπο περίεργο, δευτερευόντως, μian απάντηση στο πρόβλημα της ανάπτυξης. Χωρίς αμφιβολία, κατάφερε με την εργασία και τις τεχνικές του να κάνει δυνατή την επέκταση πέρ' από τα καθορισμένα όρια. Αλλά, με τον ίδιον τρόπο που το φυτοφάγο είναι σε σχέση με το φυτό μια πολυτέλεια –και το σαρκοφάγο σε σχέση με το φυτοφάγο–, ο άνθρωπος είναι απ' όλα τα έμβια όντα ο πιο ικανός να αναλώσει με ένταση, με πολυτέλεια, το πλεόνασμα μιας ενέργειας που ωθείται από την πίεση της ζωής σε έναν εμπρησμό ο οποίος ταιριάζει με την ηλιακή προέλευση της κίνησής της.

8. Το καταραμένο απόθεμα

Αυτή η αλήθεια είναι τόσο παράδοξη, που φτάνει στο σημείο να είναι ακριβώς το αντίθετο από εκείνο που συνήθως εμφανίζεται ως αλήθεια.

Αυτός ο παράδοξος χαρακτήρας υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι στο ύψιστο σημείο της υπεραφθονίας ο δρόμος κλείνει από κάθε πλευρά. Στις παρούσες συνθήκες, όλα συμβάλλουν στην επισκίαση της θεμελιώδους κίνησης που τείνει να δώσει στον πλούτο τη λειτουργία του, δηλαδή το δώρο, τη σπατάλη χωρίς αντίκρυσμα. Από τη μια ο μηχανοποιημένος πόλεμος, με τις καταστροφές που προξενεί, χαρακτηρίζει αυτή την κίνηση ως ξένη και εχθρική στην ανθρώπινη βούληση. Από την άλλη η άνοδος του βιοτικού επιπέδου δεν παρουσιάζεται με κανέναν τρόπο ως απαίτηση για πολυτέλεια. Το κίνημα που τη διεκδικεί είναι μάλιστα μια διαμαρτυρία ενάντια στην πολυτέλεια της μεγάλης περιουσίας, έτσι αυτή η διεκδίκηση γίνεται στο όνομα της δικαιοσύνης. Χωρίς βέβαια να έχουμε τίποτα εναντίον της δικαιοσύνης, ας μας επιτραπεί να παρατηρήσουμε ότι εδώ η λέξη

κρύβει τη βαθιά αλήθεια του αντιθέτου της, που είναι ακριβώς η *ελευθερία*. Κάτω από τη μάσκα της δικαιοσύνης, είναι αλήθεια πως η *γενική ελευθερία* κρύβει το άχαρο και ουδέτερο πρόβλημα της ύπαρξης της υποταγμένης στην ανάγκη: είναι μάλλον ένα στένεμα των ορίων της *προς το πιο δίκαιο*. Η λέξη έχασε πλέον το νόημα της επικίνδυνης αποχαλίνωσης. Είναι μία εγγύηση ενάντια στον κίνδυνο της δουλείας, όχι μία θέληση για την ανάληψη κινδύνων χωρίς τους οποίους δε θα υπήρχε ελευθερία.

Η αίσθηση μιας *κατάρας* συνδέεται με αυτή τη διπλή αλλοίωση της κίνησης που απαιτεί από μας την ανάλωση του πλούτου. Άρνηση του πολέμου με την τερατώδη μορφή του, άρνηση της πολυτελούς σπατάλης που η παραδοσιακή της μορφή σημαίνει, από δω και στο εξής, την αδικία. Τη στιγμή που το περίσσειμα του πλούτου είναι το μεγαλύτερο που υπήρξε ποτέ, καταλήγει να πάρει στα μάτια μας το νόημα που είχε κατά κάποιο τρόπο πάντοτε, δηλαδή του *καταραμένου αποθέματος*.

9. Αντίθεση της «γενικής» σκοπιάς στην «ειδική»

Το γεγονός ότι φοβόμαστε, ότι αποστρεφόμαστε μια κίνηση σπατάλης που μας ζωογονεί και που μάλιστα εμείς οι ίδιοι είμαστε, δεν μπορεί φυσικά να μας αιφνιδιάσει. Ευθύς εξαρχής οι συνέπειες προκαλούν αγωνία. Είναι το πρότυπο του τίγρη που εκφράζει την αλήθεια της καταβρόχθισης. Ο θάνατος έγινε η φρίκη μας, και παρ' όλο που από μία άποψη το γεγονός ότι είμαστε σαρκοφάγα και προκαλούμε το θάνατο αντιστοιχεί σε μian απαίτηση για ισχύ (αλλά αυτό είναι άλλη υπόθεση), η σεξουαλικότητα συνδέεται με τα σκάνδαλα του θανάτου και της καταβροχθισμένης σάρκας¹⁰.

Όμως αυτή η καταραμένη ατμόσφαιρα προϋποθέτει την αγωνία και η αγωνία, από την πλευρά της, σημαίνει την απουσία (ή την αδυναμία) της πίεσης που ασκείται από την υπεραφθονία της ζωής. Η αγωνία εκφράζεται όταν αυτός που αγωνιά δε δονείται από το συναίσθημα μιας υπεραφθονίας. Είναι ακριβώς αυτό που

¹⁰ Ο συσχετισμός φαίνεται καθαρά στην έκφραση: *σαρκικό αμάρτημα*.

εκφράζει την απομονωμένη και εξατομικευμένη σημασία της αγωνίας. Δεν μπορεί να υπάρχει αγωνία παρά υπό μία *προσωπική* σκοπιά, *μερική*, ριζικά αντίθετη στη γενική σκοπιά, που θεμελιώνεται στην υπεραφθονία της ζωντανής ύλης στο σύνολο της. Η αγωνία δεν έχει νόημα για εκείνον που ξεχειλίζει από ζωή, και για το σύνολο της ζωής που είναι από τη φύση του ένα ξεχείλισμα.

Αν εξετάσουμε τώρα την παρούσα ιστορική κατάσταση, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι απόψεις που προσεγγίζουν τη *γενική* κατάσταση συμπεριφέρονται όπως οι *μερικές* απόψεις. Κατά κανόνα, η επιμέρους ύπαρξη κινδυνεύει πάντοτε να υποκύψει λόγω έλλειψης πόρων. Σε αυτό αντιτίθεται η γενική ύπαρξη που οι πόροι της είναι σε πλεόνασμα και για την οποία ο θάνατος δεν έχει έννοια. Από την πλευρά της *μερικής* άποψης, τα προβλήματα τίθενται κατά κύριο λόγο από την ανεπάρκεια των πόρων. Εάν ξεκινήμε από την πλευρά της *γενικής* άποψης κατά κύριο λόγο τίθενται από το πλεόνασμα των πόρων. Χωρίς αμφιβολία το πρόβλημα της εξαθλίωσης παραμένει με κάθε τρόπο. Εξάλλου εξυπακούεται ότι η *γενική οικονομία* πρέπει να αντιμετωπίζει κάθε φορά που είναι δυνατό, και πρωταρχικά, το πρόβλημα της εξέλιξης της ανάπτυξης. Αλλά όταν εξετάζει την αθλιότητα ή την ανάπτυξη, λαμβάνει υπόψιν τα όρια που και οι δύο δεν αργούν να συναντήσουν και τον (αποφασιστικό) δεσπόζοντα χαρακτήρα των προβλημάτων που απορρέουν από την ύπαρξη των πλεονασμάτων.

Αν εξετάσουμε σύντομα ένα παράδειγμα, το πρόβλημα της αθλιότητας στην Ινδία, αυτό δεν μπορεί να απομονωθεί πρώτα πρώτα από τη δημογραφική αύξηση αυτής της χώρας και τη δυσαναλογία της ως προς τη βιομηχανική της ανάπτυξη. Οι δυνατότητες βιομηχανικής ανάπτυξης της Ινδίας δεν μπορούν καθαυτές να διαχωριστούν από τα πλεονάσματα των αμερικανικών αποθεμάτων. Ένα τυπικό πρόβλημα της γενικής οικονομίας προκύπτει από αυτή την κατάσταση. Από τη μια εμφανίζεται η αναγκαιότητα κάποιας διαρροής και από την άλλη μιας ανάπτυξης. Ο σύγχρονος κόσμος καθορίζεται από την ανισότητα της πίεσης (ποσοτικής ή ποιοτικής) που ασκείται από την ανθρώπινη ζωή.

Η γενική οικονομία προτείνει λοιπόν, σαν σωστή επιχείρηση, μια μεταφορά αμερικανικού πλούτου στην Ινδία χωρίς αντάλ-

λαγμα. Γι' αυτό και λαμβάνει υπόψιν την απειλή που θα σήμαινε για την Αμερική η πίεση –και η ανισορροπία της– η οποία ασκείται στον κόσμο από την ανάπτυξη της ζωής στην Ινδία.

Αυτές οι αντιλήψεις θέτουν αναγκαστικά στην κορυφή των προβλημάτων τον πόλεμο, τον οποίο θα μπορούσαμε να εξετάσουμε καθαρά μόνο αν λάβουμε υπόψιν μας έναν τέτοιο θεμελιώδη αναβρασμό. Η μόνη διέξοδος βρίσκεται στην παγκόσμια άνοδο του βιοτικού επιπέδου – τη μόνη ικανή, υπό τις παρούσες ηθικές συνθήκες, να απορροφήσει το αμερικανικό πλεόνασμα και να ελαττώσει την πίεση κάτω από το επικίνδυνο σημείο.

Αυτή η θεωρητική σύλληψη λίγο διαφέρει από κάποιες εμπειρικές απόψεις που εμφανίστηκαν τελευταία πάνω στο θέμα, είναι όμως πιο ριζοσπαστική και είναι ενδιαφέρον να ξεκαθαρίσουμε τι απάντησαν εκείνες οι απόψεις σε τούτες εδώ τις συλλήψεις: αυτή η επιβεβαίωση δίνει μεγαλύτερη δύναμη, καθώς φαίνεται, και στις μεν και στις δε.

10. Οι λύσεις της γενικής οικονομίας και η «αυτοσυνειδησία»

Όμως πρέπει αμέσως να προσθέσουμε τούτο: όσο καλά καθορισμένες και αν είναι οι λύσεις, η εφαρμογή τους στην επιθυμητή κλίμακα είναι τόσο δύσκολη ώστε εξαρχής το εγχείρημα δε μοιάζει καθόλου ενθαρρυντικό. Η θεωρητική λύση υπάρχει, και μάλιστα η αναγκαιότητα της δε διαφεύγει τελείως από εκείνους που φαίνεται ότι παίρνουν τις αποφάσεις. Ωστόσο, και πιο καθαρά μάλιστα, αυτό που η γενική οικονομία ορίζει αρχικά είναι ο εκρηκτικός χαρακτήρας αυτού του κόσμου, που φτάνει στα άκρα της εκρηκτικής έντασης στη σύγχρονη ακριβώς εποχή. Σίγουρα, μια κατάρα βαραίνει την ανθρώπινη ζωή, στο μέτρο που αυτή δεν έχει τη δύναμη να αναχαιτίσει μια ιλιγγιώδη κίνηση.

Πρέπει χωρίς δισταγμό να θέσουμε ως αρχή ότι μια τέτοια κατάρα εξαρτάται από τον άνθρωπο, και από τον άνθρωπο και μόνο η δυνατότητα να την εξαλείψει. Αλλά αυτό δε θα μπορούσε να γίνει αν η κίνηση που τη συνιστά δεν φαινόταν καθαρά μέσα στην συνείδηση. Από αυτή την άποψη είναι αρκετά απογοητευτικό το ότι δεν έχουμε να προτείνουμε ως αντίδοτο στην

καταστροφή που μας απειλεί παρά την «άνοδο του βιοτικού επιπέδου». Αυτή η υπεκφυγή, το ξαναείπα, συνδέεται με τη θέληση να μη βλέπουμε μέσα στην αλήθεια της την απαίτηση στην οποία θέλει ν' ανταποκριθεί.

Εάν όμως εξετάσουμε συγχρόνως την αδυναμία και την αρετή αυτής της λύσης, φαίνεται αμέσως ότι, όντας από τη φύση της αβέβαιη και η μόνη που θα μπορούσε να γίνει ευρύτατα αποδεκτή, προκαλεί και εξάπτει όλο και περισσότερο μια προσπάθεια καθαρότητας της συνείδησης όσο φαινομενικά απομακρύνεται απ' αυτήν. Σε αυτή την κατεύθυνση, η φυγή ενόψει της αλήθειας γίνεται, μέσ' από ένα παιχνίδι αντιστροφής, η εγγύηση μιας αναγνώρισης της αλήθειας. Το πνεύμα του σημερινού ανθρώπου εναντιώνεται με κάθε τρόπο σε λύσεις οι οποίες μη όντας αρνητικές θα ήταν εμπαθείς και αυθαίρετες: συνδέεται αντίθετα με αυτή την παραδειγματική αυστηρότητα της συνείδησης που είναι η μόνη η οποία διακινδυνεύει να φέρει αργά την ανθρώπινη ζωή στο μέτρο της αλήθειας της. Σίγουρα η διατύπωση μιας γενικής οικονομίας συνεπάγεται την επέμβαση στα κοινά. Αλλά, πρώτ' απ' όλα και πιο ουσιαστικά, εκείνο που έχει σαν στόχο της είναι η συνείδηση, αυτό που προσδιορίζει είναι εξαρχής η αυτοσυνειδησία, την οποία ο άνθρωπος θ' αποκτούσε τελικά μέσ' από μια διαυγή όραση της αλληλουχίας των ιστορικών της μορφών.

Έτσι η γενική οικονομία ξεκινά από μία ανασύσταση των ιστορικών δεδομένων, που δίνουν την ουσία τους στα σημερινά δεδομένα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ Ι: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΑΛΩΣΗΣ

Ι. ΘΥΣΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΩΝ ΑΖΤΕΚΩΝ

1. Κοινωνία της ανάλωσης και κοινωνία της επιχείρησης

Θα δώσω κάποιες συνολικές περιγραφές κοινωνικών φαινομένων για να κάνω πιο εμφανή τη γενική κίνηση της οικονομίας.

Θα θέσω πρώτα πρώτα μιαν αρχή: εξ ορισμού, αυτή η κίνηση που αποτέλεσμά της είναι η αλόγιστη σπατάλη, απέχει πολύ από το να εξισορροπείται.

Αν υπάρχει πλεόνασμα των πόρων σε σχέση με τις ανάγκες (εννοούμε τις αληθινές ανάγκες, αυτές που αν δεν ικανοποιούνταν η κοινωνία θα υπέφερε), αυτό το πλεόνασμα δεν αναλώνεται πάντοτε σε καθαρή απώλεια. Η κοινωνία μπορεί να αναπτυχθεί και τότε το πλεόνασμα προορίζεται αποφασιστικά για την ανάπτυξη. Η ανάπτυξη ρυθμίζει, διοχετεύει έναν ακανόνιστο αναβρασμό στην ομαλότητα των γόνιμων έργων. Όμως η ανάπτυξη με την οποία συνδέεται η εξέλιξη της γνώσης είναι από τη φύση της μια μεταβατική κατάσταση. Δεν μπορεί να διαρκέσει επ' άπειρον. Η επιστήμη του ανθρώπου πρέπει προφανώς να διορθώνει τις προοπτικές που είναι αποτέλεσμα των ιστορικών συνθηκών τις οποίες επεξεργάζεται. Είναι τεράστια η διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο τον υποταγμένο στα αναπτυξιακά έργα και τον σχετικά ελεύθερο άνθρωπο των στάσιμων κοινωνιών. Η όψη της ανθρώπινης ζωής αλλάζει από τη στιγμή που παύει να ακολουθεί τη φαντασία για να ανταποκριθεί στην αναγκαιότητα

των επιχειρήσεων που εξασφαλίζουν τον πολλαπλασιασμό των υφιστάμενων έργων. Με τον ίδιο τρόπο, η όψη ενός ανθρώπου αλλάζει όταν περνά από την ταραχή της νύχτας στις σοβαρές υποθέσεις του πρωινού. Η σοβαρή ανθρωπότητα της ανάπτυξης εκπολιτίζεται, εξημερώνεται, αλλά τείνει να συγχέει την ηρεμία με το κόστος της ζωής και την ήσυχή της διάρκεια με τον ποιητικό δυναμισμό της. Υπό αυτές τις συνθήκες η καθαρή γνώση που έχει για τα πράγματα, γενικά, δεν μπορεί να μετατραπεί σε πλήρη αυτοσυνειδησία. Αυτό που θεωρεί ως ολοκληρωμένη ανθρωπότητα την ξεγελά, είναι η ανθρωπότητα της δουλείας που ζει για να εργάζεται χωρίς να απολαμβάνει ελεύθερα τους καρπούς της εργασίας. Βέβαια, ο σχετικά άεργος άνθρωπος –ή τουλάχιστον εκείνος που νοιάζεται λίγο για τα έργα του–, για τον οποίον μιλούν η εθνολογία και η ιστορία, δεν είναι επίσης ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος. Αλλά μας βοηθάει να μετρήσουμε αυτό που μας λείπει.

2. Η ανάλωση μέσ' από την κοσμοαντίληψη των Αζτέκων

Οι Αζτέκοι, για τους οποίους θα μιλήσω σε πρώτη φάση, βρίσκονται ηθικά στους αντίποδες μας. Στο βαθμό που ο πολιτισμός μετριέται με τα έργα, ο δικός τους μας φαίνεται άθλιος. Ωστόσο μεταχειρίζονταν τη γραφή, είχαν γνώσεις αστρονομίας· αλλά τα έργα τους δεν ήταν ωφέλιμα, ήταν μάλλον άχρηστα: οι επιστημονικές τους γνώσεις στην αρχιτεκτονική τους χρησίμευαν για να οικοδομούν πυραμίδες που στην κορυφή τους θυσίαζαν ανθρώπινα όντα.

Η αντίληψή τους για τον κόσμο είναι διαμετρικά και ιδιαίδωτως αντίθετη από αυτήν που αναπτύσσεται σ' εμάς, στις προσδοκίες μας για δραστηριότητα. Η ανάλωση δεν είχε καθόλου μικρότερη θέση στη σκέψη τους από ό,τι έχει στη δική μας η παραγωγή. Φρόντιζαν να θυσιάζουν τόσο όσο εμείς φροντίζουμε να δουλεύουμε.

Ο ίδιος ο ήλιος ήταν στα μάτια τους η έκφραση της θυσίας. Ήταν ένας θεός όμοιος με τον άνθρωπο. Και έγινε θεός πέφτοντας μέσα στις φλόγες μιας πυράς.

Ο ισπανός Φραγκισκανός Μπερναντίνο ντε Σααγκούν, που έγραψε στα μέσα του δέκατου έκτου αιώνα, μεταφέρει όσα οι γέροντες Αζτέκοι του διηγήθηκαν.

«Λένε ότι πριν υπάρξει η μέρα, μαζεύτηκαν οι θεοί στον τόπο που λέγεται Teotihuacan [...] και είπαν μεταξύ τους: “Ποιος θα αναλάβει να φωτίζει τον κόσμο;” Σ’ αυτό ένας θεός που τον έλεγαν Tecuciztecalt απάντησε: «Εγώ αναλαμβάνω να τον φωτίσω”. Οι θεοί μίλησαν για δεύτερη φορά και είπαν: “Ποιος άλλος ακόμη;” Στη συνέχεια κοιτάχτηκαν μεταξύ τους ψάχνοντας ποιος θα ήταν αυτός και κανείς τους δεν τολμούσε να προσφερθεί για να επιχειρήσει το έργο· όλοι φοβόντουσαν κι εύρισκαν δικαιολογίες. Ένας από αυτούς που δεν τον υπολόγιζαν και που είχε λέπια δεν μιλούσε και άκουγε τα λόγια των άλλων. Τότε λοιπόν εκείνοι του απηύθυναν το λόγο λέγοντας: “Ας είσαι εσύ, μικρέ λεπρέ”. Υπάκουσε πρόθυμα σε αυτό που τον πρόσταζαν και απάντησε: “Δέχομαι την προσταγή σας σαν χάρη· ας γίνει λοιπόν έτσι”. Οι δύο εκλεκτοί άρχισαν αμέσως νηστεία και προσευχή τεσσάρων ημερών. Στη συνέχεια άναψαν μια φωτιά που η εστία της ήταν μέσα σ’ έναν βράχο [...] Ο θεός που λεγόταν Tecuciztecalt πρόσφερε μόνο πολύτιμα πράγματα, αφού αντί για μπουκέτα πρόσφερε πλούσια φτερά που τα έλεγαν quetzalli· αντί για δεμάτια από σανό πρόσφερε χρυσές μπάλες· αγκάθια φτιαγμένα από πολύτιμες πέτρες αντί για αγκάθια magney και αγκάθια από κόκκινο κοράλι αντί για ματωμένα αγκάθια. Επιπλέον, το κοράλι που του χρησίμευε για την προσφορά ήταν από τα καλύτερα. Ο λεπρός, που λεγόταν Nanauatzin, πρόσφερε εννιά πράσινα καλάμια πιασμένα ανά τρία αντί για κοινά κλαδιά. Πρόσφερε δεμάτια από σανό και αγκάθια magney, ματωμένα από το ίδιο του το αίμα, και αντί για κοράλι έκανε προσφορά μερικά από τα λέπια του.

»Εκτίσαν έναν πύργο σε σχήμα λόφου για καθέναν από αυτούς τους δύο θεούς. Εκεί έκαναν νηστεία και προσευχή τέσσερις μέρες και τέσσερις νύχτες. Όταν τελείωσαν οι τέσσερις νύχτες νηστείας και προσευχής πέταξαν γύρω γύρω από αυτό το μέρος τα κλαδιά, τα μπουκέτα και όλα τα άλλα αντικείμενα που είχαν χρησιμοποιήσει. Την επόμενη νύχτα, λίγο μετά τα μεσάνυχτα, όταν κόντευαν να αρχίσουν οι τελετές, έφεραν τα στολίδια του Tecuciztecalt

αποτελούνταν από φτερά που λέγονταν aztacomitl και από μια ζακέτα από λεπτό ύφασμα. Όσο για τον Nanauatzm, το λεπρό, του κάλυψαν το κεφάλι μ’ ένα χάρτινο κάλυμμα που λέγεται anatzontli και του έβαλαν μια κάπα και μια ζώνη επίσης από χαρτί. Όταν ήρθαν τα μεσάνυχτα, όλοι οι θεοί παρατάχθηκαν γύρω από την εστία που λέγεται Teotexcalli, όπου η φωτιά έκαιγε τέσσερις μέρες.

»Χωρίστηκαν σε δύο γραμμές που βρίσκονταν ξεχωριστά από τις δύο πλευρές της φωτιάς. Οι δύο εκλεκτοί ήρθαν και πήραν θέση γύρω από την εστία, με το πρόσωπο στραμμένο προς τη φωτιά ανάμεσα από τις δύο σειρές των θεών που στέκονταν όρθιοι και οι οποίοι, απευθυνόμενοι στον Tecuciztecalt, του είπαν: “Εμπρός Tecuciztecalt! Ρίξου μέσα στη φωτιά!” Αυτός προσπάθησε να ορμήσει, αλλά καθώς η εστία ήταν μεγάλη και πολύ καυτή κυριεύθηκε από φόβο, όταν αισθάνθηκε αυτή τη μεγάλη ζέση, κι έκανε πίσω. Για δεύτερη φορά, μάζεψε το θάρρος του στα δυο του χέρια και θέλησε να ριχτεί στη φωτιά, αλλά όταν πλησίασε σταμάτησε και δεν ξανατόλμησε. Έκανε μάτια την προσπάθεια τέσσερις συνεχόμενες φορές. Όμως ήταν καθορισμένο ότι κανείς δεν μπορούσε να προσπαθήσει παραπάνω από τέσσερις φορές. Όταν λοιπόν έγιναν και οι τέσσερις δοκιμασίες, οι θεοί απευθύνθηκαν στον Nanauatzin και του είπαν: “Εμπρός, Nanauatzin, προσπάθησε με τη σειρά σου!” Δεν πρόλαβαν καλά καλά να του πουν αυτά τα λόγια κι εκείνος μάζεψε τις δυνάμεις του, έκλεισε τα μάτια και ρίχτηκε στη φωτιά. Σε λίγο άρχισε να τρίζει όπως κάνει ένα πράγμα που ψήνεται. Ο Tecuciztecalt, βλέποντας ότι είχε ριχτεί στη φωτιά και καιγόταν, πήρε αμέσως φόρα και ρίχτηκε κι αυτός μέσα στη φωτιά. Λένε ότι ένας αετός μπήκε μαζί του, κάηκε και γι’ αυτό το λόγο αυτό το πουλί έχει τώρα μαυρισμένα φτερά· ένας τίγρης τον ακολούθησε χωρίς να καεί, μόνο άρπαξε φωτιά: έτσι έμεινε λεκιασμένος με άσπρο και μαύρο».¹¹

Λίγο αργότερα οι θεοί γονατισμένοι είδαν τον Nanauatzm «μεταμορφωμένον σε ήλιο» να σηκώνεται από την ανατολή. «Φαινόταν πολύ κόκκινος, κουνιόταν πέρα δώθε και κανείς δεν

¹¹ Bernardino de Sahagun, *Ιστορία των πραγμάτων της Νέας Ισπανίας*.

μπορούσε να κρατήσει το βλέμμα του επάνω του γιατί τους τύφλωνε, τόσο ήταν λαμπρός με τις ακτίνες του που έφευγαν και σκορπίζονταν από παντού. Με τη σειρά του, το φεγγάρι σηκώθηκε στον ορίζοντα. Επειδή είχε διστάσει, ο Tecuciztecalt είχε λιγότερη λάμψη. Αργότερα οι θεοί πέθαναν, ο άνεμος, ο Quetzalcoatl, τους σκότωσε όλους: ο άνεμος τους ξερίζωσε την καρδιά και έδωσε ζωή στα νέα αστέρια».

Με αυτόν το μύθο πρέπει να συνδυάσουμε την πεποίθηση σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι, και όχι μόνο οι ίδιοι οι άνθρωποι αλλά και οι πόλεμοι, δημιουργήθηκαν «για να υπάρχουν θύματα που θα μπορούσαμε να έχουμε την καρδιά και το αίμα τους για να τρέφεται ο ήλιος»¹². Αυτή η πεποίθηση έχει προφανώς όσο ο και μύθος την έννοια μιας μεγάλης αξίας της ανάλωσης. Κάθε χρόνο οι Μεξικανοί κρατούσαν προς τιμήν του ήλιου τις τέσσερις ημέρες νηστείας που κράτησαν οι θεοί. Στη συνέχεια θυσίαζαν τους λεπρούς όπως ο Nanauatzm, που ήταν άρρωστος στο δέρμα. Γιατί δεν είχαν άλλη σκέψη παρά την επίδειξη των πράξεων.

3. Οι ανθρωποθυσίες του Μεξικού

Γνωρίζουμε με πολύ πιο ολοκληρωμένο και ζωντανό τρόπο από εκείνες των παλαιότερων καιρών τις ανθρωποθυσίες του Μεξικού, που αναμφίβολα όρθωσαν ένα βουνό φρίκης μέσα στην απάνθρωπη αλυσίδα των θρησκευτικών τελετών.

Οι ιερείς σκότωναν τα θύματά τους στην κορυφή των πυραμίδων. Τα ξάπλωναν πάνω σ' έναν πέτρινο βωμό και τα χτυπούσαν με ένα μαχαίρι από οψιδιανό στο στήθος. Ξερίζωναν την καρδιά και, ενώ σπάραζε ακόμα, τη σήκωναν προς τον ήλιο. Τα περισσότερα από τα θύματα ήταν αιχμάλωτοι πολέμου, κάτι που δικαιολογούσε την ιδέα των πολέμων, αναγκαίων για τη ζωή του ήλιου: οι πόλεμοι είχαν την έννοια της ανάλωσης, όχι της κατάκτησης, και οι Μεξικανοί πίστευαν ότι αν σταματούσαν ο ήλιος θα έπαυε να φωτίζει.

¹² *Historia de los Mexicanos por sus Pinturas.*

«Γύρω στο Πάσχα», έκαναν τη θυσία ενός άνδρα νέου και τέλειας ομορφιάς. Τον διάλεγαν ανάμεσα στους αιχμαλώτους ένα χρόνο πριν: από εκείνη τη στιγμή ζούσε σαν [...] μεγάλος αφέντης. Γυρνούσε στην πόλη κρατώντας λουλούδια στα χέρια του, ανάμεσα σε νέους που του κρατούσαν συντροφιά. Χαιρετούσε με χάρη όλους όσους συναντούσε, και αυτοί από τη μεριά τους, που τον θεωρούσαν εικόνα του Tezcatlipoca (ενός από τους μεγαλύτερους θεούς), γονάτιζαν μπροστά του και τον προσκυνούσαν»¹³. Κάπου κάπου τον έβλεπαν στο ναό στην κορυφή της πυραμίδας Quantixicalo: «Επαιζε φλάουτο, είτε την ημέρα είτε τη νύχτα, όποτε του άρεσε να πηγαίνει, και αφού έκανε σπονδές προς τα άλλα μέρη του κόσμου γυρνούσε στο κατάλυμά του». Δεν υπήρχε φροντίδα που να μην έπαιρναν για την κομψότητα και την πριγκιπική διάκριση της ζωής του. «Αν πάχαινε, του έδιναν να πίνει αλμυρό νερό για να κρατάει λεπτές τις γραμμές του. Είκοσι μέρες πριν από τη γιορτή της θυσίας έδιναν στον νέο τέσσερις νέες κοπέλες καλοφτιαγμένες, με τις οποίες είχε σαρκικές σχέσεις στη διάρκεια αυτών των είκοσι ημερών. Αυτά τα τέσσερα νέα κορίτσια που προορίζονταν γι' αυτόν ήταν το ίδιο λεπτά αναστημένες γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Τους έδιναν τα ονόματα τεσσάρων θεαινών [...] Πέντε μέρες πριν από τη γιορτή όπου το θύμα θα θυσιαζόταν, του απέδιδαν τιμές θεού. Ο βασιλιάς έμενε στο παλάτι του ενώ οι αυλικοί ακολουθούσαν τον νέο. Του έκαναν γιορτές σε μέρη δροσερά και ευχάριστα [...] Όταν έφτανε η μέρα του θανάτου του, τον οδηγούσαν σε έναν τόπο προσευχής που τον έλεγαν Tlacochealco· αλλά πριν φτάσει εκεί, περνώντας από ένα μέρος που ονομαζόταν Tlapitzanayan, οι γυναίκες του έφευγαν μακριά του και τον εγκατέλειπαν. Όταν έφτανε στον τόπο όπου έπρεπε να τον θανατώσουν, ανέβαινε μόνος του τα σκαλοπάτια του ναού και, σε καθένα από αυτά, έσπαζε κι ένα από τα φλάουτα που του είχαν χρησιμεύσει να παίζει μουσική όλον το χρόνο. Όταν έφτανε στην κορυφή, οι σατράπες (οι ιερείς) που είχαν προετοιμαστεί να τον θανατώσουν τον άρπαζαν, τον πετούσαν

¹³ Sahagun.

πάνω στην κυλινδρική πέτρα και, ενώ τον κρατούσαν ξαπλωμένο ανάσκελα, καλά ακινητοποιημένο από τα πόδια, τα χέρια και το κεφάλι, αυτός που κρατούσε το μαχαίρι από οψιδιανό τού το έχωνε μ' ένα χτύπημα στο στήθος, και αφού το τραβούσε έβαζε το χέρι μέσα στην τρύπα που είχε κάνει το μαχαίρι και του ξερίζωνε την καρδιά την οποία πρόσφερε αμέσως στον ήλιο».

Έκαναν περιποιήσεις στο σώμα του νέου: το κατέβαζαν αργά στην αυλή του ναού. Τα κοινά θύματα πετάγονταν από τα σκαλιά μέχρι κάτω. Η αγριότερη βία ήταν συνηθισμένη. Έγδερναν τον νεκρό: αμέσως ένας ιερέας ντυνόταν με αυτό το ματωμένο δέρμα. Πέταγαν τους άνδρες μέσα σ' ένα καμίνι: τους τραβούσαν από εκεί με μια τσιμπίδα για να τους ακουμπήσουν στον βωμό ακόμη ζωντανούς. Συχνά έτρωγαν σάρκες που καθαγίαζε η θυσία. Ακολουθούσαν γιορτές χωρίς σταματημό και κάθε χρόνο η υπηρεσία του θείου απαιτούσε αμέτρητες θυσίες: δίνουν τον αριθμό των είκοσι χιλιάδων. Ένας από τους μελλοθανάτους που παρίστανε έναν θεό, ανέβαινε στη θυσία περιβαλλόμενος σαν θεός από μιαν ακολουθία που τον συνόδευε στο θάνατο.

4. Η μύχια σχέση δημίων και θυμάτων

Οι Αζτέκοι κρατούσαν μιαν ιδιόρρυθμη στάση απέναντι σε αυτούς που επρόκειτο να πεθάνουν. Μεταχειρίζονταν ανθρώπινα αυτούς τους φυλακισμένους, δίνοντάς τους την τροφή και τα ποτά που ζητούσαν. Για τον πολεμιστή που έφερνε έναν αιχμάλωτο από τον πόλεμο και τον πρόσφερε για θυσία, έλεγαν ότι τον είχε «γιο, ενώ εκείνος τον είχε πατέρα».¹⁴ Τα θύματα τραγουδούσαν και χόρευαν μαζί με αυτούς που τους οδηγούσαν στο θάνατο. Συχνά επιθυμούσαν να απαλύνουν την αγωνία τους. Μια γυναίκα που συμβόλιζε τη «μητέρα των θεών», «παρηγοριόταν από τις θεραπευνίδες και τις παραμάνες που της έλεγαν: “Μη λυπόσαστε ωραία μας φίλη· θα περάσετε αυτήν τη νύχτα με το βασιλιά· χαρείτε λοιπόν”. Δεν την άφηναν καθόλου να καταλάβει ότι θα τη

¹⁴ Sahagun.

σκότωναν γιατί ο θάνατος έπρεπε να είναι γι' αυτήν ξαφνικός και αναπάντεχος». Οι καταδικασμένοι συνήθως δεν αγνοούσαν τίποτε για την τύχη που τους περίμενε, και έπρεπε αναγκαστικά να ξαγρυπνούν την τελευταία νύχτα τραγουδώντας και χορεύοντας. Συνέβαινε καμιά φορά να τους μεθούν για να διώξουν την ιδέα του θανάτου που πλησίαζε, ή να τους προσφέρουν μια «κόρη της χαράς». Αυτή η σκληρή αναμονή του θανάτου ήταν άνισα υποφερτή από τα θύματα. Σκλάβοι οι οποίοι έπρεπε να πεθάνουν σε μια γιορτή του Νοέμβρη, λένε ότι «παρουσιάζονταν στον αφέντη τους για να τον αποχαιρετήσουν ακολουθώντας έναν άνδρα που κρατούσε μια γαβάθα γεμάτη μελάνι. Τραγουδούσαν κτυπώντας το κεφάλι και το στήθος τους και, φτάνοντας στα σπίτια των αφεντικών τους, βουτούσαν τα χέρια τους μέσα στη γαβάθα και έρχονταν μετά και τ' ακουμπούσαν στο κατώφλι της πόρτας και πάνω στους παραστάτες της, όπου έμεναν τα αποτυπώματά τους. Πήγαιναν και έκαναν την ίδια δουλειά στα σπίτια των συγγενών τους. Μερικοί από αυτούς που ήταν άνθρωποι με θάρρος είχαν την δύναμη να τρώνε· άλλοι όμως με τη σκέψη του θανάτου που θα υπέμεναν σε λίγο δεν είχαν το κουράγιο να καταπιούν».¹⁵ Μια σκλάβο η οποία παρίστανε τη θεά *Hamatcutli* ντυνόταν ολόκληρη στα άσπρα, με μαύρα και άσπρα φτερά για στολίδια και το πρόσωπο της βαμμένο μισό άσπρο μισό κίτρινο. «Πριν σκοτώσουν αυτή τη γυναίκα την έβαζαν να χορεύει στον ήχο οργάνων που παίζονταν από τους γέροντες, συνοδευόμενα από τη μουσική των τραγουδιών. Χόρευε κλαίγοντας, αναστενάζοντας, διαλυμένη από την αγωνία, με τη σκέψη του θανάτου που ήταν τόσο κοντά». Το φθινόπωρο θυσίαζαν γυναίκες σε ένα ναό που λέγονταν *Coatlan*. «Όταν οι δυστυχισμένες ανέβαιναν τα σκαλοπάτια, άλλες τραγουδούσαν, άλλες έβγαζαν κραυγές, άλλες πάλι έχυναν δάκρυα».

¹⁵ Sahagun.

5. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας των πολέμων

Αυτές οι θυσίες αιχμαλώτων δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις συνθήκες που τις έκαναν δυνατές: τους πολέμους και το θανάσιμο κίνδυνο που συνεπάγονταν. Οι Μεξικανοί δεν έχυναν αίμα παρά με την προϋπόθεση να διακινδυνεύσουν το θάνατο.

Είχαν συνείδηση αυτής της αλληλεξάρτησης του πολέμου και της θυσίας. Η μαμή έκοβε τον ομφάλιο λώρο του νεογέννητου και την ίδια στιγμή του έλεγε: «Κόβω τον αφαλό σου στη μέση του κορμιού σου. Μάθε και κατάλαβε ότι το σπίτι που γεννήθηκες δεν είναι η κατοικία σου [...] Είναι το λίκνο σου, ο τόπος που ακουμπάς το κεφάλι [...] Η αληθινή σου πατρίδα είναι αλλού· είσαι ταγμένος σε άλλους τόπους. Ανήκεις στους γυμνούς αγρούς όπου γίνονται οι μάχες· γι' αυτές έχεις σταλεί· το επάγγελμα και η επιστήμη σου είναι ο πόλεμος – καθήκον σου είναι να δίνεις στον ήλιο να πίνει το αίμα των εχθρών σου και να προσφέρεις στη γη τα κορμιά των αντιπάλων σου για να τα καταβροχθίζει. Όσο για την πατρίδα σου, την κληρονομιά και τη μακαριότητα, θα τα βρεις στους ουρανούς μέσα στα παλάτια του ήλιου [...] θα είναι για σένα ένα ευτυχισμένο τέλος αν φανείς άξιος να τελειώσεις τη ζωή σου στους τόπους των μαχών και να λάβεις τον γλυκό θάνατο. Αυτό που κόβω τώρα από το κορμί σου και από τη μέση της κοιλιάς σου ανήκει στον Tlaltemlti που είναι η γη και ο ήλιος. Όταν ο πόλεμος αρχίσει να βράζει και οι στρατιώτες θα συγκεντρωθούν, θα εμπιστευθούμε αυτό τον αφαλό σ' εκείνους που είναι άξιοι στρατιώτες για να τον προσφέρουν στον πατέρα και τη μητέρα σου, τον ήλιο και τη γη. Θα τον θάψουν στη μέση του πεδίου που γίνονται οι πολεμικές πράξεις: αυτό θα είναι η απόδειξη ότι προσφέρεσαι και είσαι αφιερωμένος στη γη και στον ήλιο· θα είναι το σημάδι της υπόσχεσής σου ν' αφιερωθείς στο επάγγελμα του πολέμου. Το όνομά σου θα γραφτεί στα πεδία των μαχών για να μην ξεχαστεί ποτέ, ούτε και το πρόσωπό σου. Αυτή η πολύτιμη προσφορά που προέρχεται από το σώμα σου είναι όπως μια προσφορά αγκαθίου magney, πιπών από καλάμι και κλαδιών από axcoyatl. Με αυτήν επισφραγίζεται η ευχή και η θυσία σου».

Αυτός που προσέφερε έναν αιχμάλωτο είχε το μερίδιό του στο ιερό παιχνίδι όσο και ο ιερέας. Η πρώτη κούπα από το αίμα του θύματος που έτρεχε από την πληγή προσφερόταν στον ήλιο από τους ιερείς. Μια δεύτερη κούπα περισυλλεγόταν από εκείνον που θυσίαζε. Αυτός πήγαινε μπροστά στα ομοιώματα των θεών και έβρεχε τα χείλη τους με το καυτό αίμα. Το σώμα του θύματος επιστρεφόταν στον πολεμιστή: το έπαιρνε σπίτι του, κρατούσε το κεφάλι, ενώ το υπόλοιπο τρωγόταν σ' ένα συμπόσιο ψημένο χωρίς αλάτι και χωρίς πιπέρι. Ωστόσο από τους καλεσμένους, όχι από τον ίδιον, ο οποίος θεωρούσε το θύμα γιο του: ένα άλλο εγώ του. Στον χορό που έκλεινε τη γιορτή, ο πολεμιστής κρατούσε το κεφάλι στο χέρι του.

Αν ο πολεμιστής είχε πεθάνει ο ίδιος αντί να επιστρέψει νικητής, ο θάνατός του στο πεδίο της μάχης θα είχε την ίδια έννοια με την τελετουργική θυσία του αιχμαλώτου του: θα είχε εξίσου χορτάσει τους θεούς, τους άπληστους για τροφή.

Έλεγαν στην προσευχή προς τον Tezcatlipoca για τους στρατιώτες:

«Αληθινά, δεν έχετε άδικο που θέλετε να πεθάνουν στις μάχες: γιατί δεν τους στείλατε σε αυτό τον κόσμο με άλλο σκοπό παρά για να χρησιμεύσουν ως τροφή του ήλιου και της γης με το αίμα τους και με τη σάρκα τους».¹⁶

Χορτασμένος από αίμα και σάρκα, ο ήλιος δόξαζε την ψυχή στο παλάτι του: και οι νεκροί του πολέμου έσμιγαν με τους σφαγμένους αιχμαλώτους. Η έννοια του θανάτου στη μάχη δινόταν μέσα στην ίδια προσευχή:

«Κάντε να είναι τολμηροί και θαρραλέοι, βγάλτε από την καρδιά τους κάθε αδυναμία, ώστε όχι μόνο να δεχθούν με χαρά το θάνατο αλλά να τον επιθυμήσουν και να βρουν σε αυτόν χαρά και γαλήνη· να μη φοβούνται ούτε τα βέλη ούτε τα ξίφη αλλ' αντίθετα να τα θεωρούν ευχάριστο πράγμα, σαν να ήταν λουλούδια και εξάισια φαγητά».

¹⁶ Sahagun.

6. Από το πρωτείο της θρησκείας στο πρωτείο της στρατιωτικής δράσης

Η αξία του πολέμου στη Μεξικανική κοινωνία δεν πρέπει να μας ξεγελά, δεν ήταν αυτή μια στρατιωτική κοινωνία. Η θρησκεία προφανώς παρέμενε το κλειδί των παιχνιδιών της. Αν πρέπει να κατατάξουμε κάπου τους Αζτέκους θα πρέπει να τους βάλουμε από τη μεριά των πολεμοχαρών κοινωνιών, όπου οργιάζε η καθαρή βία χωρίς υπολογισμό και οι επιδεικτικές μορφές πάλης. Δε γνώριζαν τη λογική οργάνωση του πολέμου και της κατάκτησης. Μια πραγματικά στρατιωτική κοινωνία είναι μια κοινωνία της επιχείρησης, για την οποία ο πόλεμος έχει την έννοια μιας ανάπτυξης της δύναμης, μιας συντεταγμένης προόδου της αυτοκρατορίας.¹⁷ Είναι μια κοινωνία σχετικά ήπια, εισάγει στα ήθη τις λογικές αρχές της επιχείρησης που ο σκοπός της δίνεται στο μέλλον και αποκλείει την τρέλα της θυσίας. Δεν υπάρχει τίποτε πιο αντίθετο στη στρατιωτική οργάνωση από αυτές τις αλόγιστες σπατάλες του πλούτου που αντιπροσωπεύονται από εκατόμβες σκλάβων.

Ωστόσο η εξαιρετική σπουδαιότητα της πολεμικής δραστηριότητας είχε σημαίνει για τους Αζτέκους μια σημαδιακή αλλαγή προς την κατεύθυνση της λογικής της επιχείρησης (που εισάγει μαζί με τη φροντίδα για τ' αποτελέσματα και την αποτελεσματική δύναμη μιαν αρχή εξανθρωπισμού) η οποία είναι αντίθετη στην ωμή βία της ανάλωσης. Οι αυλικοί, ενώ «ο βασιλιάς έμενε στο παλάτι του», συνόδευαν το θύμα (στο οποίο αποδίδονταν «θεικές τιμές») της πιο πανηγυρικής απ' όλες τις θυσίες του χρόνου. Δεν πρέπει να απατώμαστε, ήταν μια θυσία υποκατάστασης. Μια εξομάλυνση πρόβαλλε προς τα έξω την εσωτερική βία, που είναι η ηθική αρχή της ανάλωσης. Βέβαια, η κίνηση της βίας που υποκινούσε την κοινωνία των Αζτέκων δε γύρισε ποτέ περισσότερο προς τα μέσα απ' ό,τι προς τα έξω. Αλλά εσωτερικές και εξωτερικές βίες συνέθεταν μια οικονομία που δεν αποταμίευε τίποτα.

¹⁷ Στηρίζομαι στις απόψεις του Marcel Granet και του Georges Dumézil.

Οι τελετουργικές θυσίες των αιχμαλώτων απαιτούσαν τις θυσίες των πολεμιστών, τα θύματα που θυσιάζονταν αναπαριστούσαν τουλάχιστον την πολυτελή δαπάνη εκείνου που θυσίαζε. Η αντικατάσταση του βασιλιά από έναν αιχμάλωτο είναι μια προφανής εξασθένιση, αν όχι απόρροια, αυτής της μέθης της θυσίας.

7. Η θυσία ή η ανάλωση

Αυτή η εξομάλυνση καταλήγει να κάνει κατανοητή μια κίνηση στην οποία αντιστοιχούσαν τα τελετουργικά έθιμα της σφαγής. Αυτή η κίνηση μας εμφανίζεται μέσα στη μοναδική της λογική αναγκαιότητα και δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η σειρά των γεγονότων συμφωνούσε λεπτομερειακά· η αλληλουχία είναι δεδομένη ούτως ή άλλως.

Η θυσία επιστρέφει στον ιερό κόσμο εκείνο που η δουλική χρήση εξευτέλιζε, βεβήλωσε. Η δουλική χρήση κατάντησε πράγμα (αντικείμενο) αυτό το οποίο, ουσιαστικά, είναι της ίδιας φύσης με το υποκείμενο, που βρίσκεται σε μια σχέση μύχιας μετοχής στο υποκείμενο. Δεν είναι αναγκαίο η θυσία να καταστρέφει κυριολεκτικά το ζώο ή το φυτό που ο άνθρωπος έκανε πράγμα για τη χρήση του. Πρέπει τουλάχιστον να καταστραφούν ενόσω συνιστούν πράγματα, ενόσω έχουν γίνει πράγματα. Η καταστροφή είναι ο καλύτερος τρόπος να αρθεί μια σχέση χρησιμότητας ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζώο ή το φυτό. Αλλά φτάνει σπανίως μέχρι το ολοκαύτωμα. Αρκεί η ανάλωση των προσφορών, η *μετάληψη*, να έχει μιαν έννοια ασυμβίβαστη με τη συνήθη πρόσληψη της τροφής. Το θύμα της θυσίας δεν μπορεί να καταναλωθεί με τον ίδιο τρόπο που μια μηχανή χρησιμοποιεί τα καύσιμα. Αυτό που η ιερή τελετή έχει την αρετή να ξαναβρίσκει είναι η μύχια συμμετοχή του θύτη στο θύμα, στην οποία μια δουλική χρήση είχε βάλει τέλος. Ο σκλάβος, υποταγμένος στη δουλειά και έχοντας γίνει ιδιοκτησία κάποιου άλλου, είναι ένα πράγμα κατά τον ίδιον τρόπο που είναι ένα ζώο οργώματος. Εκείνος που χρησιμοποιεί την εργασία του πλησίον του, κόβει το δεσμό που τον ενώνει με τον όμοιό του. Δε βρίσκεται μακριά η στιγμή που θα τον πουλήσει. Αλλά ο ιδιοκτήτης δεν έχει μόνο κάνει πράγ-

μα, *εμπόρευμα*, αυτή την περιουσία: κανείς δεν μπορεί να κάνει πράγμα το άλλο εγώ του, που είναι ο σκλάβος, χωρίς να απομακρυνθεί συγχρόνως από εκείνο που είναι αυτός ο ίδιος μέσα του, χωρίς να δώσει ο ίδιος στον εαυτό του τα όρια του *πράγματος*.

Αυτό δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται στενά: δεν υπάρχει τέλεια επιχείρηση και ούτε ο σκλάβος ούτε ο αφέντης έχουν συρρικνωθεί *εντελώς* στην τάξη των πραγμάτων. Ο σκλάβος είναι πράγμα για τον ιδιοκτήτη· δέχεται αυτή την κατάσταση που την προτιμά από το θάνατο· χάνει πραγματικά για τον εαυτό του ένα κομμάτι από τη μύχια αξία του, διότι δεν αρκεί να είναι αυτό ή εκείνο: πρέπει συγχρόνως να είναι και στα μάτια των άλλων. Το ίδιο και ο ιδιοκτήτης έπαψε για το σκλάβο να είναι ο όμοιός του, είναι βαθιά χωρισμένος απ' αυτόν: ακόμη και αν οι όμοιοί του εξακολουθούν να βλέπουν σ' αυτόν έναν άνθρωπο, αν είναι πάντα ένας άνθρωπος για τους άλλους, είναι από εδώ και στο εξής μέσα σ' έναν κόσμο όπου ένας άνθρωπος δεν μπορεί παρά να είναι *πράγμα*. Η ίδια φτώχεια απλώνεται τότε στην ανθρώπινη ζωή, όπως στην εξοχή όταν ο καιρός είναι γκριζωπός. Ο γκριζος καιρός, τη στιγμή που ο ήλιος είναι μισοσκεπασμένος από τα σύννεφα και τα παιχνίδια του φωτός σβήνουν, φαίνεται «να υποβιβάζει τα πράγματα σε αυτό που είναι». Το λάθος είναι προφανές: εκείνο που βρίσκεται μπροστά μου είναι πάντα το σύμπαν, το σύμπαν δεν είναι *πράγμα* και δε λαθεύω καθόλου όταν βλέπω τη λάμψη του στον ήλιο. Αλλά βλέπω πιο καθαρά, όταν ο ήλιος κρύβεται, το σιτοβολώνα, το λιβάδι, το φράχτη. Δεν βλέπω πλέον τη λάμψη του φωτός που έπεφτε στο σιτοβολώνα, αλλά αυτό το σιτοβολώνα και αυτό το φράχτη όπως μια οθόνη ανάμεσα στο σύμπαν κι εμένα.

Ομοίως, η δουλεία εισάγει στον κόσμο την απουσία του φωτός που είναι η ξεχωριστή θέση κάθε πράγματος, υποβιβασμένου στη χρήση που έχει. Το φως ή η λάμψη δίνουν τη μυχιότητα της ζωής, αυτού που βαθιά είναι, το οποίο συλλαμβάνεται από το υποκείμενο σαν ίσο με τον εαυτό του και όπως η διαφάνεια του σύμπαντος.

Αλλά ο υποβιβασμός «αυτού που είναι» στην τάξη των *πραγμάτων* δεν περιορίζεται στη δουλεία. Η δουλεία καταργήθηκε, αλλά εμείς οι ίδιοι γνωρίζουμε όψεις της κοινωνικής ζωής όπου

ο άνθρωπος ξεπέφτει στο πράγμα, και πρέπει να ξέρουμε ότι ο ξεπεσμός δεν απαλύνει τη σκλαβιά. Η εισαγωγή της εργασίας στον κόσμο αντικατέστησε καταρχήν την εσωτερικότητα, το βάθος της επιθυμίας και την ελεύθερη αποχαλίνωσή του, με τη λογική συνέχεια όπου δεν έχει καμία σπουδαιότητα η αλήθεια της κάθε στιγμής αλλά το κατοπινό αποτέλεσμα των επιχειρήσεων. Η πρώτη εργασία θεμελίωσε τον *κόσμο των πραγμάτων*, στον οποίο αντιστοιχεί γενικά ο *βέβηλος κόσμος* των αρχαίων. Από τη στιγμή που τέθηκε ο κόσμος των πραγμάτων, ο άνθρωπος έγινε ο ίδιος ένα από τα πράγματα αυτού του κόσμου, τουλάχιστον την ώρα που εργαζόταν. Είναι από αυτό τον ξεπεσμό που ο άνθρωπος όλων των εποχών προσπάθησε να ξεφύγει. Μέσ' από τους παράξενους μύθους του, μέσ' από τις απάνθρωπες ιεροτελεστίες του, ο άνθρωπος βρίσκεται από την αρχή στην αναζήτηση μιας *χαμένης μυχιότητας*.

Η θρησκεία είναι αυτή η συνεχής προσπάθεια και αυτή η αγωνιώδης αναζήτηση: πάντα συνίσταται στο να αποσπά από την πραγματική τάξη, από τη φτώχεια των πραγμάτων, και να αποδίδει στη θεία τάξη· το ζώο ή το φυτό που *μεταχειρίζεται* ο άνθρωπος (σαν να μην είχαν αξία παρά μόνο γι' αυτόν, καμία για τον εαυτό τους) αποδίδεται στην αλήθεια του μύχιου κόσμου· λαμβάνει έναν καθαγιασμό, που τον αποδίδει με την σειρά του στην εσωτερική ελευθερία.

Η έννοια αυτή της βαθιάς ελευθερίας δίνεται μέσ' από την καταστροφή, που ουσία της είναι η *ανάλωση χωρίς κέρδος* εκείνου που μπορούσε να μείνει μέσα στην αλυσίδα των χρήσιμων έργων. Η θυσία καταστρέφει αυτό που καθαγιάζει. Δεν καταστρέφει όπως η φωτιά: μόνο τα δεσμά που έδεναν την προσφορά με τον κόσμο του κέρδους κόβονται, αλλά αυτός ο χωρισμός έχει την έννοια μιας οριστικής ανάλωσης· η καθαγιασμένη προσφορά δεν μπορεί να επιστραφεί στην πραγματική τάξη. Αυτή η αρχή ανοίγει το δρόμο στην αποχαλίνωση, απελευθερώνει τη βία κρατώντας μόνο γι' αυτήν τον τομέα όπου βασιλεύει ολοκληρωτικά.

Ο *μύχιος* κόσμος αντιτίθεται στον *πραγματικό* κόσμο όπως η υπερβολή στο μέτρο, η τρέλα στη λογική, η μέθη στη διαύγεια. Δεν υπάρχει μέτρο παρά μόνο για το αντικείμενο, λογική παρά

μόνο μέσα στην ταύτιση του αντικειμένου με τον εαυτό του, διαύγεια παρά μόνο μέσα στη σαφή γνώση των αντικειμένων. Ο κόσμος του υποκειμένου είναι η νύχτα, αυτή η δονούμενη νύχτα, η απέραντα ύποπτη, που μέσα στον ύπνο της λογικής γεννάει τέρατα. Θέτω σαν αρχή ότι για το ελεύθερο «υποκείμενο», το καθόλον υποταγμένο στην «πραγματική» τάξη, αυτό που δεν ενδιαφέρεται παρά μόνο για το παρόν, ακόμα και η τρέλα δίνει μια μετριασμένη ιδέα. Το υποκείμενο αφήνει το δικό του χώρο και υποτάσσεται στα αντικείμενα της πραγματικής τάξης από τη στιγμή που φροντίζει για το μέλλον. Αυτό συμβαίνει γιατί το υποκείμενο είναι ανάλωση, στο μέτρο που δεν είναι καταναγκασμένο στην εργασία. Αν δεν ενδιαφέρομαι πλέον για «ό,τι θα είναι» αλλά για «ό,τι είναι», ποιο λόγο έχω να κρατήσω αποθέματα; Μπορώ αμέσως, ακαταλόγιστα, να κάνω όλα τα αγαθά που διαθέτω μια στιγμιαία ανάλωση. Αυτή η άχρηστη ανάλωση είναι ό,τι μ' ευχαριστεί μόλις απαλλαγώ από τη φροντίδα για το αύριο. Και αν αναλώσω έτσι, χωρίς μέτρο, αποκαλύπτω στους ομοίους μου αυτό που μέσα μου είμαι: η ανάλωση είναι ο δρόμος από όπου επικοινωνούν τα αποκομμένα¹⁸ όντα. Όλα γίνονται διάφανα, όλα είναι ανοιχτά και όλα είναι απέραντα, ανάμεσα σ' εκείνους που αναλώνουν επιτακτικά. Αλλ' από αυτήν τη στιγμή τίποτα δεν μετράει, η βία απελευθερώνεται και αποχαλινώνεται χωρίς όρια, στο μέτρο που η θερμοκρασία αυξάνει.

Αυτό που εξασφαλίζει την επιστροφή του πράγματος στην εσωτερική τάξη είναι η είσοδός του σε τούτη την εστία ανάλωσης, όπου η βία χωρίς αμφιβολία έχει όρια, αλλά πάντα με μεγάλο κόπο. Το πρόβλημα της θυσίας είναι πάντοτε να καταστρέψει αυτό που πρέπει, να διαφυλάξει το υπόλοιπο από έναν θανάσιμο, μεταδοτικό κίνδυνο. Όλοι όσοι αγγίζουν τη θυσία κινδυνεύουν, αλλά η τελετουργική της μορφή, περιορισμένη, έχει κανονικά ως αποτέλεσμα την εξασφάλιση εκείνων που την προσφέρουν.

¹⁸ Επιμένω σ' ένα θεμελιώδες δεδομένο: ο χωρισμός των όντων έχει τα όριά του στην πραγματική τάξη. Μόνο αν μένω στην τάξη των πραγμάτων ο χωρισμός είναι πραγματικός. Είναι πράγματι πραγματικός, αλλά αυτό που είναι πραγματικό είναι εξωτερικό. «Όλοι οι άνθρωποι, ενδόμυχα, δεν είναι παρά ένας».

Η θυσία είναι η ζεστασιά όπου ξαναβρίσκεται η μύχια σχέση μεταξύ αυτών που συνθέτουν το σύστημα των κοινών έργων. Η βία είναι η αρχή, αλλά τα έργα την περιορίζουν μέσα στο χρόνο και μέσα στο χώρο – υποτάσσεται στη φροντίδα να ενώσει και να διατηρήσει την κοινή υπόθεση. Τα άτομα αποδεσμεύονται, αλλά μια αποδέσμευση που τα λιώνει και τα συγχέει αδιάκριτα με τους ομοίους τους συμβάλλει στη δέσμευσή τους στα έργα των βέβηλων καιρών. Δεν πρόκειται ακόμα για την επιχείρηση που απορροφά το πλεόνασμα των δυνάμεων με σκοπό την απεριόριστη ανάπτυξη του πλούτου. Τα έργα έχουν για σκοπό τους μόνο τη διατήρηση. Δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να θέτουν εκ των προτέρων τα όρια της γιορτής (της οποίας η επάνοδος εξασφαλίζεται από τη γονιμότητά τους, και η οποία είναι η αιτία της γονιμότητάς τους). Αλλά μόνον η κοινότητα προφυλάσσεται από τον όλεθρο. Το θύμα εγκαταλείπεται στη βία.

8. Το θύμα, καταραμένο και ιερό

Το θύμα είναι ένα περίσσειμα παρμένο μέσ' από τη μάζα του χρήσιμου πλούτου. Παίρνεται μέσα από αυτόν μόνο και μόνο για να αναλωθεί χωρίς κέρδος, κατά συνέπεια να καταστραφεί για πάντα. Είναι, από τη στιγμή που το διαλέγουν, το καταραμένο απόθεμα, το ταγμένο στη βίαιη ανάλωση. Αλλά η κατάρα το αποσπά από την τάξη των πραγμάτων· κάνει το πρόσωπό του αναγνωρίσιμο, που ακτινοβολεί πλέον τη μυχιότητα, την αγωνία, στο βάθος των ζωντανών όντων.

Τίποτα δεν είναι πιο εντυπωσιακό από τις φροντίδες που το περιβάλλουν. Όντος πράγμα, δεν μπορούμε πραγματικά να το αποσπάσουμε από την πραγματική τάξη που το δένει, παρά μόνο αν η καταστροφή τού αφαιρέσει το χαρακτήρα του πράγματος, εξαφανίσει για πάντα τη χρησιμότητά του. Από τη στιγμή που αφιερώνεται, και κατά τη διάρκεια του χρόνου που χωρίζει την αφιέρωση από το θάνατο, εισέρχεται στη μύχια σχέση των θυτών και παίρνει μέρος στις αναλώσεις τους· είναι ένας από αυτούς και, μέσα στη γιορτή όπου θα καταστραφεί, τραγουδά και χορεύει και χαίρεται μαζί τους όλες τις χαρές. Δεν υπάρχει πια μέσα

του δουλικότητα – μπορεί ακόμα εκεί να πάρει όπλα και να πολεμήσει. Χάνεται μέσα στην τεράστια σύγχυση της γιορτής. Και είναι αυτό ακριβώς που το κάνει να χαθεί.

Το θύμα θα είναι το μόνο, πράγματι, που θα βγει από την πραγματική τάξη ολοκληρωτικά, γιατί είναι το μόνο που φτάνει μέχρι το τέλος μέσ' από την κίνηση της γιορτής. Ο θύτης είναι θεός με επιφυλάξεις. Το μέλλον τον βαραίνει, το μέλλον είναι το βάρος του σαν πράγμα. Οι αυθεντικοί θεολόγοι,¹⁹ από τους οποίους ο Σααγκούν πήρε την παράδοση, το αισθάνονταν καλά, κι έβαζαν πάνω από τις άλλες την εθελοντική θυσία του Nanauatzip και δόξαζαν τους πολεμιστές που αναλώνονται από τους θεούς, δίνοντας στο θείο την έννοια της ανάλωσης. Δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσον αυτοί που θυσιάζονται στο Μεξικό δέχονται την τύχη τους. Μπορεί κατά κάποιον τρόπο κάποιος από αυτούς να «θεωρούσαν τιμή» το ότι προσφέρονται στους θεούς. Αλλά η σφαγή τους δεν ήταν εθελοντική. Είναι μάλιστα καθαρό ότι, ήδη από τον καιρό εκείνων που έδωσαν τις πληροφορίες στο Σααγκούν, αυτά τα όργια του θανάτου ήταν ανεκτά επειδή αφορούσαν ξένους. Οι Μεξικανοί έσφαζαν παιδιά που διάλεγαν ανάμεσα στα δικά τους. Αλλά προέβλεπαν αυστηρές ποινές γι' αυτούς που απομακρύνονταν από την πομπή όταν κατευθυνόταν στο βωμό. Η θυσία είναι φτιαγμένη από ένα μείγμα αγωνίας και φρενιτιδας. Η φρενιτιδα είναι πιο δυνατή από την αγωνία, αλλά με την προϋπόθεση τα αποτελέσματά της να στρέφονται προς τα έξω, σε έναν ξένο αιχμάλωτο. Αρκεί ο θύτης ν' απαρνηθεί τον πλούτο που θα μπορούσε να είναι γι' αυτόν το θύμα.

¹⁹ Με την απλή έννοια μιας γνώσης του θείου. Μερικοί θεώρησαν ότι τα κείμενα στα οποία αναφέρομαι μαρτυρούσαν κάποια χριστιανική επίδραση. Αυτή η υπόθεση μου φαίνεται άχρηστη. Η ουσία των χριστιανικών πεποιθήσεων απορρέει η ίδια από την προγενέστερη θρησκευτική εμπειρία και ο κόσμος που αντιπροσωπεύουν εκείνοι που έδωσαν τις πληροφορίες στον Σααγκούν έχει μιαν ενότητα που η αναγκαιότητά της επιβάλλεται. Οριακά, η ηθελωμένη φτώχεια του Nanauatzip θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εκχριστιανισμός. Αλλά αυτή η γνώμη μου φαίνεται ότι στηρίζεται σε μια περιφρόνηση των Αζτέκων, την οποία πρέπει να πούμε ότι ο Σααγκούν δε φαίνεται να συμμαρτυρείται.

Αυτή η κατανοητή απουσία δεν αλλάζει, ωστόσο, την έννοια του θεσμού. Αποδεκτό ήταν μόνο ένα πλεόνασμα που ξεπερνούσε τα όρια και του οποίου η ανάλωση μπορούσε να θεωρηθεί αντάξια των θεών. Οι άνθρωποι γλίτωναν από την καταστροφή με αυτό το τίμημα, σήκωναν με αυτό το τίμημα το βάρος που μπήκε μέσα τους με την απληστία και τον ψυχρό υπολογισμό της πραγματικής τάξης.

II. ΤΟ ΔΩΡΟ ΑΝΤΙΖΗΛΙΑΣ (ΤΟ ΠΟΤΛΑΤΣ)

1. Γενική σπουδαιότητα των δώρων επίδειξης στη μεξικανική κοινωνία

Οι ανθρωποθυσίες ήταν μια ακραία στιγμή στον κύκλο της ακαταλόγιστης σπατάλης. Το πάθος που έκανε το αίμα να κυλά στις πυραμίδες ανάγκαζε γενικά τον κόσμο των Αζτέκων να κάνει μη παραγωγική χρήση ενός σημαντικού μέρους των πόρων που διέθετε.

Ήταν ένα από τα καθήκοντα του ανώτατου άρχοντα, του «αρχηγού των ανθρώπων», ο οποίος διέθετε τεράστιο πλούτο, να επιδίδεται στη σπάταλη επίδειξη. Χωρίς αμφιβολία, θα έπρεπε αυτός ο ίδιος να ήταν, σε παλαιότερους καιρούς, η κατάληξη του κύκλου των θυσιών: η αποδοχή της δικής του θυσίας, αν όχι από αυτόν τουλάχιστον από τον λαό που εκπροσωπούσε, θα μπορούσε να δώσει στην ανερχόμενη δίνη των φόνων την αξία μιας απεριόριστης ανάλωσης. Στο τέλος η εξουσία του πρέπει να τον έσωσε. Αλλά ήταν τόσο καθαρά ο άνθρωπος της σπατάλης ώστε έδινε, έστω, αντί για τη ζωή του τον πλούτο του. Όφειλε να δίνει και να παίζει.

«Οι βασιλιάδες», λέει ο Σααγκούν, «έψαχναν την ευκαιρία να φανούν γενναιόδωροι και ν' αποκτήσουν μια τέτοια φήμη, γι' αυτό και έκαναν μεγάλα έξοδα για τον πόλεμο ή για τα areyτος (χορούς πριν ή μετά από τις θυσίες). Έβαζαν στο παιχνίδι πανάκριβα πράγματα και, όταν κάποιος από τον απλό λαό, άνδρας ή γυναίκα, τύχαινε να τους χαιρετήσει απευθύνοντάς τους κάποια λόγια που προκαλούσαν την ευχαρίστησή τους, του έδιναν

τρόφιμα και ποτά, καθώς και υφάσματα για να ντύνεται και να κοιμάται. Αν ακόμη κάποιος συνέθετε τραγούδια που τους ήταν ευχάριστα, του έκαναν δώρα εφάμιλλα της αξίας του και της ευχαρίστησης που τους προξένησε».

Ο ανώτατος άρχοντας ήταν ο πιο πλούσιος, αλλά, καθένας σύμφωνα με τις δυνάμεις του, οι πλούσιοι, οι ευγενείς, οι «έμποροι», έπρεπε όπως αυτός να ανταποκρίνονται στην ίδια απαίτηση. Οι γιορτές ήταν ένα ανάβρυσμα όχι μόνο αίματος αλλά γενικά πλούτου, στο οποίο ο καθένας συνέβαλλε στο μέτρο της δύναμης – όπου στον καθένα δίνονταν η ευκαιρία να επιδείξει τη δύναμή του. Με την αιχμαλωσία (στον πόλεμο) ή με την αγορά, οι πολεμιστές και οι «έμποροι», προμήθευαν τα θύματα των θυσιών. Οι Μεξικανοί έκτιζαν πέτρινους ναούς στολισμένους με θεϊκά αγάλματα. Το τελετουργικό πολλαπλασίαζε την τιμή των προσφορών. Οι λειτουργοί και τα θύματα στολίζονταν πλούσια, τα τελετουργικά συμπόσια προκαλούσαν υπολογίσιμες δαπάνες.

Δημόσιες γιορτές οργανώνονταν προσωπικά από τους πλούσιους, ιδιαίτερα από τους «εμπόρους».²⁰

2. Οι πλούσιοι και η τελετουργική σπατάλη

Για τους «εμπόρους» του Μεξικού και τα έθιμα που ακολουθούσαν, οι Ισπανοί χρονικογράφοι άφησαν συγκεκριμένες πληροφορίες: τα έθιμα αυτά πρέπει να τους κατέπληξαν. Αυτοί οι «έμποροι» οδηγούσαν αποστολές σε επικίνδυνες περιοχές, έπρεπε συχνά να μάχονται, πολλές φορές προετοίμαζαν το δρόμο για έναν πόλεμο, εξού και η τιμή που αποδιδόταν στη θέση τους. Αλλά ο κίνδυνος που διέτρεχαν δεν αρκούσε για να τους κάνει ίσους με τους ευγενείς. Στα μάτια των Ισπανών, η διαπραγμάτευση εξευτέλιζε ακόμη και αν προκαλούσε την περιπέτεια. Η κρίση των Ευρωπαίων στηριζόταν στην αρχή του εμπορίου που βασίζεται κατεξοχήν στο συμφέρον. Όμως οι μεγάλοι «έμποροι» του Μεξικού δεν ακολουθούσαν ακριβώς το νόμο του κέρδους,

²⁰ Sahagun.

η ανταλλαγή τους γινόταν χωρίς διαπραγμάτευση και διατηρούσε τον ένδοξο χαρακτήρα του εμπόρου. Ο Αζτέκος «έμπορος» δεν πουλούσε αλλά εκτελούσε *ανταλλαγές με δώρα*: δεχόταν ως δώρα πλούτη από τον «αρχηγό των ανθρώπων» (τον ανώτατο άρχοντα που οι Ισπανοί αποκαλούσαν βασιλιά): έκανε δώρα αυτά τα πλούτη στους άρχοντες των χωρών που πήγαινε. «Δεχόμενοι αυτά τα δώρα, οι μεγάλοι άρχοντες της χώρας έσπευδαν να ανταποδώσουν με άλλα δώρα [...] για να προσφερθούν στο βασιλιά [...]».²¹ Ο ανώτατος άρχοντας έδινε πανωφόρια, μεσοφούστανα και πολύτιμα γυναικεία πουκάμισα. Ο «έμπορος» δεχόταν γι' αυτόν δώρα όπως πολύχρωμα φτερά με διάφορα σχήματα, πέτρες σκαλισμένες ποικιλόμορφα, κοχύλια, βεντάλιες, παλέτες από όστρακο για να ανακατεύουν το κακάο, δέρματα αγρίων ζώων κατεργασμένα και στολισμένα με σχέδια. Τα αντικείμενα που οι «έμποροι» έφερναν έτσι από τα ταξίδια τους δεν θεωρούνταν απλά εμπορεύματα. Όταν επέστρεφαν δεν τα έβαζαν μέσα στο σπίτι τους κατά τη διάρκεια της ημέρας. «Περιμέναν τη νύχτα και κάποια ενοϊκή στιγμή· μία από τις μέρες που λεγόταν *ce calli* (ένα σπίτι) θεωρούνταν ως γούρικη γιατί νόμιζαν ότι τα αντικείμενα που κουβαλούσαν αυτή την ημέρα στο σπίτι έμπαιναν σαν ιερά πράγματα, και σαν τέτοια έπρεπε να παραμείνουν».

Ένα αντικείμενο ανταλλαγής μέσα σε αυτές τις πρακτικές δεν ήταν *πράγμα*, δεν ήταν καταδικασμένο στην αδράνεια, στην έλλειψη ζωής του βέβηλου κόσμου. Το δώρο που έκαναν με αυτό ήταν ένα σημείο δόξας και το ίδιο το αντικείμενο διέθετε την ένδοξη ακτινοβολία. Δίνοντας, εκδήλωναν τον πλούτο τους και την τύχη τους (τη δύναμή τους). Ο «έμπορος» ήταν σε τέτοιο σημείο ο άνθρωπος του δώρου, που μόλις επέστρεφε από μία αποστολή πρώτη του φροντίδα ήταν να προσφέρει ένα γεύμα στο οποίο προσκαλούσε τους συναδέλφους του και τους ξεπροβόδιζε γεμάτος δώρα. Επρόκειτο για ένα απλό συμπόσιο επιστροφής. Εάν όμως «κάποιος έμπορος έκανε περιουσία και θεωρούσε τον εαυτό του πλούσιο, έδινε μια γιορτή ή ένα γεύμα σε όλους τους

²¹ Sahagun.

εμπόρους υψηλής περιωπής και τους άρχοντες, γιατί θεωρούσε μικροπρέπεια να πεθάνει χωρίς να έχει κάνει κάποια λαμπρή δαπάνη που θα ενίσχυε τη λάμψη του προσώπου του κάνοντας επίδειξη της εύνοιας των θεών οι οποίοι του έδωσαν τα πάντα». Η γιορτή άρχιζε πίνοντας ένα τοξικό υγρό που προκαλούσε παραισθήσεις, τις οποίες οι καλεσμένοι διηγούνταν μεταξύ τους μόλις διαλυόταν η μέθη. Επί δύο ημέρες ο οικοδεσπότης μοίραζε τροφή, ποτά, πίπες για κάπνισμα και λουλούδια.

Πιο σπάνια, ένας «έμπορος» παρέθετε γεύμα στη διάρκεια μιας γιορτής που λέγονταν ranqueetzalitzli. Ήταν ένα είδος τελετής ιερής και ολέθριας. Ο «έμπορος» που έδινε τη γιορτή θυσίαζε με αυτή την ευκαιρία σκλάβους. Έπρεπε να καλέσει πολύ κόσμο από τα γύρω μέρη και να συγκεντρώσει δώρα που στοίχιζαν μια περιουσία, πανωφόρια «που ο αριθμός τους έφτανε τα οκτακόσια ή χίλια», ζώνες «από τις οποίες συγκέντρωνε τετρακόσιες από τις πιο πολύτιμες και πολλές άλλες συνηθισμένης ποιότητας». Από αυτά τα δώρα τα πιο σπουδαία πήγαιναν στους αρχηγούς και τους μεγάλους άρχοντες: εκείνοι που ανήκαν σε χαμηλότερες τάξεις δέχονταν λιγότερα. Χόρευαν areyτος ασταμάτητα, οι σκλάβοι συμμετείχαν υπέροχα στολισμένοι, φορώντας περιδέραια, γιρλάντες από λουλούδια και ανθοστόλιστες ασπίδες. Χόρευαν καπνίζοντας και μυρίζοντας με τη σειρά τις αρωματισμένες τους πίπες: στη συνέχεια τους τοποθετούσαν πάνω σε μian εξέδρα «για να μπορούν οι καλεσμένοι να τους βλέπουν καλύτερα και τους μοίραζαν φαγητά και ποτά κάνοντάς τους πολλές περιποιήσεις». Όταν έφτανε η στιγμή της θυσίας, ο «έμπορος» που έδινε τη γιορτή ντυνόταν όπως ένας από τους σκλάβους για να πάει μαζί τους στο ναό όπου τους περίμεναν οι ιερείς. Αυτά τα θύματα, οπλισμένα για τη μάχη, έπρεπε να αμυνθούν ενάντια σε πολεμιστές οι οποίοι τους επιτίθονταν στο πέρασμά τους. Αν ένας από τους επιτιθέμενους συνελάμβανε ένα σκλάβο, ο «έμπορος» έπρεπε να του πληρώσει την αξία του. Ο ίδιος ο ανώτατος άρχοντας παρευρισκόταν στην πομπή της θυσίας, που συνεχιζόταν με την κοινή κατανάλωση της σάρκας στο σπίτι του «εμπόρου».²²

²² Sahagun.

Αυτά τα έθιμα, ιδιαίτερα η ανταλλαγή με δώρα, βρίσκονται στους αντίποδες της τρέχουσας εμπορικής πρακτικής. Η σημασία τους φαίνεται καθαρά εάν τα συγκρίνουμε μ' έναν θεσμό που υπάρχει ακόμη, το *πότλατς* των Ινδιάνων της Βορειοδυτικής Αμερικής.

3. Το *πότλατς* των Ινδιάνων της Βορειοδυτικής Αμερικής

Η κλασική οικονομία φανταζόταν τις πρώτες συναλλαγές με την μορφή ανταλλαγής. Πώς θα της ήταν δυνατό να πιστέψει ότι, στην ουσία, μια μορφή απόκτησης όπως η ανταλλαγή δεν ανταποκρινόταν στην ανάγκη για απόκτηση αλλά στην αντίθετη ανάγκη για απώλεια ή δαπάνη; Η κλασική αντίληψη αμφισβητείται σήμερα κατά κάποιον τρόπο.

Οι «έμποροι» του Μεξικού εφάρμοζαν το παράδοξο σύστημα συναλλαγών που περιέγραψα, όπως μια κανονική αλληλουχία δώρων: αυτά τα «ένδοξα» έθιμα, όχι η ανταλλαγή, αποτελούν ακριβώς το αρχαϊκό καθεστώς της συναλλαγής. Το *πότλατς* που γίνεται ακόμη και στις μέρες μας από τους Ινδιάνους της Βορειοδυτικής Ακτής της Αμερικής είναι η τυπική τους μορφή. Οι εθνολόγοι χρησιμοποιούν τώρα αυτόν τον όρο για να εκφράσουν έθιμα τα οποία έχουν την ίδια αρχή: ίχνη τους βρίσκουν σε όλες τις κοινωνίες. Στους Γλίνγκιτ, τους Χάιντα, τους Τσίμισιαν, τους Κουακιούτλ, το *πότλατς* έχει την πρώτη θέση στην κοινωνική ζωή. Οι λιγότερο εξελιγμένοι από αυτούς τους πληθυσμούς κάνουν *πότλατς* στις τελετές που σηματοδοτούν σημαντικές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων – στις μυσίες, στους γάμους και στις κηδείες. Στις πιο πολιτισμένες φυλές ένα *πότλατς* δίνεται ακόμη κατά τη διάρκεια μιας γιορτής: μπορεί να διαλέξουν μια γιορτή για να το δώσουν, αλλά μπορεί αυτό το ίδιο να είναι η ευκαιρία για μια γιορτή.

Το *πότλατς* είναι όπως το εμπόριο, ένα μέσο κυκλοφορίας του πλούτου, αλλά αποκλείει τη διαπραγματέυση. Είναι συνήθως το επίσημο δώρο αξιόλογου πλούτου, που προσφέρεται από έναν αρχηγό στον αντίπαλό του με σκοπό να τον ταπεινώσει, να τον προκαλέσει ή να τον υποχρεώσει. Εκείνος που δέχεται το δώρο πρέπει

να εξαλείψει την ταπείνωση και να απαντήσει στην πρόκληση, πρέπει να ικανοποιήσει την υποχρέωση που ανέλαβε δεχόμενος το δώρο: θα απαντήσει, αργότερα, με ένα νέο *πότλατς*, πιο γενναϊόδωρο από το πρώτο: πρέπει ν' ανταποδώσει με το παραπάνω.

Το δώρο δεν είναι η μόνη μορφή του *πότλατς*: ένας αντίζηλος προκαλείται από μian επίσημη καταστροφή πλούτου. Η καταστροφή κατά κύριον λόγο προσφέρεται στους μυθικούς προγόνους εκείνου που δέχεται το δώρο: διαφέρει πολύ λίγο από μια θυσία. Ακόμα στον δέκατο ένατο αιώνα συνέβαινε ένας αρχηγός Τλίνγκιτ να παρουσιάζεται σε έναν αντίζηλό του για να στραγγαλίσει μπροστά του σκλάβους. Σε μια προκαθορισμένη προθεσμία, η καταστροφή επιστρεφόταν με τη θανάτωση ενός μεγαλύτερου αριθμού σκλάβων. Οι Τσούκσοι της Βορειοανατολικής Σιβηρίας έχουν παρόμοιους θεσμούς. Στραγγαλίζουν κοπάδια από σκύλους μεγάλης αξίας: πρέπει να τρομάξουν, να κόψουν την ανάσα της αντίπαλης ομάδας. Οι Ινδιάνοι της Βορειοδυτικής Ακτής πυρπολούσαν χωριά ή κατέστρεφαν κανό. Έχουν ορισμένες πλάκες χαλκού σκαλισμένες με μεγάλη συμβολική αξία (ανάλογη με την φήμη και την αρχαιότητά τους): μερικές φορές, αυτές οι πλάκες αξίζουν μια περιουσία. Τις πετούν στη θάλασσα ή τις σπάζουν.²³

4. Θεωρία του *πότλατς* – I: το παράδοξο του δώρου που μετατρέπεται στην «απόκτηση» μιας εξουσίας

Από τη δημοσίευση του *Δοκιμίου για το Δώρο* του Marcel Mauss, ο θεσμός του *πότλατς* έγινε το αντικείμενο περιέργειας συμπερόντων κάποτε αμφίβολων.

Το *πότλατς* αφήνει να εννοηθεί μια σχέση ανάμεσα στην θρησκευτική συμπεριφορά και την οικονομική συμπεριφορά. Ωστόσο δεν θα ήταν δυνατό να βρούμε στην πρώτη νόμους κοινούς

²³ Τα δεδομένα αυτά πάρθηκαν από την επιβλητική σπουδή του Marcel Mauss, «Δοκίμιο για το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες», στο *Anée Sociologique*, I (1923-24): 30-126 [Ελ. Εκδ. Καστανιώτης (Αθήνα 1979), μετ. Άννα Σταματοπούλου Παραδέλλη, επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης].

με αυτούς της οικονομίας – αν με τον όρο οικονομία δεν εννοούμε ένα συγκεκριμένο σύνολο ανθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα στην αναπόφευκτη κίνησή τους, δηλαδή τη γενική οικονομία. Πράγματι, θα ήταν μάταιο να εξετάσουμε τις οικονομικές πλευρές του *πότλατς* χωρίς προηγουμένως να έχουμε διατυπώσει την άποψη που ορίζεται από τη *γενική οικονομία*.²⁴ Δε θα υπήρχε *πότλατς* εάν, γενικά, το κύριο πρόβλημα αφορούσε την απόκτηση και όχι τη σπατάλη χρήσιμου πλούτου.

Η εξέταση αυτού του τόσο παράξενου θεσμού – και παρ' όλ' αυτά τόσο οικείου (πολλές φορές η συμπεριφορά μας υπακούει στους νόμους του *πότλατς*, έχει τους ίδιους με τους δικούς του νόμους) – έχει εξάλλου μια ιδιαίτερη αξία για τη γενική οικονομία. Αν υπάρχει μέσα μας, μέσ' από το χώρο που ζούμε, μια κίνηση της ενέργειας την οποία χρησιμοποιούμε αλλά δεν υποτάσσεται στη χρησιμότητα (που λογικά αναζητούμε), ενδέχεται να την αγνοούμε, μπορούμε όμως επίσης να προσαρμόσουμε τη δραστηριότητά μας στην εκπλήρωση ενός σκοπού ο οποίος είναι έξω από μας. Η λύση του προβλήματος που τίθεται με αυτό τον τρόπο απαιτεί μια δράση προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις: από τη μία πρέπει να ξεπεράσουμε τα στενά όρια όπου συνήθως κινούμαστε, και από την άλλη να χωρέσουμε κατά κάποιον τρόπο το ξεπέρασμά μας μέσα στα όριά μας. Το πρόβλημα που δημιουργείται είναι το πρόβλημα της ανάλωσης του πλεονάσματος. Από τη μία πρέπει να δίνουμε, να χάνουμε ή να καταστρέφουμε.

²⁴ Εδώ μπορώ να σημειώσω ότι η ανάγνωση του *Δοκιμίου για το δώρο* βρίσκεται στη βάση των μελετών που τα αποτελέσματά τους δημοσιεύω σήμερα. Κατά κύριο λόγο, η θεώρηση του *πότλατς* ήταν εκείνη που με οδήγησε να διατυπώσω τους νόμους της *γενικής οικονομίας*. Αλλά είναι ενδιαφέρον να αναφέρω ένα μοναδικό πρόβλημα που δυσκολεύτηκα πολύ να λύσω. Οι γενικές αρχές που εισήγαγα, και που επιτρέπουν να εξηγήσουμε ένα μεγάλο αριθμό γεγονότων, άφηναν κάποια στοιχεία του *πότλατς* ανεξήγητα. Το *πότλατς* δεν μπορεί να εξηγηθεί μονόπλευρα ως ανάλωση πλούτου. Μόνο πρόσφατα μπόρεσα να ξεπεράσω τη δυσκολία και να δώσω στις αρχές της *γενικής οικονομίας* μια αρκετά διφορούμενη βάση: είναι γιατί μία σπατάλη ενέργειας είναι πάντα το αντίθετο ενός *πράγματος*, αλλά μπορεί να ληφθεί υπόψιν μόνο εάν ξαναμπει στην τάξη των πραγμάτων, μετατρεπόμενη και η ίδια σε πράγμα.

Όμως το δώρο θα ήταν χωρίς νόημα (κατά συνέπεια δεν θα αποφασίζαμε ποτέ να δώσουμε) αν δεν έπαιρνε το νόημα μιας απόκτησης. Πρέπει λοιπόν το δίνω να μετατρέπεται σε αποκτώ μια εξουσία. Το δώρο έχει το προτέρημα μιας υπέρβασης του υποκειμένου που δίνει, αλλά σε αντάλλαγμα του αντικειμένου που δίνεται, το υποκειμένο σφετερίζεται την υπέρβαση: θεωρεί την αρετή του, αυτή για την οποία είχε τη δύναμη, ως πλούτο, σαν μια εξουσία που του ανήκει παντοτινά. Εμπλουτίζεται από μια περιφρόνηση του πλούτου κι εκείνο για το οποίο γίνεται άπληστος είναι το αποτέλεσμα της γενναιοδωρίας του.

Αλλά δε θα μπορούσε να κατακτήσει μιαν εξουσία μέσ' από μιαν εγκατάλειψη εξουσίας μόνος: αν κατέστρεφε το αντικείμενο μέσα στη μοναξιά, σιωπηλά, κανένα είδος εξουσίας δε θα απέρρεε απ' αυτό – δε θα υπήρχε για το υποκειμένο παρά αποδέσμευση από τη δύναμη, χωρίς αντάλλαγμα. Όμως εάν καταστρέφει το αντικείμενο μπροστά σ' έναν άλλον, ή αν του το δώσει, αυτός που δίνει απέκτησε πράγματι στα μάτια του άλλου την εξουσία να δίνει ή να καταστρέφει. Είναι ήδη πλούσιος έχοντας κάνει χρήση του πλούτου σύμφωνα με την ουσία του πλούτου: είναι πλούσιος έχοντας αναλώσει επιδεκτικά εκείνο που δεν είναι πλούτος παρά μόνο εφόσον αναλώνεται. Αλλά ο πλούτος που αποκτιέται με το πότλατς – με την ανάλωση για τον άλλον – δεν υπάρχει πραγματικά παρά μόνο στο μέτρο όπου ο άλλος αλλάζει με την ανάλωση. Με μια έννοια, η αυθεντική ανάλωση θα έπρεπε να είναι μια μοναχική πράξη, αλλά δε θα είχε την κατάληξη που της αποδίδεται από την επίδραση που έχει στον άλλον. Και η επίδραση που ασκείται στον άλλον αποτελεί ακριβώς τη δύναμη του δώρου που αποκτιέται λόγω της απώλειας. Η παραδειγματική αρετή του πότλατς δίνεται μέσα σε αυτή τη δυνατότητα του ανθρώπου να συλλαμβάνει εκείνο που του ξεφεύγει, να συνδέει τις κινήσεις χωρίς όρια του σύμπαντος με το όριο που του ανήκει.

5. Θεωρία του πότλατς – 2: η φαινομενική έλλειψη σημασίας των δώρων

Όμως, όπως λέει η παροιμία, «δεν αξίζει να δίνεις και να ξαναπαίρνεις πίσω». Είναι αντιφατικό να θέλει κάποιος να είναι συγχρόνως άπειρος και πεπερασμένος και το αποτέλεσμα είναι μια κωμωδία: το δώρο δε σημαίνει τίποτε από την άποψη της γενικής οικονομίας – δεν υπάρχει σπατάλη παρά μόνο για το δωρητή.

Στηρίζεται στο πλεόνασμα που έχασε αυτός φαινομενικά. Δεν έχει, παρά μόνο πάνω σ' εκείνον που δέχεται το δώρο, την εξουσία που το δώρο τού έδωσε. Όμως ο τελευταίος είναι αναγκασμένος να ανατρέψει αυτή την εξουσία ανταποδίδοντας το δώρο. Η αντιζηλία προκαλεί μάλιστα την ανταπόδοση ενός μεγαλύτερου δώρου: για να πάρει την ικανοποίησή του, αυτός που δέχεται το δώρο δεν πρέπει μόνο να ελευθερωθεί αλλά πρέπει με τη σειρά του να επιβάλλει «την εξουσία του δώρου» στον αντίζηλό του. Με κάποια έννοια, τα δώρα επιστρέφονται με τόκο. Έτσι το δώρο είναι το αντίθετο από αυτό που φαινόταν: δίνω σημαίνει βέβαια χάνω, όμως η απώλεια είναι προφανώς αποδοτική για εκείνον που χάνει.

Στην ουσία, αυτή η άποψη της γελοίας αντίφασης του πότλατς είναι απαιτηλή. Ο πρώτος δωρητής υφίσταται το προφανές κέρδος που είναι αποτέλεσμα της διαφοράς ανάμεσα στα δώρα και σε αυτά που του επιστρέφονται. Εκείνος που ανταποδίδει έχει μόνος την αίσθηση ότι κατακτά – μιαν εξουσία – και νικά. Αυτό συμβαίνει επειδή στο βάθος, όπως είπα, το ιδεώδες θα ήταν ένα πότλατς να μην ανταποδίδεται. Το όφελος δεν απαντά καθόλου στην επιθυμία για κέρδος. Αντίθετα, η αποδοχή προτρέπει – και υποχρεώνει – να δώσει κανείς περισσότερα, διότι τελικά είναι αναγκαίο να ξεπληρώσει την υποχρέωση που απορρέει απ' αυτό.

6. Θεωρία του πότλατς – 3: η κατάκτηση της «κοινωνικής θέσης»

Χωρίς αμφιβολία το πότλατς δεν περιορίζεται στην επιθυμία ανάλωσης και αυτό που κερδίζει ο δωρητής δεν είναι η αναπόφευκτη

προσθήκη των δώρων ανταπόδοσης, είναι η «κοινωνική θέση» που αποκτά εκείνος ο οποίος έχει την τελευταία λέξη.

Το γόητρο, η δόξα, η κοινωνική περιωπή, δεν μπορούν να συγγέονται με την ισχύ. Ή αν το γόητρο είναι ισχύς, είναι στο μέτρο που η ισχύς ξεφεύγει από μόνη της από τις ιδιότητες της δύναμης και του δικαίου που συνήθως της αποδίδονται. Πρέπει μάλιστα να πούμε ότι η ταύτιση της ισχύος με τη δύναμη κάποιου να χάνει είναι ουσιαστική. Πολλοί συντελεστές της αντιτίθενται, αλληλοεξουδετερώνονται και τελικά την επιβάλλουν. Αλλά συνολικά, ούτε η δύναμη ούτε το δίκαιο είναι ανθρώπινα, η βάση της διακριτικής αξίας των ατόμων. Με έναν αποφασιστικό τρόπο, και μέσ' από συγκεκριμένα κατάλοιπα, η κοινωνική θέση μεταβάλλεται σύμφωνα με την ικανότητα ενός μεμονωμένου όντος να δωρίζει. Η ίδια η ζωώδης διάσταση (η ικανότητα να νικά σε μια μάχη) είναι δευτερεύουσα, συνολικά, σε σχέση με την αξία του δώρου. Είναι σίγουρα η δύναμη να ιδιοποιείται κάποιος μια θέση ή αγαθά, αλλά είναι επίσης η πράξη ενός ανθρώπου που μπήκε ο ίδιος ολόκληρος στο παιχνίδι. Η πλευρά του δώρου που συνίσταται στη ζωώδη δύναμη δηλώνεται εξάλλου στη μάχη για μια κοινή υπόθεση, στην οποία προσφέρεται ο μαχητής. Η ίδια η δόξα, προϊόν μιας ανωτερότητας, είναι άλλο πράγμα από την ικανότητα να παίρνει κάποιος τη θέση του άλλου ή να κυριεύει τα αγαθά του· εκφράζει μια παράλογη κίνηση φρενιτίδας, δαπάνη ενέργειας χωρίς μέτρο, που προϋποθέτει η φωτιά της μάχης. Η μάχη είναι ένδοξη, επειδή κάθε στιγμή και πάντοτε είναι πέρ' από υπολογισμούς. Όμως θα έχουμε συλλάβει λάθος το νόημα του πολέμου και της δόξας, εάν δεν το ανάγουμε, κατά ένα μέρος, στην κατάκτηση της κοινωνικής θέσης μέσ' από μιαν απερισκεπτη δαπάνη ζωικών πόρων, της οποίας το πόνταζ είναι η πιο ευανάγνωστη μορφή.

7. Θεωρία του πόνταζ – 4: πρώτοι θεμελιώδεις νόμοι

Αν είναι αλήθεια όμως ότι το πόνταζ είναι το αντίθετο μιας λεηλασίας, μιας επικερδούς συναλλαγής ή, γενικά, μιας ιδιοποίησης αγαθών, η απόκτηση δεν είναι λιγότερο ο τελικός του σκοπός. Καθώς η κίνηση που καθορίζει είναι διαφορετική από τη δική

μας, είναι για μας πιο παράξενο, πιο ικανό να αποκαλύψει εκείνο που συνήθως μας διαφεύγει, και αυτό που μας μαθαίνει είναι η θεμελιώδης διαδικότητά μας. Μπορούμε να συναγάγουμε απ' αυτό τους παρακάτω νόμους και, χωρίς αμφιβολία, ο άνθρωπος δεν μπορεί να οριστεί μια για πάντα. (Ιδιαίτερα αυτοί οι νόμοι λειτουργούν διαφορετικά, μάλιστα τα αποτελέσματά τους εξουδετερώνονται σε διάφορες φάσεις της ιστορίας.) Ωστόσο, οι νόμοι αυτοί δεν παύουν ποτέ, βασικά, να περιγράφουν ένα αποφασιστικό παιχνίδι δυνάμεων:

— Ένα πλεόνασμα αποθεμάτων που οι κοινωνίες διαθέτουν με σταθερό τρόπο, σε ορισμένα σημεία, σε ορισμένες στιγμές, δεν μπορεί να είναι αντικείμενο πλήρους ιδιοποίησης (δεν μπορούμε να κάνουμε μια χρήσιμη μεταχείρισή του, δεν μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε για την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων), όμως η σπατάλη αυτού του πλεονάματος γίνεται η ίδια αντικείμενο ιδιοποίησης.

— Αυτό που ιδιοποιείται κάποιος μέσ' από τη σπατάλη είναι το γόητρο που δίνει σ' εκείνον ο οποίος σπαταλά (άτομο ή ομάδα), και το οποίο αποκτιέται σαν ένα αγαθό που καθορίζει την «κοινωνική θέση» του.

— Αντίστοιχα, η «θέση» μέσα στην κοινωνία (ή η «θέση» μιας κοινωνίας μέσα σ' ένα ευρύτερο σύνολο) μπορεί να γίνει αντικείμενο ιδιοποίησης με τον ίδιο τρόπο που γίνεται ένα εργαλείο ή ένα χωράφι· αν τελικά είναι πηγή κέρδους, η αρχή του δεν καθορίζεται λιγότερο από μιαν αποφασιστική σπατάλη των αποθεμάτων που θα μπορούσαν, θεωρητικά, να αποκτηθούν.

8. Θεωρία του πόνταζ – 5: η αμφιταλάντευση και η αντίφαση

Αν τα αποθέματα που διαθέτει ανάγονται σε ποσότητες ενέργειας, ο άνθρωπος δεν μπορεί να τα διαθέσει απεριόριστα για τους σκοπούς μιας ανάπτυξης η οποία δεν μπορεί να είναι απεριόριστη και προπαντός δεν μπορεί να είναι συνεχής. Πρέπει να δαπανήσει το

πλεόνασμα, αλλά παραμένει άπληστος για απόκτηση ακόμη και όταν κάνει το αντίθετο, καθιστώντας την ίδια τη σπατάλη αντικείμενο απόκτησης: μόλις εξανεμιστούν τα αποθέματα, παραμένει το γόητρο που απέκτησε αυτός που δαπανά. Η δαπάνη σκορπίζει για το σκοπό αυτό επιδεικτικά, αποσκοπώντας σε μιαν ανωτερότητα που ασκείται με αυτό τον τρόπο πάνω στους άλλους. Όμως χρησιμοποιεί αντίστροφα την άρση της χρησιμότητας των αποθεμάτων που σπαταλά. Έτσι περιπίπτει στην αντίφαση, όχι μόνον ο ίδιος αλλά η ανθρώπινη ύπαρξη ολοκληρωτικά. Από αυτή τη στιγμή μπαίνει σε μιαν αμφιταλάντευση όπου και παραμένει: τοποθετεί την αξία, το γόητρο και την αλήθεια της ζωής μέσα στην άρνηση της ταπεινής χρήσης των αγαθών, αλλά την ίδια στιγμή κάνει μια ταπεινή χρήση αυτής της άρνησης. Από τη μία, μέσα στο πράγμα το χρήσιμο και εύκολο να αποκτηθεί, διακρίνει αυτό που ενώ της είναι αναγκαίο μπορεί να της χρησιμεύσει για ν' αναπτυχθεί (ή να επιβιώσει) – όμως, αν η στυγνή ανάγκη πάψει να τη δεσμεύει, αυτό το «χρήσιμο πράγμα» δεν μπορεί να ανταποκριθεί εντελώς στις επιθυμίες της. Από αυτήν τη στιγμή καλεί το άπιαστο, τη μη χρήσιμη μεταχείριση αυτής της ίδιας, των αγαθών της, το *παιχνίδι*, αλλά προσπαθεί να *πιάσει* αυτό που αυτή η ίδια θέλησε *άπιαστο*, να χρησιμοποιήσει αυτό που του αρνήθηκε τη χρησιμότητα. Δεν αρκεί στο αριστερό μας χέρι να *ξέρει* τί δίνει το δεξί – με τρόπο δόλιο προσπαθεί να το πάρει πίσω.

Η κοινωνική θέση είναι εξολοκλήρου αποτέλεσμα αυτής της δόλιας θέλησης. Η *θέση* είναι με μια έννοια το αντίθετο ενός *πράγματος*: αυτό που τη δημιουργεί είναι *ιερό* και η γενική διάταξη των θέσεων παίρνει το όνομα της *ιεραρχίας*. Είναι η επίμονη απόφαση να αντιμετωπίζεται ως πράγμα – διαθέσιμο και χρήσιμο – εκείνο που η ουσία του είναι ιερή, αυτό που είναι εντελώς ξένο στη βέβηλη σφαίρα της χρησιμότητας, όπου το χέρι, ανενδοίαστα, με ταπεινούς σκοπούς, σηκώνει το σφυρί και καρφώνει το ξύλο. Αλλά η αμφιβολία δεν καθορίζει μόνο τις απαιτήσεις της βέβηλης επιχείρησης: αδειάζει από νόημα και μεταβάλλει σε ολοφάνερα κωμωδία τη βία της επιθυμίας.

Αυτός ο συμβιβασμός που ενυπάρχει στη φύση μας αποκάλυπτει τούτη τη σειρά από δολώματα και διολισθήσεις, παγίδες,

εκμετάλλευση και μανιές που καθορίζουν, μέσα στο χρόνο, τον φαινομενικό παραλογισμό της ιστορίας. Ο άνθρωπος βρίσκεται κατ' ανάγκη μέσα σε μια πλάνη, η σκέψη του η ίδια τον εξαπατά, όσο επιμένει πεισματικά να πιάσει το άπιαστο, να χρησιμοποιήσει σαν εργαλεία τις ορμές του χαμένου μίσους. Η *θέση* όπου η πώλεια μεταβάλλεται σε απόκτηση αντιστοιχεί στη δραστηριότητα της νόησης που υποβιβάζει τα αντικείμενα της σκέψης σε *πράγματα*. Πράγματι, η αντίφαση του *πότλατς* δε φαίνεται μόνο μέσα σε ολόκληρη την ιστορία, αλλά ακόμη βαθύτερα στις διαδικασίες της σκέψης. Αυτό συμβαίνει επειδή, γενικά, μέσα στη θυσία ή το *πότλατς*, μέσα στη δράση (στην ιστορία) ή το συλλογισμό (τη σκέψη), εκείνο που ψάχνουμε είναι πάντοτε αυτή η σκιά – που εξ ορισμού δεν μπορούμε να πιάσουμε – την οποία μάταια ονομάζουμε *ποίηση*, *βάθος* ή *μυχιότητα* του πάθους. Πέφτουμε έξω, αναγκαστικά, γιατί θέλουμε να συλλάβουμε αυτή τη σκιά.

Δεν θα μπορούσαμε να φτάσουμε στο έσχατο αντικείμενο της γνώσης χωρίς τη διάλυση εκείνη της γνώσης που το υποβιβάζει σε πράγματα δευτερεύοντα και ρευστά. Το έσχατο πρόβλημα της γνώσης είναι το ίδιο με αυτό της ανάλωσης: κανείς δεν μπορεί να γνωρίσει χωρίς ταυτόχρονα να καταστραφεί, κανείς δεν μπορεί να αναλώσει τον πλούτο χωρίς ταυτόχρονα να τον αυξάνει.

9. Θεωρία του πότλατς – 6: η πολυτέλεια και η αθλιότητα

Όμως αν η απαίτηση της ζωής των όντων (ή των ομάδων) που είναι αποκομμένα από τη ζώσα απεραντοσύνη ορίζει ένα συμφέρον στο οποίο ανάγεται κάθε διαδικασία, η *γενική* κίνηση της ζωής πραγματοποιείται ανεξάρτητα από την απαίτηση των ατόμων. Ο εγωισμός τελικά ξεγελιέται. Φαίνεται να κυριαρχεί και να χαράζει ένα σταθερό όριο, αλλά περικυκλώνεται με κάθε τρόπο. Χωρίς αμφιβολία, οι αντιζηλίες των ατόμων μεταξύ τους στερούν από το πλήθος τη δυνατότητα να πλημμυρίζει αμέσως από τη σφαιρική υπεραφθονία της ενέργειας. Ο αδύνατος εξαγοράζεται, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον δυνατό, που τον πληρώνει με ασύστολα ψεύδη. Ωστόσο αυτό δε θα μπορούσε να αλλάξει τα συνολικά αποτελέσματα, όπου το ατομικό συμφέρον

περιφρονείται κοροϊδευτικά και όπου η *απάτη των πλουσίων μετατρέπεται σε αλήθεια*.

Τελικά, επειδή η δυνατότητα αύξησης ή απόκτησης έχει κάποιο όριο, το αντικείμενο της πλεονεξίας κάθε μεμονωμένης ύπαρξης, η *ενέργεια*, απελευθερώνεται κατ' ανάγκην: απελευθερώνεται πράγματι κάτω από το περικάλυμμα του ψεύδους. Εντέλει, οι άνθρωποι ψεύδονται, εξαναγκάζονται να ανάγουν αυτή την απελευθέρωση στο συμφέρον: αυτή η απελευθέρωση τους παρασύρει πιο μακριά. Από αυτή τη στιγμή, με κάποια έννοια, ψεύδονται με κάθε τρόπο. Η ατομική συσσώρευση αποθεμάτων προορίζεται κατά βάση για καταστροφή: τα άτομα που την πραγματοποιούν δε διαθέτουν *πράγματι* αυτό τον πλούτο, αυτή την κοινωνική θέση. Σε πρωτόγονες συνθήκες, ο πλούτος είναι πάντα ανάλογος με αυτά τα αποθέματα προμηθειών που εκφράζουν καθαρά την εκμηδένιση, όχι την κατοχή του πλούτου. Αλλά η εικόνα είναι το ίδιο ακριβής όταν πρόκειται να εκφράσει την εξίσου γελοία αλήθεια της *κοινωνικής θέσης*: είναι ένα εκρηκτικό φορτίο. Ο άνθρωπος υψηλής κοινωνικής θέσης είναι με τρόπο πρωτόγονο ένα εκρηκτικό άτομο (εκρηκτικοί είναι όλοι οι άνθρωποι, αλλ' αυτός είναι με ιδιαίτερο τρόπο). Χωρίς αμφιβολία, προσπαθεί ν' αποφύγει, τουλάχιστον να καθυστερήσει την έκρηξη. Από αυτήν τη στιγμή ψεύδεται στον εαυτό του, θεωρώντας σαρκαστικά τα πλούτη και τη δύναμή του ως κάτι που αυτά δεν είναι. Αν καταφέρνει να τ' απολαμβάνει ειρηνικά, είναι με τίμημα μιας παραγνώρισης του εαυτού του, της πραγματικής του φύσης. Την ίδια στιγμή λέει ψέματα σε όλους του άλλους, που μπροστά τους αντίθετα διατηρεί την κατάφαση μιας αλήθειας (της εκρηκτικής του φύσης) από την οποία προσπαθεί να ξεφύγει. Βέβαια, θα καταποντιστεί μέσα σε αυτά τα ψέματα: η *κοινωνική θέση* θα καταντήσει μια άνετη εκμετάλλευση, μία κυνική πηγή κέρδους. Αυτή η αθλιότητα με κανέναν τρόπο δε θα μπορούσε να διακόψει την κίνηση της υπεραφθονίας.

Η κίνηση της ενέργειας, αδιαφορώντας για τις προθέσεις, τους δισταγμούς και τα ψέματα, αργά ή γρήγορα κάνει να διαρρεύσουν και να αναλωθούν τα αποθέματα της ενέργειας. Αυτό φαίνεται συχνά παράξενο, αλλά αυτά τα αποθέματα δεν

αρκούν απλώς: αν δεν μπορούν να καταναλωθούν παραγωγικά εξολοκλήρου, συνήθως μένει ένα πλεόνασμα το οποίο πρέπει να καταστραφεί. Ύστερα από μια πρώτη αντιμετώπιση, το *πότλατς* πραγματοποιεί δύσκολα αυτή την ανάλωση. Η καταστροφή του πλούτου δεν είναι ο κανόνας του: τα πλούτη προσφέρονται στην κοινότητα, άρα η απώλεια από αυτή την επιχείρηση περιορίζεται στο δωρητή, το σύνολο του πλούτου διατηρείται. Αλλά αυτό δεν είναι παρά φαινομενικό. Αν το *πότλατς* καταλήγει σπανίως σε πράξεις εντελώς όμοιες με αυτές της θυσίας, είναι ωστόσο η συμπληρωματική μορφή ενός θεσμού που σκοπός του είναι να παίρνει πίσω από την παραγωγική κατανάλωση. Η θυσία, γενικά, αποσύρει από τη βέβηλη κυκλοφορία χρήσιμα προϊόντα: τα δώρα του *πότλατς*, βασικά, διακινούν αντικείμενα εξαρχής άχρηστα. Η βιομηχανία της αρχαϊκής πολυτέλειας είναι η βάση του *πότλατς*: αυτή η βιομηχανία σπαταλά ολοφάνερα τα αποθέματα που αντιπροσωπεύουν τις διαθέσιμες ποσότητες ανθρώπινης εργασίας. Στους Αζτέκους είναι τα «πανωφόρια, μεσοφούστανα, και πολύτιμα γυναικεία πουκάμισα». Ή «πολύχρωμα φτερά [...], σκαλισμένες πέτρες [...], κοχύλια, βεντάλιες, παλέτες από όστρακο [...], δέρματα άγριων ζώων κατεργασμένα και στολισμένα με σχέδια». Στα βορειοδυτικά της Αμερικής κανό και σπίτια καταστρέφονται, σκύλοι ή σκλάβοι στραγγαλίζονται: αυτά είναι χρήσιμα πλούτη. Ουσιαστικά τα δώρα είναι αντικείμενα πολυτελείας (αλλού οι δωρεές τροφίμων προορίζονται από την αρχή στην ανώφελη ανάλωση των γιορτών).

Θα μπορούσαμε ακόμη να πούμε ότι το *πότλατς* είναι η ιδιαίτερη εκδήλωση, η συμβολική μορφή της πολυτελείας. Ανεξάρτητα από τις αρχαϊκές μορφές, πράγματι, η πολυτέλεια διατήρησε τη λειτουργική αξία του *πότλατς* που δημιουργεί την *κοινωνική θέση*. Η πολυτέλεια καθορίζει ακόμα την κοινωνική θέση εκείνου που την επιδεικνύει, και δεν υπάρχει υψηλή κοινωνική θέση που να μην απαιτεί επίδειξη. Αλλά οι ελεεινοί υπολογισμοί αυτών που απολαμβάνουν την πολυτέλεια έχουν ξεπεραστεί απ' όλες τις πλευρές. Πίσω από την *απάτη*, εκείνο που λάμπει μέσα στον πλούτο αυξάνει τη λάμψη του ήλιου και καλεί το πάθος: δεν είναι αυτό που φαντάζονται όσοι το υποβίβασαν στη δική

τους φτώχεια, είναι η επιστροφή της ζώσας απεραντοσύνης στην αλήθεια της υπεραφθονίας. Αυτή η αλήθεια καταστρέφει εκείνους που την πήραν για κάτι το οποίο δεν είναι: το λιγότερο που μπορούμε να πούμε είναι ότι οι σύγχρονες μορφές του πλούτου αποσυνθέτουν και κάνουν περίγελο της ανθρωπότητας αυτούς που πιστεύουν ότι τον κατέχουν. Από αυτή την άποψη η σημερινή κοινωνία είναι μια τεράστια παραποίηση, όπου η παραπάνω αλήθεια του πλούτου πέρασε ύπουλα μέσα στην αθλιότητα. Η πραγματική πολυτέλεια και το βαθύτερο πότλας του καιρού μας ανήκει στον εξαθλιωμένο, σε αυτόν που ξαπλώνει πάνω στη γη και περιφρονεί. Μια αυθεντική πολυτέλεια απαιτεί την ολοκληρωτική περιφρόνηση του πλούτου, τη σκοτεινή αδιαφορία εκείνου που αρνείται την εργασία και κάνει τη ζωή του αφενός μια απέραντα ερειπωμένη μεγαλοπρέπεια, αφετέρου μια σιωπηλή βρισιά στο φιλόπονο ψέμα των πλουσίων. Πέρ' από τα στρατιωτικά κατορθώματα, τους θρησκευτικούς εμπαιγμούς και τις κεφαλαιοκρατικές καταχρήσεις, κανένας δε θα μπορούσε να ξαναβρεί πια εκείνο που προμηνύει το εκρηκτικό, το άσωτο και το πληθωρικό, αν δεν υπήρχε η μεγαλοπρέπεια των κουρελιών και η σκοτεινή πρόκληση της αδιαφορίας. Αν θέλετε, τελικά, το ψέμα τάζει την υπεραφθονία της ζωής στην εξέγερση.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΙΙ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

Ι. Η ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΤΟ ΙΣΛΑΜ

1. Δυσκολία να δοθεί νόημα στη μουσουλμανική θρησκεία

Το Ισλάμ –η θρησκεία του Μωάμεθ– είναι μαζί με το βουδισμό και το χριστιανισμό μία από τις τρεις πανανθρώπινες θρησκείες: περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της γης και, με την προϋπόθεση ότι ο πιστός εκπληρώνει στη ζωή του συγκεκριμένες ηθικές υποχρεώσεις, υπόσχεται τη μακαριότητα μετά θάνατον. Όπως ο χριστιανισμός, κηρύσσει την ύπαρξη του μοναδικού Θεού, αλλά είναι ανυποχώρητος στο θέμα της ακεραιότητάς του: αντικρύζει με φρίκη το δόγμα της Αγίας Τριάδας. Ο μουσουλμάνος αναγνωρίζει έναν μόνο θεό, που ο Μωάμεθ είναι ο απεσταλμένος του αλλά δε συμμετέχει στην θεϊκότητά του. Ο Μωάμεθ δεν είναι καθόλου όπως ο Ιησούς, που είναι συγχρόνως άνθρωπος και θεός, ένας μεσάζοντας ανάμεσα σε δύο κόσμους. Στη θεϊκή υπεροχή του Ισλάμ δεν υπάρχει διάσπαση: ο Μωάμεθ δεν είναι παρά ένας άνθρωπος που τιμήθηκε από μια κρίσιμη αποκάλυψη.

Καταρχήν αυτές οι θέσεις ορίζουν επαρκώς το Ισλάμ. Προσθέτουμε την αναγνώριση, σε δεύτερο πλάνο, της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης (οι μουσουλμάνοι μιλούν για τον Αβραάμ, το Μωυσή, τον Ιησού, αλλά αυτός ο τελευταίος δεν είναι ο ίδιος παρά ένας προφήτης). Μένει η αρκετά γνωστή ιστορία

των πιστών του Μωάμεθ: οι κατακτήσεις των πρώτων χαλίφιδων, ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας, οι διαδοχικές επιδρομές των Μογγόλων και των Τούρκων, και τέλος η παρακμή των μουσουλμανικών δυνάμεων στις ημέρες μας.

Όλ' αυτά είναι σαφή, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι παρά η επιφάνεια. Αν προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το πνεύμα που κυριάρχησε σε ένα τεράστιο κίνημα, και που καθόρισε ανά τους αιώνες τη ζωή αμέτρητων πληθυσμών, δεν αντιλαμβανόμαστε κάτι το οποίο θα μπορούσε να μας αγγίξει προσωπικά αλλά τυπικά. Δεδομένα, που τα θέληγτρά τους πάνω στον πιστό δεν αγγίζουν σοβαρά την ευαισθησία μας παρά μόνο στο βαθμό που αντιπροσωπεύουν το τοπικό χρώμα της ενδυμασίας, μακρυνές πόλεις και μιαν ολόκληρη σειρά από συνήθειες και ιερατικές χειρονομίες. Ο ίδιος ο Μωάμεθ, του οποίου η ζωή μάς είναι γνωστή, μιλά μια γλώσσα που δεν έχει για μας το νόημα το καθαρό και αναντικατάστατο εκείνης του Βούδα ή του Χριστού. Μόλις αρχίσουμε να καταλαβαίνουμε, ο Βούδας και ο Χριστός απευθύνονται σε μας, αλλά ο Μωάμεθ σε άλλους...

Αυτό είναι τόσο αληθινό, ώστε τη στιγμή που προσπαθούμε να διατυπώσουμε την αναμφισβήτητη γοητεία που νιώθουμε δεν ξέρουμε τι να πούμε. Οι αρχές φαίνονται, λοιπόν, όπως είναι: ξένες σε αυτό που μας αγγίζει. Δεν μπορούμε παρά να καταφεύγουμε σε απλοποιήσεις.

Δε θα μπορούσαμε να αμφιβάλουμε για την ειλικρίνεια –ούτε για την αρμοδιότητα– του Εμίλ Ντερμενζέμ ο οποίος, κλείνοντας το πλούσιο αφιέρωμα που τα *Cahiers du Sud* μόλις δημοσίευσαν για το Ισλάμ, κάνει μια περιλήψη των αξιών που μας προσκομίζει το Ισλάμ.²⁵ Θα ήταν άωφελο να καταδικάσουμε τίποτε άλλο εκτός από κάποιαν αναμφίβολη δυσκολία: ωστόσο το ότι η έμφαση δίνεται στην ελευθερία –σε αντίθεση με τη δουλοπρέπεια–, στην καλοσύνη –σε αντίθεση με τη βία–, είναι εντυπωσιακό και δείχνει τη σύγχυση όποιου θέλει να διατυπώσει μια βαθιά συμπά-

θεια. Αν ο Ντερμενζέμ μιλάει για ελευθερία (σ. 373), εκφράζει τη συμπάθεια που νιώθει συγχρόνως για την ελευθερία και το Ισλάμ, αλλά οι περικοπές που παραθέτει δεν μπορούν να πείσουν: «Ο Θεός δεν αγαπάει τους καταπιεστές», λέει το Κοράνι. Δεχόμαστε την αυτονομία της ιδέας του Θεού και μιας άδικης καταπίεσης, αλλά αυτό δεν είναι μουσουλμανικό χαρακτηριστικό. Ωστόσο δεν μπορούμε να ξεχάσουμε το δεσποτικό χαρακτήρα της κυριαρχίας στο Ισλάμ γενικά. Μήπως η ελευθερία δεν στηρίζεται στην εξέγερση, που είναι το ίδιο πράγμα με την ανυποταξία; Όμως η ίδια η λέξη *Ισλάμ* σημαίνει υποταγή. Μουσουλμάνος είναι αυτός που υποτάσσεται.²⁶ Υποτάσσεται στο Θεό, στην πειθαρχία που ο Θεός απαιτεί, άρα σε αυτήν που εντέλλονται οι αξιωματούχοι του: το Ισλάμ είναι η πειθαρχία που αντιτίθεται στον αλλόκοτο δυναμισμό, στον ατομικισμό των Αράβων των πολυθεϊστικών φυλών. Δεν υπάρχει τίποτε πιο αντίθετο από την ιδέα που έχουμε για το δυναμισμό της λέξης *ελευθερία*.

Μία σελίδα για τον πόλεμο (σσ. 376-377) είναι εξίσου περίεργη. Ο Ντερμενζέμ έχει χωρίς αμφιβολία δίκιο, όταν υπογραμμίζει το γεγονός πως, για το Μωάμεθ, ο μεγάλος ιερός πόλεμος δεν είναι αυτός του μουσουλμάνου ενάντια στον άπιστο αλλά εκείνος της τέλειας απάρνησης που πρέπει ακατάπαυστα να προσπαθεί ενάντια στον εαυτό του. Έχει επίσης δίκιο να σημειώνει το μετριοπαθή χαρακτήρα των πρώτων κατακτήσεων του Ισλάμ εξαιτίας μιας ολοφάνερης ανθρωπιάς. Αλλά όταν μιλάμε «για τον πόλεμο» εγκωμιάζοντας τους μουσουλμάνους θα ήταν καλό να διαχωρίζουμε αυτή τη μετριοπάθεια από τις αρχές τους. Γι' αυτές, κάθε βίαιη πράξη ενάντια στον άπιστο είναι καλή. Από τον πρώτο καιρό, στη Μεδίνα, οι πιστοί του Μωάμεθ έκαναν λεηλασίες. «Με την ευκαιρία μιας επιδρομής», γράφει ο Maurice

²⁵ Emiie Dermenghem, «Μαρτυρίες για το Ισλάμ. Σημειώσεις για τις σταθερές αξίες του μουσουλμανικού πολιτισμού», σσ. 371-387.

²⁶ Βέβαια, ο Εμίλ Ντερμενζέμ δεν το αγνοεί, γράφοντας παρακάτω (σ. 381): «επειδή μουσουλμάνος σημαίνει ακριβώς παραδομένος, υποταγμένος...». Τη βαθιά γνώση του Ντερμενζέμ σε ό,τι αφορά το Ισλάμ δεν μπορούμε να μην την παραδεχθούμε, άλλωστε έχει μιλήσει θαυμάσια για το μουσουλμανικό μυστικισμό το μόνο που του καταλογίζουμε είναι η δυσκολία του όταν θέλησε να ορίσει τις σταθερές αξίες του Ισλάμ.

Gaudefroy-Demombynes, «που πραγματοποιήθηκε από τους μουσουλμάνους παραβιάζοντας την εκεχειρία των προϊσλαμικών ιερών μηνών, το Κοράνι (II, 212) προστάζει τον πόλεμο στους μουσουλμάνους».²⁷

Τα Χάντιθ (γραφτή παράδοση, είδος κώδικα του αρχαίου Ισλάμ) οργάνωσαν συστηματικά την κατάκτηση. Αποκλείουν τις βιαιότητες και την παράλογη φορολογία. Το καθεστώς που επιβαλόταν στους νικημένους όταν συνήπταν ειρήνη με το νικητή έπρεπε να είναι ανθρώπινο, κυρίως αν επρόκειτο για ανθρώπους των Γραφών (Χριστιανούς, Εβραίους και Ζωροάστρες). Αυτοί ήταν αναγκασμένοι μόνο να πληρώνουν φόρους. Εξάλλου τα Χάντιθ διέτασσαν να γίνονται σεβαστά καλλιέργειες, δένδρα και αρδευτικά έργα. Αλλά «ο ιμάμης της μουσουλμανικής κοινότητας πρέπει να κάνει τζιχάντ (ιερό πόλεμο) ενάντια στους λαούς της “Οίκου του Πολέμου” που συνορεύει άμεσα με τον “Οίκο του Ισλάμ”. Οι αρχηγοί του στρατού πρέπει να βεβαιωθούν ότι αυτοί οι λαοί γνωρίζουν τις διδασκαλίες του Ισλάμ και αρνούνται να τις ακολουθούν· από αυτή τη στιγμή πρέπει να τους πολεμήσουν». Ο ιερός πόλεμος υπάρχει λοιπόν συνεχώς στα σύνορα του Ισλάμ. Δεν υπάρχει δυνατότητα πραγματικής ειρήνης ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους άπιστους. Αυτή είναι μια θεωρητική και απόλυτη έννοια που δεν μπορούσε να αντισταθεί στα γεγονότα, και χρειάστηκε να βρεθεί ένα νομικό τέχνασμα, η *χίλα*, για να την αποφύγει ενώ συγχρόνως συμμορφωνόταν με αυτήν. Η διδασκαλία δέχθηκε πως οι μουσουλμάνοι πρίγκιπες μπορούσαν να κλείσουν ανακωχή για δέκα χρόνια το πολύ με τους άπιστους, σε περίπτωση ανεπανόρθωτης αδυναμίας του μουσουλμανικού κράτους και προς το συμφέρον του. Είναι ελεύθεροι να την παραβιάσουν όποτε θελήσουν, επανορθώνοντας έτσι την υπόσχεση που είχαν αθετήσει. Πώς να μην δούμε σε αυτά τα παραγγέλματα μια μέθοδο επέκτασης –απεριόριστης αύξησης– την πιο τέλεια στην αρχή της, στα αποτελέσματά της και στη διάρκεια των αποτελεσμάτων της συγχρόνως;

²⁷ Οι μουσουλμανικοί θεσμοί, 3^η εκδ. 1946, σ. 120.

Κάποιες άλλες απόψεις του Ντερμενζέμ δε γλιτώνουν επίσης από μια απρόσωπη ασάφεια. Ωστόσο αυτό φαίνεται καθαρά: πώς να συλλάβει κάποιος το νόημα ενός θεσμού που επιζητεί μετά την παρέλευση του λόγου ύπαρξής του; Το Ισλάμ είναι μια εφαρμοσμένη πειθαρχία και μια μεθοδική προσπάθεια κατάκτησης. Όταν αυτή η επιχείρηση ολοκληρωθεί παραμένει ένα άδειο πλαίσιο· από αυτή τη στιγμή ο ηθικός πλούτος που διατηρεί είναι εκείνος της ενωμένης ανθρωπότητας, αλλά οι εξωτερικές συνέπειες είναι πιο σημαντικές, λιγότερο ασταθείς και περισσότερο τυπικές.

2. Οι κοινωνίες ανάλωσης των Αράβων πριν την Εγίρα

Αν πρέπει να ξεκαθαρίσουμε το νόημα της πειθαρχίας του Προφήτη του Ισλάμ δεν πρέπει να σταματάμε σε αυτό που επέζησε, που κρατάει για μας το χαρακτήρα της ομορφιάς του θανάτου – ή των ερειπίων. Το Ισλάμ αντιθέτει στον αραβικό κόσμο, όπου γεννήθηκε, την αποφασιστικότητα που έφτιαξε μια αυτοκρατορία από στοιχεία μέχρι τότε διασκορπισμένα. Γνωρίζουμε σχετικά καλά τις μικρές αραβικές κοινότητες που δεν ξεπερνούσαν τα όρια της φυλής και ζούσαν δύσκολα πριν από την Εγίρα. Δεν ήταν πάντα νομαδικές, ήταν όμως νομάδες που ζούσαν μόνιμα εγκατεστημένοι σε μικρές πόλεις όπως η Μέκκα ή η Γιάθριμπ (η μελλοντική Μεδίνα): η διαφορά ήταν σχετικά ασήμαντη. Διατηρούσαν τους σκληρούς φυλετικούς κανόνες και ένα σκοτεινό ατομικισμό, με τον οποίον ήταν συνδεδεμένη η σπουδαιότητα της ποίησης. Οι αντιζηλίες, προσωπικές ή φυλετικές, οι ανδραγαθίες, η ευγένεια, η σπατάλη, η ευφράδεια, το ποιητικό ταλέντο έπαιζαν το μεγαλύτερο ρόλο. Το δώρο και η επιδεικτική σπατάλη οργιάζαν και μπορούμε αναμφίβολα να συμπεράνουμε από μια προσταγή του Κορανίου, «Μη δίνεις για να έχεις περισσότερα» (LXXIV, 6), την ύπαρξη μιας εθμικής μορφής του *πότλατς*. Πολλές απ' αυτές τις φυλές, που παρέμειναν πολυθεϊστικές, διατηρούσαν αιματηρές θυσίες (άλλες ήταν χριστιανικές, άλλες εβραϊκές, αλλά ήταν η φυλή και όχι το άτομο εκείνη που είχε διαλέξει μια θρησκεία – και είναι αμφίβολο αν ο τρόπος της ζωής τους άλλαζε πολύ). Η εκδίκηση του αίματος, η υποχρέωση των

συγγενών ενός σκοτωμένου να εκδικηθούν τους συγγενείς του δολοφόνου, συμπλήρωνε αυτή την εικόνα της διαλυτικής βίας.

Αν υποθέσουμε ότι οι γειτονικές περιοχές, που διέθεταν ισχυρή στρατιωτική οργάνωση, ήταν κλειστές σε μια δυνατότητα επέκτασης, αυτός ο πολυδάπανος τρόπος ζωής μπορούσε να εξασφαλίζει μια διαρκή ισορροπία (η συχνή θανάτωση των νεογέννητων θηλυκού γένους πετύχαινε ν' αποφεύγεται το δημογραφικό πλεόνασμα). Εάν όμως οι γείτονες εξασθενούσαν, η διατήρηση ενός τρόπου ζωής που εμποδίζει μια σύνθεση των δυνάμεων οι οποίες αναλογούν δεν θα τους επέτρεπε να επωφεληθούν απ' αυτό. Μια απαραίτητη μεταρρύθμιση των εθίμων, η θεσμοθέτηση μιας αρχής αναγκαίας κατάκτησης, επιχείρησης και ενοποίησης των δυνάμεων, ήταν απαραίτητη για μια επίθεση ενάντια σε κράτη έστω και σε παρακμή. Προφανώς ο Μωάμεθ δεν είχε την πρόθεση να ανταποκριθεί στις δυνατότητες που απέρρεαν από την αδυναμία των γειτονικών κρατών: η διδασκαλία του όμως θα είχε τα ίδια αποτελέσματα ακόμη και αν είχε καθαρά την ιδέα να επωφεληθεί της ευκαιρίας.

Για να μιλήσουμε συγκεκριμένα, αυτοί οι προϊσλαμικοί Άραβες δεν είχαν φτάσει στο στάδιο της κοινωνίας-στρατιωτικής επιχείρησης περισσότερο απ' όσο οι Αζτέκοι. Αυτοί οι τρόποι ζωής ανταποκρίνονται στην αρχή μιας κοινωνίας ανάλωσης. Αλλά οι Αζτέκοι ασκούσαν στρατιωτική ηγεμονία πάνω σε λαούς του ίδιου σταδίου. Οι Άραβες, που γείτονές τους ήταν το Ιράν των Σασσανιδών και το Βυζάντιο, ήταν καταδικασμένοι να φυτοζωούν.

3. Το Ισλάμ στη γέννησή του ή η κοινωνία υποβιβασμένη σε στρατιωτική επιχείρηση

«Ο ασκητισμός του πρώιμου Ισλάμ [...]» γράφει ο Η. Hilma, «αξίζει σίγουρα να μελετηθεί και να εξεταστεί σε βάθος, κυρίως από τότε που ο Μαξ Βέμπερ και ο Σόμπαρτ έδειξαν κατηγορηματικά τη σπουδαιότητα της ασκητικής σύλληψης στη γέννηση και την εξέλιξη του καπιταλισμού».²⁸ Αυτός ο προβληματισμός του

²⁸ Μωάμεθ, Προφήτης των Αράβων, 1946, σ. 72.

φινλανδού συγγραφέα θεμελιώνεται ακόμη καλύτερα εάν λάβουμε υπόψη μας ότι ο ασκητισμός των Εβραίων και των Προτεσταντών στηριζόταν από την πλευρά τους σε προθέσεις ξένες στον καπιταλισμό. Ωστόσο, το αποτέλεσμά τους ήταν η γέννηση μιας οικονομίας όπου κυριάρχησε η συσσώρευση του κεφαλαίου (εις βάρος της ανάλωσης, που ήταν κανόνας στον Μεσαίωνα).²⁹ Όπως και να έχει το πράγμα, ο Μωάμεθ δε θα μπορούσε να πράξει καλύτερα ακόμη και αν είχε θελήσει αποφασιστικά να μετατρέψει σε αποτελεσματικό κατακτητικό εργαλείο τη χαμένη και ολέθρια αναστάτωση των Αράβων του καιρού του.

Η δράση του μουσουλμανικού πουριτανισμού είναι παρόμοια μ' εκείνη του διευθυντή ενός εργοστασίου όπου επικρατεί η αταξία: επανορθώνει με σύνεση μέσα στις εγκαταστάσεις όλα τα λάθη που άφηναν την ενέργεια να χάνεται και μείωναν στο ελάχιστο την απόδοση. Ο Μωάμεθ αντιπαραθέτει το ντιν, την πίστη, την υποταγμένη πειθαρχία, στη μούρουα, το ιδανικό του ατομικού και ένδοξου «ανδρισμού» των αντι-ισλαμικών φυλών (ο Ρισελιέ καταπολεμώντας τις παραδόσεις της φεουδαρχικής τιμής, τη μονομαχία, πήγαινε προς την ίδια κατεύθυνση από υπολογισμό). Απαγορεύει την εκδίκηση του αίματος μέσα στους κόλπους της μουσουλμανικής κοινότητας, αλλά τη δέχεται όταν πρόκειται για άπιστο. Καταδικάζει τη θανάτωση των παιδιών, τη χρήση του κρασιού και το δώρο αντιζήλιας. Αντικαθιστά αυτό το δώρο καθαρής δόξας με την κοινωνικά χρήσιμη φιλανθρωπία. «Δώσε στον πλησίον σου αυτό που του πρέπει», λέει το Κοράνι (XVII, 28-29), «καθώς και στο φτωχό και στον ταξιδιώτη και μη σπαταλές σαν άσωτος. Γιατί στ' αλήθεια οι άσωτοι είναι αδελφοί των δαιμόνων». Η άκρα γενναιοδωρία, ανώτερη αρετή των φυλών, έγινε ξαφνικά αντικείμενο απέχθειας και η ατομική αλαζονεία καταραμένη. Ο πολεμιστής, ο καταστροφικός, ο ανεξέλεγκτος, ο άγιος, ερωτευμένος και αγαπημένος των κοριτσιών, ο ήρωας της ποίησης των φυλών, δίνει τη θέση του στον πιστό στρατιώτη που τηρεί αυστηρά την πειθαρχία και τους θρησκευτικούς θεσμούς. Το έθιμο της κοινής προσευχής δεν παύει

²⁹ Βλ. και παρακάτω, σ. 143.

να επιβεβαιώνει προς τα έξω αυτή την αλλαγή: τη συνέκριναν ακριβώς με τη στρατιωτική άσκηση, που ενώνει και μηχανοποιεί τις καρδιές. Η αντίθεση του Κορανίου (και των Χάντιθ) στον αλλόκοτο κόσμο της ποίησης συμβολίζει αυτή την απάρνηση. Μόνο μετά το ακάθεκτο κατακτητικό κύμα του πιστού στρατού επανήλθε η ποιητική παράδοση: το Ισλάμ ως νικητής δεν είχε την ίδια αυστηρότητα· η γενναιόδωρη σπατάλη, που η νοσταλγία της διαρκούσε, δεν ήταν πλέον ανάρμοστη από τη στιγμή που η αυτοκρατορία κατοχύρωσε την κυριαρχία της.

Η εναλλαγή της λιτότητας που συσσωρεύει και της σπατάλης που διασκορπίζει είναι για τη χρήση της ενέργειας ο κανονικός ρυθμός. Μόνο η σχετική λιτότητα και η απουσία σπατάλης επιτρέπουν την ανάπτυξη των συστημάτων δύναμης που είναι τα ζωντανά όντα ή οι κοινωνίες. Ωστόσο, τουλάχιστον για ένα διάστημα, η ανάπτυξη έχει τα όριά της και το πλεόνασμα που δεν μπορεί να συσσωρευτεί πρέπει να διασκορπιστεί. Εκείνο που διακρίνει το Ισλάμ από αυτές τις κινήσεις είναι το άνοιγμα που έκανε από την αρχή σε μια ανάπτυξη αναμφίβολα απεριόριστη της ισχύος. Δεν ήταν καθόλου ένας στόχος, ένα προκαθορισμένο σχέδιο, αλλά η τύχη από μόνη της πραγματοποιούσε ό,τι ήταν δυνατό. Εξάλλου, η τύχη κατευθύνθηκε από μια ελάχιστη αναγκαιότητα. Είναι σχετικά εύκολο να συγκεντρώσει κάποιος ανθρώπους εξαιτίας ενός ενθουσιασμού που τους εμπνέει. Αλλά πρέπει να τους δώσει κάτι να κάνουν. Το να συγκεντρώνεις, να ξεσηκώνεις, σημαίνει πρώτ' απ' όλα ότι απελευθερώνεις μια αγνοημένη δύναμη: αυτή η δύναμη μπορεί να ακολουθήσει τις προτροπές και να αναπτρωθεί μόνο εφόσον τη χρησιμοποιήσουμε από τη στιγμή που τη διαθέτουμε. Το Ισλάμ είχε από την αρχή την τύχη να πρέπει να αντιπαρατεθεί βίαια στον κόσμο όπου γεννήθηκε. Η διδασκαλία του Μωάμεθ τον φέρνει αντιμέτωπο στη φυλή που τις παραδόσεις τις βλασφημούσε. Η φυλή απείλησε να τον αποπέμψει, πράγμα που ισοδυναμούσε με θάνατο. Αναγκάστηκε λοιπόν να αρνηθεί το φυλετικό δεσμό, και καθώς μια ύπαρξη χωρίς δεσμό ήταν ακατανόητη, αναγκάστηκε να θεσμοθετήσει ανάμεσα στους πιστούς του και σε αυτόν ένα δεσμό που η φύση του ήταν διαφορετική. Αυτό ήταν το νόη-

μα της Εγίρας, που δικαιολογημένα σηματοδοτεί την αρχή της μουσουλμανικής χρονολογίας: η μετοικεσία του Μωάμεθ από τη Μέκκα στη Μεδίνα εγκαινίασε τη ρήξη των δεσμών και την αρχή μιας νέας κοινότητας θεμελιωμένης πάνω σε μια εκλογή αδελφικότητας, ανοιχτή σε όποιον υιοθετούσε τους θρησκευτικούς κανόνες. Ο χριστιανισμός χρονολογείται από την ατομική γέννηση ενός θεού-λυτρωτή: το Ισλάμ από τον ερχομό στον κόσμο μιας κοινότητας, ενός κράτους νέου είδους που δεν είχε για θεμέλια ούτε το αίμα ούτε τον τόπο. Το Ισλάμ διαφέρει από τον χριστιανισμό και τον βουδισμό κατά το ότι έγινε, μετά την Εγίρα, κάτι διαφορετικό από μια διαδεδομένη διδασκαλία στα πλαίσια μιας κοινωνίας ήδη διαμορφωμένης (κοινότητα αίματος ή τόπου): ήταν η θεσμοθέτηση μιας κοινότητας που θεμελιώθηκε ακριβώς πάνω στη νέα διδασκαλία.

Αυτή η αρχή ήταν κατά μια έννοια τέλεια. Δεν υπήρχαν περιθώρια αμφιβολίας ή συμβιβασμού: ο θρησκευτικός αρχηγός ήταν συγχρόνως νομοθέτης, δικαστής και αρχηγός του στρατού. Δεν μπορούμε να φανταστούμε κοινότητα πιο αυστηρά ενωμένη. Η μόνη αιτία της κοινωνικής σχέσης ήταν η θέληση (αλλά δεν μπορούσε να τη διαλύσει), κάτι το οποίο δεν πρόσφερε μόνο το πλεονέκτημα να εξασφαλίζει μια βαθιά ηθική ενότητα αλλά και το άνοιγμα του Ισλάμ στην απεριόριστη επέκταση.

Ήταν ένας θαυμαστός μηχανισμός. Η στρατιωτική τάξη διαδεχόταν την αναρχία των αντίπαλων πληθυσμών και τα ατομικά αποθέματα, που δεν σπαταλιόντουσαν πλέον μάταια, έμπαιναν στην υπηρεσία της οπλισμένης κοινότητας. Απαλλαγμένες από τη δυσκολία – τα όρια της φυλής – που εμπόδιζε την ανάπτυξη, οι ατομικές δυνάμεις διατηρούνταν με σκοπό τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Τελικά η κατάκτηση, που τα Χάντιθ μετέτρεψαν μεθοδικά σε μέσο επέκτασης, περιέλαβε τα νέα αποθέματα, χωρίς αξιόλογη καταστροφή, σε ένα κλειστό σύστημα δυνάμεων όλο και περισσότερο ευρύ, όλο και περισσότερο αναπτυσσόμενο. Η κίνηση θυμίζει την ανάπτυξη της βιομηχανίας μέσ' από την καπιταλιστική συσσώρευση: αν μπαίνει φρένο στη σπατάλη, αν η ανάπτυξη δεν έχει πλέον σαφή όρια, η αφθονία της ενέργειας επιβάλλει την ανάπτυξη, η ανάπτυξη πολλαπλασιάζει τη συσσώρευση.

Ωστόσο μια τόσο σπάνια τελειότητα δεν υπάρχει χωρίς αντάλλαγμα. Αν συγκρίνουμε τις μουσουλμανικές κατακτήσεις με την ανάπτυξη της χριστιανικής και βουδιστικής θρησκείας, διαπιστώνουμε αμέσως τη σχετική αδυναμία του Ισλάμ: βρίσκεται στο ότι η ισχύς για να συγκροτηθεί απαιτεί να παραιτηθούμε από τη χρήση της. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας απαιτεί ένα όριο στην κατανάλωση: αυτό που μετράει κυρίως είναι ο εξοπλισμός, σε αυτόν υποτάσσεται το άμεσο συμφέρον. Η ίδια η αρχή του Ισλάμ εμπεριέχει την ίδια ιεράρχηση αξιών: αναζητώντας μια μεγαλύτερη ισχύ, η ζωή χάνει μιαν άμεση δυνατότητα διάθεσης. Το Ισλάμ αποφεύγοντας την ηθική αδυναμία των χριστιανικών ή βουδιστικών κοινοτήτων (καταδικασμένων να υπηρετούν ένα αμετάβλητο πολιτικό σύστημα), έπεσε σε μια μεγαλύτερη αδυναμία, συνέπεια μιας τέλει υποταγής της θρησκευτικής ζωής στη στρατιωτική αναγκαιότητα. Ο πιστός μουσουλμάνος δεν παραιτήθηκε μόνο από τη σπατάλη του κόσμου της φυλής, αλλά γενικά από κάθε δαπάνη δύναμης που δεν ήταν εξωτερική βία στραμμένη ενάντια στον άπιστο εχθρό. Η εσωτερική βία που στηρίζει μια θρησκευτική ζωή και φτάνει στο αποκορύφωμά της με τη θυσία έπαιξε δευτερεύοντα μόνο ρόλο στο Ισλάμ του πρώτου καιρού. Είναι γιατί το Ισλάμ δεν είναι κυρίως ανάλωση αλλά, όπως ο καπιταλισμός, συσσώρευση των διαθέσιμων δυνάμεων. Είναι στην πρωταρχική του ουσία ξένο σε κάθε δραματοποίηση, σε κάθε διειδυτική θεώρηση του δράματος. Τίποτα δεν υπάρχει σε αυτό που ν' αντιστοιχεί στο σταυρικό θάνατο του Χριστού ή την εξουθενωτική μέθη του Βούδα. Είναι αντίθετο, όπως ο στρατιωτικός άρχοντας που αποχαλινώνει τη βία του ενάντια στον εχθρό σε σχέση με το θρησκευτικό άρχοντα που υπομένει τη βία. Ο στρατιωτικός άρχοντας δε θανατώνεται ποτέ και μάλιστα προσπαθεί να βάλει τέλος στις θυσίες, υπάρχει για να κατευθύνει τη βία προς τα έξω και να προφυλάσσει από μιαν εσωτερική ανάλωση – από τον όλεθρο – τη ζωντανή δύναμη της κοινωνίας. Είναι από την αρχή στρατευμένος στο δρόμο του σφετερισμού, της κατάκτησης, της υπολογισμένης δαπάνης που έχει για σκοπό της την ανάπτυξη. Το Ισλάμ είναι κατά μία έννοια, στην ενότητά του, μια σύνθεση θρησκευτικών και στρατιωτικών μορφών

– όμως: ο στρατιωτικός βασιλιάς μπορούσε να αφήσει δίπλα του ανέπαφες τις θρησκευτικές μορφές: το Ισλάμ τις υποτάσσει στις στρατιωτικές. Υποβάθμισε τη θρησκευτικότητα περιορίζοντας τη θρησκεία στην ηθική, την αγαθοεργία και την τήρηση των προσευχών.

4. Το όψιμο Ισλάμ και η επιστροφή στη σταθερότητα

Η ουσία του Ισλάμ, που βρίσκεται στην εγκαθίδρυση και την κατάκτηση, χάνεται μέσα στη συγκροτημένη μουσουλμανική αυτοκρατορία. Από τη στιγμή που, εξαιτίας των νικών του, το Ισλάμ έπαψε να είναι μια αυστηρή συνοχή των ζωντανών δυνάμεων για την ανάπτυξη, δεν έμεινε από αυτό παρά ένα άδειο και αυστηρό πλαίσιο. Ό,τι πήρε από αλλού πέρασε παραμορφωμένο μέσα σε αυτή την αυστηρή συνοχή. Αλλά εάν εξαιρέσουμε τη συνοχή, δεν υπάρχει τίποτα σε αυτό που να μην ήταν δοσμένο πριν απ' αυτό. Δέχθηκε γρήγορα την επίδραση των χωρών που κατέκτησε, από τις οποίες κληρονόμησε τον πλούτο.

Δεν είναι τόσο περίεργο το ότι από τη στιγμή που εγκαθιδρύθηκαν οι κατακτήσεις, το βάθος του αραβικού πολιτισμού, του οποίου την άρνηση είχε σαν αρχή, επανήλθε ολοζώντανο και, θα μπορούσαμε να πούμε, αμετάβλητο. Κάτι από αυτήν τη *μούρουα* των φυλών, στην οποία ο Μωάμεθ αντιθέτει τους αυστηρούς κανόνες του Κορανίου, συνεχίζει να υπάρχει στον αραβικό κόσμο, που κράτησε μια παράδοση ιπποτική, όπου η βία ενώνεται με την ασωτία και ο έρωτας με την ποίηση. Εκείνο που μένει πια, αυτό που εμείς οι ίδιοι πήραμε από το Ισλάμ, δεν περιλαμβάνει τη συνεισφορά του Μωάμεθ αλλά συγκεκριμένα αυτή την καταδικασμένη αξία. Είναι περίεργο να αναγνωρίζεται μια αραβική επίδραση στη δική μας «ιπποτική» θρησκεία, φαινομενικά τόσο διαφορετική από το θεσμό του ιπποτισμού όπως τον δείχνουν τα τραγούδια, τα ξένα στον μουσουλμανικό κόσμο. Η ίδια η έκφραση «ιπποτικό» πήρε στον καιρό των Σταυροφοριών ένα καινούργιο νόημα, ποιητικό και συνδεδεμένο με την αξία του πάθους. Το δωδέκατο αιώνα, στη Δύση, η κοινή ερμηνεία του τυπικού του εξοπλισμού ήταν μουσουλμανική. Και η γέννηση, στα νότια

της Γαλλίας, της ποίησης του πάθους φαίνεται να συνεχίζει μια παράδοση η οποία, από την Ανδαλουσία, ανατρέχει σ' εκείνη την ποιητική άμιλλα που προκαλούσε την αυστηρή αντίδραση του προφήτη.³⁰

II. Η ΑΦΟΠΛΙΣΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: Ο ΛΑΜΑΪΣΜΟΣ

I. Οι ειρηνικές κοινωνίες

Το Ισλάμ διαφέρει από τις συνηθισμένες κοινωνίες στρατιωτικής επιχείρησης στα χαρακτηριστικά του, που είναι κατά μία έννοια υπερβολικά. Βλέπουμε εξωθημένες στα άκρα κάποιες τάσεις λιγότερο έκδηλες στις αυτοκρατορικές επιχειρήσεις της κλασικής αρχαιότητας ή της Κίνας. Βέβαια, δε βρίσκουμε σε αυτό την γέννηση μιας αντίστοιχης ηθικής, το Ισλάμ υιοθέτησε μάλλον μια ηθική που υπήρχε πριν απ' αυτό. Αλλά η καθαρή ρήξη του με την κοινωνία από την οποία βγήκε, δίνει στο πρόσωπο που σχημάτισε μια καθαρότητα την οποία δεν έχουν οι πιο πολλές αυτοκρατορίες. Η πλήρης υποταγή της κατάκτησης στην ηθική ξεκαθαρίζει μάλιστα και στενεύει το νόημά του.

Είναι, ίσως, παράδοξο το ότι προτίμησα αυτό και όχι τη Ρώμη ή την Κίνα, πιο κλασικές οπωσδήποτε, για να παρουσιάσω έναν τύπο πολιτισμού. Το ίδιο παράδοξο είναι να προτείνω, στη θέση της χριστιανικής Εκκλησίας, τον λαμαϊσμό, για να περιγράψω μιαν αφοπλισμένη κοινωνία. Αλλά η αντίθεση είναι πιο έντονη,

³⁰ Ο Henri Pères αφιερώνει στο πρόβλημα της ανδαλουσιανής επίδρασης ένα αξιόλογο άρθρο του τόμου, *Το Ισλάμ και η Δύση: η αραβική ποίηση της Ανδαλουσίας και οι πιθανές της σχέσεις με την ποίηση των Τροβαδούρων*, σσ. 107-130. Το πρόβλημα σύμφωνα με το συγγραφέα δεν μπορεί να λυθεί απόλυτα, αλλά οι σχέσεις είναι αρκετά σημαντικές. Δεν αφορούν μόνο το περιεχόμενο, τα βασικά θέματα, αλλά και τη μορφή της ποίησης. Η χρονική σύμπτωση της μεγάλης εποχής της αραβικής ποίησης της Ανδαλουσίας (11ος αι.) και της γέννησης της ευγενούς ποίησης στην προβηγκιανή γλώσσα (τέλος του 11ου αι.) είναι εντυπωσιακή. Εξάλλου, οι σχέσεις ανάμεσα στον ισπανικό μουσουλμανικό κόσμο και το χριστιανικό κόσμο της Νότιας Ισπανίας ή της Γαλλίας μπορούν να αποδειχθούν με ακρίβεια.

το παιχνίδι των στοιχείων είναι πιο κατανοητό όταν δίνονται ακραία παραδείγματα.

Μέσα σε μιαν ανθρωπότητα όπου ο πόλεμος είναι έτοιμος να εκραγεί από παντού, το Θιβέτ παράδοξα είναι ένα κομμάτι γης με ειρηνικό πολιτισμό, τόσο που και στην επίθεση ακόμα είναι ανίκανο ν' αμυνθεί. Η φτώχεια, η απεραντοσύνη, το υψόμετρο, το κρύο, είναι εδώ οι μόνοι υπερασπιστές μιας χώρας χωρίς στρατιωτική δύναμη. Ο πληθυσμός, που λίγο διαφέρει από το γένος των Ούννων και των Μογγόλων (εξάλλου παλαιότερα είχαν κατακτήσει την Κίνα και απαιτούσαν από τους αυτοκράτορες φόρο υποτέλειας), εμφανίζεται στην αρχή του εικοστού αιώνα ανίκανος να αγωνιστεί στρατιωτικά, ανίκανος να αντισταθεί σε δύο διαδοχικές εισβολές –αγγλική (1904) και κινεζική (1909)– περισσότερο από μία μέρα. Μια ανυπέρβλητη κατωτερότητα εξοπλισμού έκανε βέβαια απίθανη την ήττα του εισβολέα. Παρ' όλ' αυτά, άλλοι στρατοί κακά εξοπλισμένοι αντιστάθηκαν αλλού, αποτελεσματικά μάλιστα, σε θωρακισμένες δυνάμεις. Και το Θιβέτ έχει το πλεονέκτημα μιας γεωγραφικής θέσης που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε απροσπέλαστη. Πρόκειται κατά βάθος για μια καθοριστική απόφαση. Οι Νεπαλέζοι, που το γένος τους, η γεωγραφική θέση και ο υλικός πολιτισμός τους διαφέρει πολύ λίγο, παρουσιάζουν αντίθετα μια μεγάλη στρατιωτική ικανότητα (εισέβαλαν μάλιστα πολλές φορές στο Θιβέτ).

Εκ πρώτης όψεως είναι εύκολο να δώσουμε μια αιτία γι' αυτόν τον ειρηνικό χαρακτήρα: η βαθύτερη αιτία είναι ο βουδισμός, που απαγορεύει στους πιστούς του να σκοτώνουν. Το πολεμοχαρές Νεπάλ κυριαρχείται πολιτικά από την ινδουιστική στρατιωτική αριστοκρατία των Γκούρκα. Όμως οι βουδιστές του Θιβέτ είναι πολύ ευσεβείς: ο ανώτατος άρχοντάς τους είναι ένας υψηλόβαθμος λειτουργός του κλήρου. Ωστόσο η αφήγηση δεν είναι τόσο καθαρή: παρ' όλ' αυτά, μπροστά στην εισβολή, μια τελειώς μαλθακή αντίδραση είναι παράξενη. Κι άλλες θρησκείες καταδικάζουν τον πόλεμο: και οι λαοί που τις πιστεύουν σκοτώνονται χειρότερα. Θα ήθελα να κοιτάξουμε τα πράγματα από κοντά: το έργο ενός βρετανού πράκτορα, του Sir Charles Bell, που εκδόθηκε μετά το θάνατό του και είναι αφιερωμένο τόσο

στην ιστορία του Θιβέτ όσο και στη ζωή του δέκατου τρίτου Δαλάι Λάμα (1876-1934), επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αρκετά καλά τον υλικό μηχανισμό τον συστήματος.³¹

2. Το σύγχρονο Θιβέτ και ο Άγγλος χρονικογράφος του

Το βιβλίο αυτό του Charles Bell είναι κάτι περισσότερο από μια βιογραφία ή ιστορική εργασία: δεν είναι σύγγραμμα. Είναι ένα ντοκουμέντο από πρώτο χέρι, το ακατάστατο χρονικό ενός μάρτυρα που συμμετέχει στα γεγονότα και αφηγείται αυτά που του συμβαίνουν. Με λίγα λόγια, ο συγγραφέας περιγράφει εκείνα που δε γνώρισε άμεσα, αλλά επεκτείνεται περισσότερο στις εμπειρίες της ίδιας του της ζωής: είτε μέσα στο Θιβέτ, είτε βρίσκεται στην Ινδία σε επαφή με το Δαλάι-Λάμα, δεν μας παραλείπει ούτε ένα γιώτα. Το έργο είναι ίσως κακοφτιαγμένο, αλλά είναι πιο ζωντανό και δίνει περισσότερα στοιχεία από μια συστηματική έρευνα· είναι ένα συνονθύλευμα, αλλά αυτό λίγο μας ενδιαφέρει: δεν έχουμε κανένα περισσότερο συστηματικό ή πιο ολοκληρωμένο ντοκουμέντο για τον πολιτισμό του Θιβέτ. Ο C. Bell είναι ο πρώτος λευκός που είχε τακτική σχέση με έναν Δαλάι Λάμα βασιζόμενη σ' ένα είδος φιλίας. Αυτός ο πολύ τίμιος διπλωματικός πράκτορας φαίνεται να παίρνει κατάκαρδα τα συμφέροντα του Θιβέτ, που η γλώσσα του τού ήταν γνωστή, συγχρόνως με τα συμφέροντα της ίδιας του της χώρας. Ακόμα και η Διοίκηση των Ινδιών, που δεν την ενδιέφερε να αναμειχθεί πολύ, φαίνεται ότι δέχθηκε τις υπηρεσίες του με κάποιο δισταγμό. Σύμφωνα με το πνεύμα του, οι Άγγλοι έπρεπε να βοηθήσουν τους Θιβετιανούς να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να απελευθερωθούν αποφασιστικά από τον κινεζικό ζυγό. Τελικά οι Άγγλοι υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν αυτή την πολιτική που θα έκανε το Θιβέτ μια ζώνη επιρροής, αλλά συγκερατημένα: έβλεπαν το πλεονέκτημα ενός κράτους-σφραγίδας, επιθυμούσαν ζωηρά ένα Θιβέτ αυτόνομο και δυνατό, αλλά δεν έπρεπε να πλη-

ρώσουν με σοβαρές δυσκολίες ένα ανάχωμα απέναντι σε πιθανά εμπόδια. Ήθελαν να αποφύγουν τη γειτονία των Κινέζων, αλλά όχι αν έπρεπε για το λόγο αυτό να υποστηρίξουν έμμεσα εχθροπραξίες εναντίον τους.

Μια περίοδος αγγλοθιβετιανής φιλίας αρκετά θερμή γύρω στα 1920 επέτρεψε τουλάχιστον στο συγγραφέα να διαμένει άνετα και να δρα πολιτικά σε μια χώρα που είχε παραμείνει κλειστή στους λευκούς για περισσότερο από έναν αιώνα. Και, χωρίς αμφιβολία, δεν αγνοούσαμε μέχρι τον Bell τους θεσμούς του Θιβέτ, αλλά δεν μπορούσαμε να συλλάβουμε από τα μέσα τη ζωή και τις μεταλλαγές της. Μπαίνουμε μέσα σ' ένα σύστημα μόνο αν αντιληφθούμε τις ταλαντώσεις του, αν ανακαλύψουμε μέσα στη δοκιμασία μιαν αλληλεπίδραση των στοιχείων. Ο C. Bell μέσα σ' ένα χρόνο παραμονής του στη Λάσα πάσχιζε να παρασύρει την κυβέρνηση του Θιβέτ σε μια στρατιωτική πολιτική. Μήπως δε θα μπορούσε το Θιβέτ να έχει στρατό στα μέτρα των δυνατοτήτων του; Οι δυσκολίες που συνάντησε επιτρέπουν ακριβώς να παρακολουθήσουμε ένα οικονομικό παράδοξο. Οι διάφορες δυνατότητες της ανθρώπινης κοινωνίας και οι γενικές συνθήκες μιας ισορροπίας προκύπτουν πιο καθαρά από αυτό.

3. Η καθαρά θρησκευτική εξουσία του Δαλάι-Λάμα

Ιδιαίτερο αντικείμενο του τελευταίου βιβλίου του Charles Bell (που πέθανε το 1940) είναι η βιογραφία του δέκατου τρίτου Δαλάι Λάμα. Αυτή του η προσπάθεια τον οδήγησε φυσικά να υπενθυμίσει όσα είναι γνωστά για την προέλευση ενός θεσμού που σε τελική ανάλυση είναι ανάλογος της Παπосύνης. Θα συνοψίσω αυτά τα ιστορικά δεδομένα. Ο βουδισμός εισήχθη στο Θιβέτ το 640 μ.Χ. Το Θιβέτ κυβερνιόταν τότε από βασιλείς και, τον πρώτο καιρό, η ανάπτυξη αυτής της θρησκείας δεν αποδυνάμωσε καθόλου τη χώρα, που ήταν τον όγδοο αιώνα μία από τις κυριότερες στρατιωτικές δυνάμεις της Ασίας. Αλλά ο βουδιστικός μοναχισμός εξαπλώθηκε και η επιρροή των μοναστηριών με τον καιρό απείλησε από τα μέσα την ισχύ των βασιλείων. Ένας μεταρρυθμιστής, ο Τσονγκ-Κα-Πα, ίδρυσε τον ενδέκατο αιώνα ένα πιο

³¹ Πορτραίτο του Δαλάι Λάμα, Λονδίνο 1946.

αυστηρό τάγμα τού οποίου οι μοναχοί τηρούσαν απαρέγκλιτα την αγαμία. Το τάγμα των μεταρρυθμιστών, των «Κιτρινοσκούφηδων», ήρθε σε αντίθεση με τους πιο χαλαρούς «Κοκκινοσκούφηδες». Απέδωσαν στους υψηλότερους λειτουργούς των «Κιτρινοσκούφηδων» έναν χαρακτήρα αγιότητας, ακόμη και θεικό, που παρέμενε στους διαδόχους τους δίνοντας τους την πνευματική εξουσία και την απόλυτη θρησκευτική κυριαρχία. Ένας από αυτούς, ο μεγάλος Λάμα της «Κούπας του Ρυζιού», μοναστηριού στα περίχωρα της Λάσα, στηρίχτηκε σε έναν Μογγόλο αρχηγό που νίκησε τον τελευταίο «Κοκκινοσκούφη» βασιλιά. Με αυτό τον τρόπο το Θιβέτ πέρασε στην κυριαρχία του *Δαλάι Λάμα*: μογγολικός τίτλος που δόθηκε με αυτή την ευκαιρία στην πέμπτη ενσάρκωση του εν λόγω υπερανθρώπινου όντος (και σημαίνει «Ωκεανός Σοφίας»).

Αυτός ο Δαλάι Λάμα δεν ήταν σίγουρα ο πιο σπουδαίος από τους ενσαρκωμένους θεούς του Θιβέτ. Οι σχεδόν θρυλικές αφηγήσεις που αναφέρονται στην παράδοση δίνουν με κάποια έννοια μεγαλύτερη αξία στον «Πάντσεν» του Τα-Σι Λουν-Πο (μοναστήρι που βρίσκεται δυτικά της Λάσα). Στην ουσία, η πνευματική κυριαρχία του Δαλάι Λάμα αυξήθηκε εξαιτίας της κοσμικής του εξουσίας. Ο ίδιος ο Πάντσεν έχει, εκτός από τεράστιο θρησκευτικό κύρος, τη λαϊκή εξουσία μιας επαρχίας· έχει τη δική του ιδιαίτερη πολιτική δικαιοδοσία με την ιδιότητα του ανεξάρτητου υποτελούς. Το ίδιο συμβαίνει σε μικρότερο βαθμό και με άλλους μεγάλους λάμα, καθώς ένα μεγάλο μοναστήρι είναι πραγματικό φέουδο μέσα σ' ένα ελάχιστο συγκεντρωτικό βασίλειο και κάτι σαν κράτος μέσα σε κράτος. Αλλά η απόλυτη κυριαρχία του Δαλάι Λάμα σταθεροποιήθηκε από τη στιγμή που έπαψε να έχει σχέση με το λειτούργημα που τη θεμελιώσε. Στην εποχή μας, ο αρχηγός της κυβέρνησης του Θιβέτ είναι τόσο λίγο ο μεγάλος Λάμα της «Κούπας του Ρυζιού» ώστε αυτό το μοναστήρι, το κάποτε εξεγερμένο, μπόρεσε να ακολουθήσει φιλοκινεζική πολιτική και να αντιταχθεί στην φιλοαγγλική πολιτική της Λάσα.

Αυτό τον ασταθή χαρακτήρα των τοπικών θεσμών τον ξαναβρίσκουμε στις σχέσεις του Θιβέτ με την Κίνα. Η εξουσία του Δαλάι Λάμα, που δε στηρίζεται σε καμία στρατιωτική δύναμη,

ήταν πάντα σε ευαίσθητη ισορροπία με το παιχνίδι των δυνάμεων στις οποίες δεν μπορεί να αντιτάξει κανένα πραγματικό εμπόδιο. Μια κυριαρχία είναι πρόσκαιρη όταν δε διαθέτει συγχρόνως τη θρησκευτική υποταγή του λαού και την υπακοή, είτε εξαγορασμένη είτε εθελούσια, ενός στρατού. Έτσι λοιπόν το θεοκρατικό Θιβέτ μέσα σε λίγο καιρό περιήλθε στην επικυριαρχία της Κίνας. Η αιτία αυτής της υποτελείας δεν είναι ξεκάθαρη. Οι Θιβετιανοί απορρίπτουν την κινεζική εκδοχή, οι Κινέζοι την εκδοχή των Θιβετιανών. Από την αρχαιότητα πολλές φορές το Θιβέτ υποτάχθηκε στην Κίνα, όχι όμως όπως ένα φέουδο σε έναν δεσπότη (λόγω ενός δικαιώματος που στηρίζεται σε μια παράδοση την οποίαν αναγνωρίζουν και οι δύο πλευρές): αυτό γινόταν με τη βία, και η βία ανέτρεπε γρήγορα εκείνο που η βία είχε εγκαθιδρύσει. Η Κίνα επενέβαινε από το δέκατο έβδομο αιώνα στο Θιβέτ και, όσο μπορούσε, ήλεγχε την επιλογή του Δαλάι Λάμα: ένας άμπαν, υψηλός βαθμοφόρος που στηριζόταν σε μια φρουρά, είχε την πραγματική κοσμική εξουσία. Γενικά, φαίνεται ότι η φρουρά ήταν μικρή, το Θιβέτ δεν ήταν προτεκτοράτο (καμία αποικιοποίηση· η δημόσια διοίκηση παρέμενε καθαρά θιβετανική). Όμως η Κίνα είχε το πάνω χέρι και, εξαιτίας των πρακτόρων της, η απόλυτη κυριαρχία του Δαλάι-Λάμα ήταν εικονική· αν και ήταν θεική, ήταν στο ίδιο μέτρο ανίσχυρη.

Η εξουσία του Δαλάι Λάμα εκμηδενιζόταν ακόμη πιο εύκολα λόγω του περιέργου τρόπου διαδοχής που εγκατέλειπε περιοδικά τη χώρα, στη διάρκεια μακρών περιόδων μεσοβασιλείας, σε επιτρόπους. Ο Δαλάι Λάμα στα μάτια των Θιβετιανών δεν είναι θνητός, ή μάλλον πεθαίνει φαινομενικά και αμέσως μετενσαρκώνεται. Από παλαιά τον θεωρούσαν ενσάρκωση ενός μυθικού όντος, του Chen-ge-zi, προστάτη και θεού του Θιβέτ μέσα στο πάνθεο των βουδιστών. Η γενική μετενσάρκωση των ανθρώπινων όντων μετά το θάνατό τους (σε άλλα όντα, ανθρώπους ή ζώα) είναι για τους βουδιστές αντικείμενο βαθιάς πίστης. Έτσι μόλις πεθαίνει ένας Δαλάι-Λάμα, κάτι που πάντα αποδίδεται στην *επιθυμία* του να πεθάνει, πρέπει να αρχίσουν να ψάχνουν για ένα αρσενικό παιδί, μέσα στου οποίου το σώμα του δεν αργεί να ξαναγεννηθεί. Ένας επίσημος χρησμός υποδεικνύει τον τόπο

και γίνονται έρευνες ανάμεσα στα παιδιά τα οποία ήρθαν στον κόσμο στο χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί στο θάνατο του νεκρού. Το αποφασιστικό σημάδι είναι η αναγνώριση των αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν από την προηγούμενη ενσάρκωση – το παιδί πρέπει να τα διαλέξει ανάμεσα σε πολλά παρόμοια. Ο νεαρός Δαλάι Λάμα, που αποκαλύπτεται στην ηλικία των τεσσάρων χρόνων, μυείται και έπειτα ενθρονίζεται αλλά δεν ασκεί την εξουσία πριν από τα δεκαεννιά του χρόνια. Έτσι, αν ληφθεί υπόψη η χρονική προθεσμία της μετενσάρκωσης, μια αντιβασιλεία είκοσι χρόνων χωρίζει αναγκαστικά τις δύο βασιλείες. Συχνά μάλιστα αυξάνει, αρκεί ο νεαρός άρχοντας να πεθάνει αρκετά νωρίς. Πράγματι, οι τέσσερις Δαλάι Λάμα πριν από τον δέκατο τρίτο πέθαναν πριν αναλάβουν την εξουσία ή λίγο αργότερα – πράγμα που δε φαίνεται να είναι άσχετο με τα συμφέροντα των κινέζων *άμπαν*. Ένας επίτροπος είναι πιο πειθής, κι εξάλλου έχει αυτός ο ίδιος βάσιμο συμφέρον να καταφεύγει στην ευκολία του δηλητηρίου.

4. Η αδυναμία και η εξέγερση του δέκατου τρίτου Δαλάι Λάμα

Κατ' εξαίρεση, ο δέκατος τρίτος Δαλάι Λάμα επέζησε – ίσως εξαιτίας μιας αισθητής κάμψης της κινεζικής επιρροής. Ήδη ο *άμπαν* δεν είχε συμμετάσχει στην επιλογή του παιδιού. Αυτός ο νέος θεός γεννήθηκε το 1876 και το 1895 ανέλαβε όλες τις εξουσίες, θρησκευτικές και κοσμικές συγχρόνως. Το Θιβέτ δεν ήταν τότε καλύτερα εξοπλισμένο από πριν, αλλά είναι γενικά προστατευμένο από μιαν εξαιρετική δυσκολία προσπέλασής του. Η πραγματική εξουσία του Δαλάι Λάμα είναι πάντοτε δυνατή με την πρώτη χαλάρωση της προσοχής των Κινέζων, αλλά και τότε είναι τελείως προσωρινή. Αυτό το έμαθε γρήγορα ο νέος ανώτατος άρχοντας, παρ' όλη την άγνοιά του που οφειλόταν πρωτίστως στην απομάκρυνσή του από τα πάντα και σε μία ανατροφή ειδώλου, μοναχού χαμένου στην περισυλλογή. Έκανε το πρώτο λάθος όταν ένα γράμμα του Αντιβασιλέα των Ινδιών ζητούσε το άνοιγμα της αγοράς του Θιβέτ στους Ινδούς: ο Δαλάι Λάμα το επέστρεψε χωρίς να το ανοίξει. Το συμφέρον δεν ήταν

σημαντικό σε αυτή την υπόθεση, όμως οι Άγγλοι δεν μπορούσαν να ανεχθούν δίπλα τους μία χώρα που τους ήταν κλειστή, η οποία κινδύνευε να πέσει στην επιρροή της Ρωσίας και μάλιστα, απ' ό,τι έλεγαν, να παραχωρηθεί στη Ρωσία από τους Κινέζους. Η Διοίκηση των Ινδιών έστειλε μία πολιτική αποστολή με σκοπό την εγκαθίδρυση ικανοποιητικών σχέσεων με τη Λάσα. Οι Θιβετιανοί δεν επέτρεψαν την είσοδο των απεσταλμένων στο έδαφός τους, έτσι η αποστολή μετατράπηκε σε στρατιωτική: επικεφαλής ενός αποσπάσματος, ο συνταγματάρχης Longhusband έσπασε την αντίσταση και προχώρησε προς τη Λάσα. Οι Κινέζοι δεν κουνήθηκαν καθόλου, ο Δαλάι Λάμα αντέδρασε αλλά προηγουμένως παρέδωσε την κυβερνητική σφραγίδα σε ένα μοναχό με αναγνωρισμένη αγιότητα και γνώση. Οι Άγγλοι, φεύγοντας από τη Λάσα επέβαλαν και άλλες συνθήκες εκτός από το άνοιγμα τριών πόλεων του Θιβέτ στο εμπόριο: την αναγνώριση του προτεκτοράτου τους σε μια συνοριακή επαρχία, το Σίκκιμ, όσο και ότι καμία άλλη ξένη δύναμη δεν επιτρεπόταν να παρεμβαίνει στο Θιβέτ. Αυτή η συνθήκη όριζε μια ζώνη αγγλικής επιρροής, ωστόσο αναγνώριζε κατά κάποιον τρόπο σιωπηρά την κυριαρχία του Θιβέτ: αγνοούσε την κινεζική επικυριαρχία. Οι Κινέζοι προκήρυξαν με αφίσες σε μερικές πόλεις του Θιβέτ την αποπομπή του Δαλάι Λάμα, αλλά ο πληθυσμός κάλυψε αυτά τα χαρτιά με βρωμιές. Ο Δαλάι Λάμα παρέμεινε τέσσερα χρόνια στην Κίνα, περνώντας από τη Μογγολία στο Τσεμ-Σι και έπειτα στο Πεκίνο: οι σχέσεις του Ζώντος Βούδα με τον Υιό του Ουρανού παρέμεναν όλον αυτό τον καιρό αβέβαιες (οι Κινέζοι έκαναν ότι ξέχασαν την αποπομπή) και τεταμένες. Αρκετά απότομα, ο Δαλάι Λάμα ξαναπήρε το δρόμο για το Θιβέτ. Αλλά την ημέρα που έφθανε στη Λάσα είχε πίσω του έναν κινεζικό στρατό, με την εντολή να σκοτώσει όλους τους υπουργούς του και να φυλακίσει αυτόν τον ίδιο μέσα σ' ένα ναό. Ξαναπήρε το δρόμο της εξορίας, αυτήν τη φορά προς το Νότο. Μέσα στην καρδιά του χειμώνα, μέσ' από χιονοθύελλες, έφιππος, κατάκοπος, κατάφερε να φτάσει, ακολουθούμενος από τους δικούς του, σε ένα συνοριακό φυλάκιο όπου ζήτησε την προστασία δύο Άγγλων τηλεγραφητών που τους ξύπνησε μέσα στη νύχτα. Αποδείκνυε έτσι ότι η θρη-

σκευτική εξουσία, η πιο τέλεια εδραιωμένη, βρίσκεται στο έλεος μιας πραγματικής εξουσίας που στηρίζεται στη στρατιωτική δύναμη. Αυτός στηριζόταν μόνο στην κούραση, ή μάλλον στην σύνεση των γειτονικών χωρών. Οι Άγγλοι δέχθηκαν πρόθυμα αυτόν το δραπέτη που δεν μπορούσε να κυβερνήσει μόνος του, αλλά χωρίς τον οποίον η κυριαρχία ήταν μάταιη. Από τη μεριά του ο Δαλάι Λάμα, έχοντας διδαχθεί από μια πικρή πείρα, είδε το συμφέρον που θα είχε από έναν ανταγωνισμό ανάμεσα στην αγγλοκρατούμενη Ινδία και την Κίνα. Όμως το υπερεκτίμησε. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους γείτονες και η απόλυτη κυριαρχία είναι χρήσιμα στην αυτονομία ενός κράτους αλλά δεν την εξασφαλίζουν από μόνα τους. Οι Άγγλοι εκλιπαρούμενοι απάντησαν άσχημα στην αγωνιώδη προσμονή του εξορίστου. Αρνήθηκαν την υποστήριξή τους, περιοριζόμενοι φιλικά να διατυπώσουν την ευχή να δουν μια ημέρα το Θιβέτ δυνατό και απελευθερωμένο από τον κινεζικό ζυγό. Μόνο οι εσωτερικές δυσκολίες της Κίνας (η πτώση της Αυτοκρατορίας το 1911) ανέτρεψαν τελικά την κατάσταση. Οι Θιβετιανοί ξεδιώξαν από τη Λάσα μία φρουρά που οι αρχηγοί της δεν είχαν πλέον καμιά εξουσία. Ο άμπαν και ο διοικητής των κινεζικών δυνάμεων αποσύρθηκαν. Ο Δαλάι Λάμα επέστρεψε στην πρωτεύουσα και επανήλθε στην εξουσία μετά από μια εξορία επτά χρόνων: κατόρθωσε πολύ επιδέξια να τη διατηρήσει μέχρι το θάνατό του (1934).

Αυτό ανέδειξε τον εν λόγω δέκατο τρίτο Δαλάι Λάμα, ο οποίος, έχοντας επιζήσει, κατέκτησε την πείρα της εξουσίας. Αλλά μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες, δεν υπήρχε καμία παράδοση που θα μπορούσε να τον οδηγήσει. Οι δάσκαλοί του τού είχαν δώσει τις γνώσεις ενός μοναχού, δεν είχε μάθει τίποτε άλλο παρά τη μαγευτική και ειρηνική λαμαϊκή περισυλλογή, που επιτάσσει τη βαθιά και λεπτομερή θεώρηση, μια λεπτή μυθολογία και μεταφυσική. Οι σπουδές που γίνονται στα θιβετανικά μοναστήρια είναι από τις πιο σοφές και οι μοναχοί τελειοποιούνται στις δύσκολες διαλεκτικές συζητήσεις. Όμως από μια τέτοια μόρφωση δεν μπορούμε να περιμένουμε την ανάπτυξη μιας συναίσθησης των πολιτικών αναγκαιοτήτων αλλά μάλλον τον εφησυχασμό. Προπαντός σε αυτό το μέρος του κόσμου που είναι απροσπέ-

λαστο και ηθελημένα κλεισμένο προς τα έξω, και μάλιστα σε καιρούς κατά τους οποίους οι μόνοι ξένοι που γίνονταν δεκτοί στο Θιβέτ ήταν Κινέζοι, οι οποίοι δεν είχαν ούτε την επιθυμία ούτε τη δυνατότητα πληροφόρησης.

Ο δέκατος τρίτος Δαλάι Λάμα ανακάλυψε αργά, αλλά με μια συνεχή επιμονή και οξύνοια, τον κόσμο. Επωφελήθηκε από τα χρόνια της εξορίας και δεν έχασε ποτέ την ευκαιρία να κατακτήσει χρήσιμες γνώσεις για την καθοδήγηση της κυβέρνησης. Γνώρισε, περνώντας από την Καλκούτα, όπου τον δέχθηκε ο Αντιβασιλέας, τον πλούτο των προχωρημένων πολιτισμών. Έπαψε από εκείνη τη στιγμή ν' αγνοεί το υπόλοιπο ενός κόσμου μέσα στον οποίο έπρεπε να παίξει το δικό του παιχνίδι. Το Θιβέτ στο πρόσωπό του απέκτησε συνείδηση του παιχνιδιού των εξωτερικών δυνάμεων τις οποίες δεν μπορούμε να αγνοούμε ατιμώρητα. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η θρησκευτική και θεία δύναμη αναγνώρισε τα όριά της και το ότι χωρίς στρατιωτική δύναμη δεν ήταν ικανή για τίποτε. Η εξουσία του ήταν τόσο καθαρά οριοθετημένη στην εσωτερική κυριαρχία, στην αυτοκρατορία των ιερών τελετών και των σιωπηλών διαλογισμών, ώστε με αρκετή αφέλεια πρόσφερε στους Άγγλους το καθήκον της εξωτερικής κυριαρχίας και τις αποφάσεις που αφορούσαν τις σχέσεις του Θιβέτ με τους έξω έπρεπε μόνο να συνεχίζουν να είναι απόντες στο εσωτερικό. (Το Μπουτάν είχε άλλοτε δεχθεί τους ίδιους όρους, αλλά αυτή η μικρή χώρα στα βόρεια της Ινδίας είναι ένα κράτος που οι υποθέσεις του δεν είναι και πολύ σπουδαίες). Οι Άγγλοι δεν εξέτασαν καν την πρόταση: δεν ήθελαν άλλη επιρροή στο Θιβέτ εκτός από τη δική τους, αλλά ήθελαν δικαιώματα που θα περιόριζαν τα δικαιώματα των άλλων, και όχι καθήκοντα. Σχεδόν χωρίς βοήθεια και χωρίς δύναμη, ο Δαλάι Λάμα έπρεπε να αντιμετωπίσει τον υπόλοιπο κόσμο, και αυτό το καθήκον τον βάραινε.

Ωστόσο «κανένας δεν μπορεί να υπηρετεί δύο κυρίους». Το Θιβέτ στον καιρό του είχε διαλέξει τους μοναχούς: είχε παραμελήσει τους βασιλείς. Όλο το κύρος ανήκε στους λάμα, που περιβάλλονταν από μύθους και θεϊκά έθιμα. Αυτό το σύστημα είχε προκαλέσει την εγκατάλειψη της στρατιωτικής δύναμης. Η μάλλον η στρατιωτική εξουσία ήταν νεκρή: το γεγονός ότι ένας

λάμα αντιστάθμιζε το κύρος ενός βασιλέα είχε στερήσει από αυτόν τον τελευταίο τη δύναμη να αντιστέκεται στην εξωτερική πίεση. Είχε πάψει να έχει συνεπώς την αναγκαία ελκτική δύναμη για τη συγκέντρωση ενός σημαντικού στρατού. Όμως, ο απόλυτος άρχοντας που τον διαδέχθηκε, μέσα σε αυτές τις συνθήκες, δεν το κατάφερε παρά μόνο φαινομενικά: δεν κληρονόμησε τη στρατιωτική εξουσία εκείνη που είχε καταστρέψει. Ο κόσμος των προσευχών επιβλήθηκε στον κόσμο των όπλων, αλλά είχε καταστρέψει χωρίς να κατακτήσει τη δύναμη. Χρειάστηκε, προκειμένου να νικήσει, να πάρει βοήθεια από τα έξω. Και έμεινε στο έλεος των εξωτερικών δυνάμεων, γιατί στο εξωτερικό είχε καταστρέψει ό,τι αντιστεκόταν.

Αυτές οι τυχαίες υφέσεις της εξωτερικής πίεσης, που γρήγορα ακολουθούνταν από την επιστροφή της, οι οποίες επέτρεψαν εν πάση περιπτώσει στο δέκατο τρίτο Δαλάι Λάμα να διαρκέσει, του έδωσαν τελικά την απόδειξη της απογύμνωσής του. Όντας αυτό που ήταν, δεν είχε πραγματικά τη δύναμη να είναι. Η αληθινή ουσία του ήταν να εξαφανιστεί την ημέρα που του δόθηκε η εξουσία. Ίσως η μοίρα δεν ήταν διαφορετική για τον ένατο, δέκατο, ενδέκατο και δωδέκατο Δαλάι Λάμα, που σκοτώθηκαν μόλις ενηλικιώθηκαν. Και η φαινομενική τύχη του δέκατου τρίτου ήταν ίσως η κακοτυχία του. Ωστόσο, αυτός τη δέχθηκε ευσυνείδητα· δέχθηκε ευσυνείδητα αυτό το βάρος μιας εξουσίας που δεν μπορούσε να ασκήσει, που ήταν από τη φύση της ανοιχτή προς τα έξω και που, από τα έξω, δεν μπορούσε να περιμένει παρά μόνο το θάνατο. Κατέληξε λοιπόν να παραιτηθεί από τη φύση του.

5. Η εξέγερση των μοναχών ενάντια σε μια προσπάθεια στρατιωτικής οργάνωσης

Χάρη σε μια ανάπαυλα (κούραση και έπειτα επανάσταση στην Κίνα) που του επέτρεψε να διαρκέσει και να υπερτερήσει, ο Δαλάι Λάμα είχε την ιδέα να ξαναδώσει στο Θιβέτ τη δύναμη που του στερούσε ο λαμαϊσμός. Σε αυτή την προσπάθεια βοηθήθηκε από τις συμβουλές του Άγγλου βιογράφου του. Πράγματι, ο Charles Bell, ως πολιτικός πράκτορας της Διοίκησης των Ινδιών,

παρέσυρε στο τέλος την Αγγλία σε μια φιλική πολιτική. Η άρνηση της άμεσης στρατιωτικής βοήθειας παρέμενε· μάλιστα δεν προβλεπόταν ούτε μεταφορά όπλων, όμως κατά τη διάρκεια μιας επίσημης αποστολής ενός χρόνου ο Charles Bell, «με προσωπική του ευθύνη», υποστήριξε το Δαλάι Λάμα σε μια προσπάθεια στρατιωτικής οργάνωσης. Επρόκειτο προοδευτικά –μέσα σε είκοσι χρόνια– για την αύξηση του στρατού από έξι χιλιάδες σε δεκαεπτά χιλιάδες άνδρες! Ένας φόρος στις περιουσίες των λαϊκών και των μοναστηριών θα εξασφάλιζε τα έξοδα της επιχείρησης. Η κυριαρχία του Δαλάι Λάμα ανάγκαζε τους επισήμους να υποχωρήσουν. Όμως αν είναι εύκολο να υποχωρήσει κάποιος προσωπικά, αν είναι ακόμα δυνατό να παρασυρθούν οι υπουργοί και οι αξιωματούχοι, δεν μπορεί κανείς να στερήσει, απότομα, μία κοινωνία από την ουσία της.

Όχι μόνο η μάζα των μοναχών, αλλά και ο λαός θιγόταν. Η αύξηση του στρατού, έστω και μικρή, ελάττωνε τη σπουδαιότητα των μοναχών. Όμως δεν υφίστανται σε αυτήν τη χώρα λόγος, έθιμα, γιορτές, συνείδηση, με μία λέξη ανθρώπινη ζωή που να μην εξαρτάται απ' αυτούς. Όλα τα υπόλοιπα περιστρέφονται γύρω τους. Αν κάποιος, πράγμα αδύνατο γενικά, άλλαζε κατεύθυνση, πάλι μέσα από τους μοναχούς θα έβρισκε το νόημά του και την δυνατότητα έκφρασης. Μπροστά στο λαό, ο ερχομός ενός νέου στοιχείου που δεν αρκείται πια να επιζεί αλλά αυξάνεται, δε θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από καμία άλλη φωνή εκτός από τη δική τους. Σε τέτοιο βαθμό το νόημα μιας πράξης ή μιας δυνατότητας δινόταν από τους μοναχούς ώστε οι σπάνιοι υπέρμαχοι του στρατού τον παρουσίαζαν ως το μοναδικό μέσο για την διατήρηση της θρησκείας. Οι Κινέζοι το 1909 έκαψαν τα μοναστήρια, σκότωσαν του μοναχούς, κατέστρεψαν τα ιερά βιβλία. Όμως το Θιβέτ, στην ουσία, ήταν ταυτόσημο με τα μοναστήρια. Σε τι θα χρησίμευε, απαντούσαν, να παλέψουμε για να διατηρήσουμε μian αρχή, αν η πάλι σημαίνει πρώτα πρώτα την εγκατάλειψη αυτής της αρχής; Ένας σπουδαίος λάμα της Λάσα το εξηγούσε στον C. Bell: «Είναι άχρηστο, έλεγε, να αυξηθεί ο στρατός του Θιβέτ: πράγματι, τα βιβλία το λένε, το Θιβέτ θα καταληφθεί κατά καιρούς από ξένους, αλλά ποτέ δε θα μείνουν για πολύ». Μάλι-

στα η έγνοια των μοναχών για τη διατήρηση της θέσης τους που τους έκανε αντίθετους στη διατήρηση ενός στρατού (ο οποίος θα μπορούσε να μάχεται τους ξένους) τους οδήγησε να παλέψουν σε ένα άλλο επίπεδο. Ο χειμώνας του 1920-21 βάρυνε από απειλές συγκρούσεων και εμφυλίου πολέμου. Μια νύχτα, τοιχοκολληθήκαν προκηρύξεις που προέτρεπαν το λαό να σκοτώσει τον Bell σε διάφορα μέρη της Λάσα. Στις 22 Φεβρουαρίου άρχισε η γιορτή της Μεγάλης Προσευχής που προσελκύει στη Λάσα ένα πλήθος από πενήντα έως εξήντα χιλιάδες μοναχούς. Ένα μέρος αυτού του πλήθους διέσχισε την πόλη φωνάζοντας: «Ελάτε μαζί μας και παλέψτε. Είμαστε έτοιμοι να δώσουμε τη ζωή μας». Η γιορτή κύλησε μέσα σε τεταμένη ατμόσφαιρα. Οι υπεύθυνοι του στρατού και ο ίδιος ο Bell παραβρέθηκαν στις γιορταστικές τελετές, ανακατεύθηκαν με το πλήθος στους δρόμους αντιμετωπίζοντας ψύχραιμα τη θύελλα, στο έλεος ενός ξεσηκωμού που θα μπορούσε ξαφνικά να ξεσπάσει. Μια αρκετά χλιαρή κάθαρση, στ' αλήθεια εξαιρετική, επακολούθησε και η εξέγερση έσβησε σιγά σιγά. Η στρατιωτική πολιτική του Δαλάι Λάμα ήταν προσεκτική, στηριζόταν σε μια στοιχειώδη καλή θέληση και η γενική εχθρότητα δεν μπορούσε να του προσάψει τίποτε το συγκεκριμένο. Η υπόθεση των μοναχών πήγαινε προς την κατεύθυνση της προδοσίας όχι μόνο του Θιβέτ αλλά και του ίδιου του μοναχισμού. Σκόνταφτε στην αუსτηρότητα μιας κυβέρνησης δυνατής στο εσωτερικό και ήταν από τα πριν χαμένη. Και δεν είναι η ήττα της που εκπλήσσει αλλά το ότι το πλήθος σε μια πρώτη κίνηση την υποστήριξε τόσο φλογερά.

Το παράδοξο είναι τέτοιο που πρέπει να ψάξουμε τα βαθιά του αίτια.

6. Η ανάλωση όλου του πλεονάσματος από τους λάμα

Καταρχή θα παρακάμψω την πιο επιφανειακή εξήγηση. Ο Charles Bell επιμένει στο γεγονός ότι η βουδιστική θρησκεία απαγορεύει τη βία και καταδικάζει τον πόλεμο. Ωστόσο κι άλλες θρησκείες έχουν αυτές τις αρχές και ξέρουμε τι αξία έχουν στην εφαρμογή τους τα προστάγματα μιας εκκλησίας. Μια κοινωνική συμπερι-

φορά δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα ενός ηθικού κανόνα, εκφράζει τη δομή μιας κοινωνίας, ένα παιχνίδι υλικών δυνάμεων που την κινεί. Εκείνο που προφανώς κατηύθυνε αυτό το εχθρικό κίνημα δεν ήταν ένας ηθικός ενδοιασμός αλλά μάλλον, χονδροειδώς, το συμφέρον των μοναχών. Αυτό το στοιχείο εξάλλου δε διαφεύγει καθόλου από τον Bell, ο οποίος δίνει πάνω στο θέμα, πολύτιμες πληροφορίες. Γνωρίζαμε πριν από αυτόν τη σπουδαιότητα του λαμαϊσμού: ένας μοναχός για τρεις ενήλικοι άνδρες, μοναστήρια που αριθμούν κάποια στιγμή επτά με οκτώ χιλιάδες μοναχούς, ένα σύνολο διακοσίων πενήντα με πεντακόσιες χιλιάδες μοναχούς σε τρία με τέσσερα εκατομμύρια κατοίκων. Όμως η υλική σημασία του μοναχισμού γίνεται συγκεκριμένη από τον C. Bell με οικονομικά στοιχεία.

Σύμφωνα με τον Bell, το συνολικό εισόδημα, το 1917, της κυβέρνησης της Λάσα ήταν περίπου (προσθέτοντας την αξία των γεωργικών επιχορηγήσεων επί των υπηρεσιών σε αυτή του νομίσματος) 720.000 λίρες το χρόνο. Μέσα σε αυτό, ο προϋπολογισμός του στρατού ήταν 150.000 λίρες. Αυτός της δημόσιας διοίκησης 400.000 λίρες. Από το υπόλοιπο, ένα αρκετά μεγάλο μέρος δινόταν από τον Δαλάι Λάμα στις θρησκευτικές δαπάνες της κυβέρνησης. Αλλά εκτός απ' αυτές τις κυβερνητικές δαπάνες, ο Bell εκτιμά ότι το εισόδημα που δαπανιόταν ετησίως από τον κλήρο (εισόδημα των μοναστηριακών περιουσιών, δωρεές και πληρωμές θρησκευτικών υπηρεσιών) ξεπερνούσε κατά πολύ το ένα εκατομμύριο λίρες. Έτσι ο συνολικός προϋπολογισμός της εκκλησίας ήταν βασικά δύο φορές μεγαλύτερος από αυτόν του κράτους και οκτώ φορές παραπάνω από του στρατού.

Τα νούμερα αυτά στηρίζονται σε μία προσωπική εκτίμηση και δεν έχουν επίσημο χαρακτήρα. Ωστόσο φωτίζουν αρκετά τα αίτια της αντίδρασης που συνάντησε η στρατιωτική πολιτική. Όταν ένα έθνος αφιερώνει τις ζωτικές του δυνάμεις, σχεδόν χωρίς επιφύλαξη, στη μοναστηριακή οργάνωση, δεν μπορεί να έχει συγχρόνως και στρατό. Αλλού είναι, χωρίς αμφιβολία, δυνατή μια μοιρασιά ανάμεσα στη θρησκευτική και στρατιωτική ζωή. Όμως αυτό που καταλήγουν να αποδεικνύουν τα οικονομικά δεδομένα είναι ακριβώς η αποκλειστική αφιέρωση. Η δημιουργία

ενός στρατού μπορεί να επιβάλλεται ορθολογικά, ωστόσο δεν είναι λιγότερο αντίθετη στο συναίσθημα που θεμελιώνει τη ζωή· δεν πλήττει λιγότερο την ουσία της ούτε προκαλεί λιγότερη δυσφορία. Το να αθετήσει κάποιος μια τόσο ολοκληρωτική απόφαση θα σήμαινε ότι παραιτείται από τον ίδιο του τον εαυτό, όπως όταν πνίγεται για ν' αποφύγει τη βροχή. Μένει να πούμε πώς επιβλήθηκε αρχικά αυτό το συναίσθημα, μένει να δείξουμε την βαθιά αιτία που θέλησε κάποτε μια ολόκληρη χώρα να γίνει αυτό το μοναστήρι, που κατέληξε να βγει τελείως έξω από το πλαίσιο του πραγματικού κόσμου στον οποίον ανήκε.

7. Η οικονομική εξήγηση του λαμαϊσμού

Σε αυτή την περίπτωση δε θα προσεγγίζαμε την πραγματική αιτία αν δεν αντιλαμβανόμασταν πρώτ' απ' όλα το γενικό νόμο της οικονομίας: πάντοτε μία κοινωνία παράγει στο σύνολό της περισσότερο απ' όσο είναι αναγκαίο για τη συντήρησή της, έχει στη διάθεσή της ένα πλεόνασμα. Και είναι ακριβώς ο τρόπος που το χρησιμοποιεί εκείνος ο οποίος την καθορίζει: το πλεόνασμα είναι η αιτία της αναταραχής, των δομικών αλλαγών και όλης της ιστορίας. Αλλά υπάρχουν περισσότερες της μιας διέξοδοι, από τις οποίες η πιο κοινή είναι η ανάπτυξη. Και η ίδια η ανάπτυξη έχει πολλές μορφές, που καθεμία με τον καιρό σκοντάφτει σε κάποιο όριο. Η δημογραφική αύξηση, όταν εμποδίζεται, γίνεται στρατιωτική, εξαναγκάζεται στην κατάκτηση – όταν εξαντλήσει τα στρατιωτικά όρια το πλεόνασμα έχει σαν διέξοδο τις δαπανηρές μορφές της θρησκείας, τα παιχνίδια και τα θεάματα που τη διοχετεύουν ή την προσωπική πολυτέλεια.

Χωρίς σταματημό, η ιστορία καταγράφει την ύφεση κι έπειτα την ανάκαμψη της ανάπτυξης. Υπάρχουν καταστάσεις ισορροπίας, όπου η πολυδάπανη ζωή και η μειωμένη πολεμική δραστηριότητα δίνουν στο πλεόνασμα την πιο ανθρώπινή του διέξοδο. Όμως αυτή η ίδια η κατάσταση διαλύει λίγο λίγο την κοινωνία που φτάνει έτσι στην ανισορροπία. Κάποια νέα στιγμή ανάπτυξης εμφανίζεται αμέσως ως η μόνη ανεκτή λύση. Μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες μια κοινωνία, μόλις το μπορεί, εμπλέκε-

ται σε μια επιχείρηση η οποία θα ήταν πιθανό να αυξήσει τις δυνάμεις της. Τότε είναι έτοιμη να ξαναστήσει τους ηθικούς της νόμους – διαθέτει το πλεόνασμα για νέους σκοπούς, που ξαφνικά αποκλείουν τις άλλες διέξοδοι. Το Ισλάμ καταδίκασε όλες τις μορφές της άσωτης ζωής προς όφελος της πολεμικής δραστηριότητας. Σε μια εποχή που οι γείτονές του απολάμβαναν μια κατάσταση ισορροπίας, είχε στη διάθεσή του μια αυξανόμενη στρατιωτική δύναμη στην οποία τίποτα δεν αντιστάθηκε. Μια ανανεωμένη κριτική όλων των μορφών πολυτέλειας – προτεσταντική στην αρχή, επαναστατική στη συνέχεια – συνέπεσε με μια δυνατότητα βιομηχανικής ανάπτυξης που περιλαμβανόταν στις τεχνικές προόδους. Το πιο αξιόλογο μέρος του πλεονάσματος προορίστηκε, στους σύγχρονους καιρούς, για την καπιταλιστική συσσώρευση. Το Ισλάμ αρκετά γρήγορα συνάντησε τα όριά του· η ανάπτυξη της βιομηχανίας αρχίζει να τα προαισθάνεται με τη σειρά της. Το Ισλάμ επανήλθε χωρίς δυσκολία³² στη μορφή ισορροπίας του κόσμου που είχε κατακτήσει· η βιομηχανική οικονομία είναι αντίθετα υποχρεωμένη σε μια ακανόνιστη αναταραχή: φαίνεται ότι είναι καταδικασμένη και ήδη της λείπει η δυνατότητα ανάπτυξης.

Η θέση του Θιβέτ μέσα σε αυτό τον πίνακα είναι, με μία έννοια, αντίθετη απ' αυτές του Ισλάμ ή του σύγχρονου κόσμου. Τα κύματα των διαδοχικών επιδρομών προ αμνημονεύτων χρόνων από τα τεράστια οροπέδια της Κεντρικής Ασίας έφτασαν σε περιοχές όπου η ζωή είναι εύκολη, στ' ανατολικά, στα δυτικά και στα νότια. Όμως μετά το δέκατο πέμπτο αιώνα αυτό το ξεχειλίσμα των βαρβαρικών οροπεδίων βρήκε εμπόδιο στην αποτελεσματική αντίσταση των κανονιών.³³ Ήδη στην κεντρική Ασία ο αστικός πολιτισμός του Θιβέτ αντιπροσώπευε μια πρώτη διέξοδο

³² Ωστόσο, για πολύ καιρό, οι μουσουλμανικές χώρες που έφταναν στην ισορροπία και απολάμβαναν έναν αστικό πολιτισμό γίνονταν λεία άλλων μουσουλμάνων που ήταν ακόμη νομάδες. Αυτοί αστικοποιούνται μόνον αφότου ανατρέψουν την αυτοκρατορία των πρώτων κατακτητών.

³³ Βλέπε R. Grousseau, *Απολογισμός της Ιστορίας*, Plon, 1946, κεφ. 8: «Στην πηγή των επιδρομών», σσ. 273-299.

που έδωσε στο πλεόνασμα μιαν άλλη κατεύθυνση. Χωρίς αμφιβολία οι ορδές των μογγόλων κατακτητών χρησιμοποίησαν στον καιρό τους όλες τις δυνατότητες επέλασης (ανάπτυξης μέσα στο χώρο) που είχαν διαθέσιμες. Το Θιβέτ έδωσε στον εαυτό του μιαν άλλη λύση, που οι Μογγόλοι θα την υιοθετούσαν με την σειρά τους το δέκατο έκτο αιώνα. Οι πληθυσμοί των φτωχών οροπεδίων ήταν περιοδικά αναγκασμένοι να πέφτουν επάνω στις πλούσιες περιοχές, διαφορετικά έπρεπε να σταματήσουν να αυξάνονται έπρεπε να απαρνηθούν την ανοικτή πληγή που είναι η πολεμική δραστηριότητα του βαρβάρου και να βρουν μια νέα χρήση του ξεχειλίσματος της ενέργειάς τους. Ο μοναχισμός είναι μια μορφή δαπάνης του πλεονάσματος που δεν ήταν επινόημα του Θιβέτ, αλλά σε άλλα μέρη συνυπήρξε με άλλες διεξόδους. Η ακραία λύση στην Κεντρική Ασία συνίσταται στο ότι δόθηκε στα μοναστήρια το σύνολο του πλεονάσματος. Αξίζει να συλλάβουμε σήμερα ξεκάθαρα αυτή την αρχή: ένας πληθυσμός ο οποίος δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να αναπτύξει το σύστημα ενέργειας που είναι ο ίδιος, που δεν μπορεί να αυξήσει τον όγκο του (με τη βοήθεια νέων τεχνικών ή πολέμων), πρέπει να δαπανά σε καθαρή απώλεια το σύνολο ενός πλεονάσματος που αναγκαστικά παράγει. Σε αυτή την αναγκαιότητα απάντησε το παράδοξο του λαμαϊσμού, που έφτασε σε μια τέλεια μορφή μετά την εφεύρεση του πυροβόλου όπλου. Είναι η ριζική λύση μιας χώρας η οποία δεν έχει πλέον αντιπερισπασμούς και τελικά βρίσκεται μέσα σ' ένα κλειστό κέλυφος. Που δεν έχει ακόμα σαν διέξοδο ούτε την αναγκαιότητα να αμυνθεί και να διαθέσει γι' αυτόν το σκοπό ανθρώπινες ζωές και πλούτη: μια χώρα πολύ φτωχή δε δελεάζει πραγματικά. Την κυριεύουν χωρίς να την κατέχουν και τα βιβλία για τα οποία μιλούσε ένας μοναχός στον Bell δεν μπορεί να έλεγαν ψέματα όταν βεβαίωναν ότι το Θιβέτ θα κυριευόταν κατά καιρούς αλλά κανένας δεν θα έμενε για πολύ. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο ενός κόσμου πιο πλούσιου και καλά οπλισμένου, η φτωχή χώρα μέσα στο κλειστό της κέλυφος πρέπει να δώσει στο πρόβλημα του πλεονάσματος μια λύση που να αναχαιτίζει προς τα μέσα την εκρηκτική της βία: μια τόσο τέλεια εσωτερική δόμηση, τόσο απαλλαγμένη από αντικτύπους, τόσο αντίθετη στη

συσσώρευση ώστε να μην μπορεί να προβλεφθεί η παραμικρή ανάπτυξη του συστήματος. Η αγαμία της μάζας των μοναχών αποτελούσε μάλιστα μιαν απειλή ερήμωσης. (Ήταν η ανησυχία που εκμυστηρευόταν στον Bell ο γενικός αρχηγός του στρατού). Το εισόδημα των μοναστηριών εξασφάλιζε την κατανάλωση του πλούτου, διατηρώντας στη ζωή μια μάζα στειρών καταναλωτών. Η ισορροπία θα κινδύνευε αμέσως, εάν αυτή η μάζα δεν ήταν εκ των προτέρων μη παραγωγική και χωρίς παιδιά. Η εργασία των λαϊκών αρκεί για να τους θρέψει και είναι τέτοιοι οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι που δε θα μπορούσε καθόλου να αυξηθεί. Η ζωή των περισσότερων μοναχών είναι σκληρή (θα ήταν τελείως ανάρμοστο να έχουν μόνο το προνόμιο να μην κάνουν τίποτα). Αλλά ο παρασιτισμός των λάμα έλυνε τόσο καλά το πρόβλημα ώστε το βιοτικό επίπεδο του θιβετιανού εργάτη, σύμφωνα με τον Charles Bell, είναι ανώτερο από του Ινδού ή του Κινέζου. Εξάλλου, όλοι οι συγγραφείς συμφωνούν σχετικά με τον εύθυμο χαρακτήρα των Θιβετιανών, οι οποίοι τραγουδούν στη δουλειά, ζουν εύκολα, με ελαφρά ήθη, χαμογελαστοί (παρ' όλο που το κρύο του χειμώνα είναι τρομερό και τα σπίτια είναι χωρίς τζάμια και χωρίς φωτιά). Ο ασκητισμός των μοναχών είναι μια άλλη υπόθεση: είναι δευτερεύουσας σημασίας, αλλά το σύστημα θα ήταν αδιανόητο δίχως αυτόν. Και δεν υπάρχει αμφιβολία πως η λαμαϊκή επιφοίτηση δεν πραγματοποιεί ηθικά την ουσία της ανάλωσης, που είναι να ανοίγει, να δίνει, να χάνει και που αδιαφορεί για τους υπολογισμούς.

Το θιβετιανό σύστημα εξαπλώθηκε στο τέλος του δέκατου έκτου αιώνα στη Μογγολία: αυτή η μεταστροφή των Μογγόλων, οικονομική αλλαγή περισσότερο απ' ό,τι θρησκευτική, υπήρξε η μοναδική έκβαση στην ιστορία της Κεντρικής Ασίας. Τούτη η τελευταία πράξη του δράματος, αφού έκλεισε η παμπάλαια διέξοδος των επιδρομών, καθιστά συγκεκριμένη την έννοια του λαμαϊσμού: αυτός ο ολοκληρωτικός μοναχισμός ανταποκρίνεται στην ανάγκη να σταματήσει η ανάπτυξη ενός κλειστού συστήματος. Το Ισλάμ κράτησε ολόκληρο το πλεόνασμα για τον πόλεμο, ο σύγχρονος κόσμος για το βιομηχανικό εξοπλισμό. Παρόμοια ο λαμαϊσμός για την ασκητική ζωή, το ελεύθερο παιχνίδι του ευ-

αίσθητου ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Αν από διάφορες πλευρές όλα τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο, ο λαμαϊσμός είναι το αντίθετο απ' όλα τα άλλα συστήματα: είναι ο μόνος που ξεφεύγει από τη δραστηριότητα, η οποία έχει πάντα για σκοπό της την απόκτηση και την ανάπτυξη. Παύει, αναγκαστικά βέβαια, να υποτάσσει τη ζωή σε άλλους σκοπούς εκτός απ' αυτή την ίδια τη ζωή: άμεσα και χωρίς να περιμένει, η ζωή είναι για την ίδια αυτοσκοπός. Στα έθιμα του Θιβέτ, οι στρατιωτικές μορφές, αναφορά στον καιρό των βασιλέων, εκφράζονται ακόμα με λαμπρές χορευτικές φιγούρες, αλλά ως ξεπερασμένες μορφές που η παρακμή τους είναι αντικείμενο μιας τελετουργικής αναπαράστασης. Οι λάμα γιορτάζουν με αυτό τον τρόπο τη νίκη που κατάφεραν εναντίον ενός κόσμου που η βία του αποχαλινώνεται χονδροειδώς προς τα έξω. Ο θρίαμβός τους είναι η αποχαλίνωσή της προς τα μέσα. Ωστόσο δεν είναι γι' αυτό τον λόγο λιγότερο βίαιη. Στο Θιβέτ, ακόμη πιο καθαρά απ' ό,τι στην Κίνα, το στρατιωτικό επάγγελμα περιφρονείται. Ακόμα και μετά τις μεταρρυθμίσεις του δέκατου τρίτου Δαλάι Λάμα, μια οικογένεια ευγενών παραπονιόταν όταν ένα παιδί της επιλεγόταν για αξιωματικός από την εξουσία. Μάλιστα ο Bell προσπαθούσε να τους πει ότι δεν υπήρχε πιο τιμητική σταδιοδρομία στην Αγγλία απ' αυτήν: οι γονείς τον παρακαλούσαν να χρησιμοποιήσει την επιρροή του στο Δαλάι Λάμα και να υποστηρίξει μιαν αίτηση απαλλαγής. Βέβαια ο μοναχισμός είναι συγχρόνως εκτός από καθαρή δαπάνη και μιαν παραίτηση από τη δαπάνη: με κάποια έννοια είναι η τέλεια λύση που μπορεί να επιτευχθεί, με την προϋπόθεση να γυρίζει κανείς εντελώς την πλάτη του στη λύση. Όμως δεν έχουμε δώσει όση σημασία της πρέπει σε αυτή την παράτολμη διέξοδο που η πρόσφατη ιστορία τονίζει την παράδοση αξία της. Δίνει μια καθαρή ένδειξη των γενικών συνθηκών της οικονομικής ισορροπίας: θέτει την ανθρώπινη δραστηριότητα ενόψει των ορίων της, περιγράφει πέρ' από τη στρατιωτική ή παραγωγική δραστηριότητα έναν κόσμο που δεν τον υποτάσσει καμιά αναγκαιότητα.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΙΙΙ:
Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ι. Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ
Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

1. Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού

Ο Μαξ Βέμπερ έδειξε, όχι μόνο με την ανάλυση αλλά και μέσ' από στατιστικές, τον προνομιακό ρόλο των Προτεσταντών μέσα στην καπιταλιστική οργάνωση.³⁴ Βλέπουμε ακόμη και σήμερα, σε μια συγκεκριμένη περιοχή, τους Προτεστάντες να κατευθύνονται προς τις επιχειρήσεις και τους Καθολικούς πιο πρόθυμα προς τα ελεύθερα επαγγέλματα. Υπάρχει, όπως φαίνεται, μια συγγένεια ανάμεσα στο πνεύμα ενός βιομήχανου, μανιακού της εργασίας και στυγνού υπολογιστή του κέρδους, και την πεζή αυστηρότητα της μεταρρυθμισμένης θρησκείας. Τα δόγματα του Λούθηρου δεν έπαιξαν πολύ μεγάλο ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση. Όμως η ζώνη επιρροής του καλβινισμού (Ολλανδία, Μεγάλη Βρετανία, Ηνωμένες Πολιτείες) αντιστοιχεί συνολικά στις περιοχές με πρόωμη βιομηχανική ανάπτυξη. Ο Λούθηρος διατύπωσε την έκφραση μιας απλοϊκής μισο-αγροτικής εξέγερ-

³⁴ Οι περίφημες μελέτες του πάνω στην «Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», που δημοσιεύτηκαν αρχικά στο *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τεύχος XX και XXI, 1904 και 1905, αποτελούν τον 1^ο τόμο της *Religionssoziologie* (Tubingen, 1923, 3 τόμοι). [Ελ. εκδ. Κάλβος (Αθήνα 1978), μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ.]

σης. Ο Καλβίνος εξέφρασε τους πόθους της μεσαιάς τάξης των εμπορικών πόλεων: είχε τις αντιδράσεις ενός νομικού που ήταν εξοικειωμένος με τις επιχειρήσεις.

Οι θέσεις του Βέμπερ, που γρήγορα έγιναν διάσημες, ήταν το αντικείμενο πολλών κριτικών. Ο Richard Tawney³⁵ παραδέχεται ότι μεγαλοποιούσαν την αντίθεση του καλβινισμού στα διάφορα οικονομικά δόγματα του καιρού του: παραμερίζαν τις αλλαγές της αρχικής διδασκαλίας χάριν της όψιμης θεωρίας. Σύμφωνα με τον Tawney, μέχρι το δεύτερο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα η συμφωνία των Πουριτανών και του καπιταλισμού δεν ήταν τετελεσμένο γεγονός, εξάλλου ήταν λιγότερο η αιτία απ' όσο αποτέλεσμα των οικονομικών δεδομένων. Ωστόσο, όπως το αναγνωρίζει πρόθυμα, αυτές οι επιφυλάξεις δε στρέφονται αναγκαστικά εναντίον της σκέψης του Βέμπερ. Και σε αυτό το σημείο ο Tawney επιμένει περισσότερο, όχι χωρίς κάποια στενοκεφαλιά, στα δόγματα που διατυπώνονται στον τομέα της οικονομίας και λιγότερο στο γεγονός των ουσιαστικών αντιδράσεων.

Οποσδήποτε η αξία του Βέμπερ είναι το ότι ανέλυσε με ακρίβεια τη συνάφεια μιας θρησκευτικής κρίσης και της οικονομικής ανατροπής από την οποία γεννήθηκε ο σύγχρονος κόσμος. Κι άλλοι, όπως ο Ένγκελς, προαισθάνθηκαν αυτές τις σχέσεις πριν από αυτόν, αλλά δε διευκρίνισαν τη φύση τους. Και αν αργότερα υπήρξαν διευκρινήσεις –όπως στο έργο του Tawney–, ο Βέμπερ είχε δώσει το βάρος στο ουσιώδες: τα αποτελέσματα που κατακτήθηκαν και διαρθρώθηκαν καλύτερα από τότε έχουν ίσως μια σπουδαιότητα δευτερεύουσας σημασίας.

2. Η οικονομία στο δόγμα και στην πρακτική του Μεσαίωνα

Σε δύο διαφορετικούς θρησκευτικούς κόσμους ανταποκρίθηκαν αντίθετοι τύποι οικονομίας: οι δεσμοί της προκαπιταλιστικής οικονομίας με τον καθολικισμό της Ρώμης δεν είναι λιγότερο δυ-

³⁵ *Religion and the rise of Capitalism*, 2^η εκδ., Νέα Υόρκη 1947. [Ελ. έκδ. *Η θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού*, Κάλβος (Αθήνα 1979), μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ.]

νατοί από αυτούς της σύγχρονης οικονομίας με τον προτεσταντισμό. Όμως ο Βέμπερ επέμενε στο γεγονός: η σύγχρονη οικονομία είναι ουσιαστικά η καπιταλιστική βιομηχανία, για την ανάπτυξη της οποίας η Καθολική Εκκλησία και το πνεύμα που διατήρησε προσέφεραν μικρή διευκόλυνση· ενώ, μέσα στον προτεσταντικό κόσμο, ο καλβινισμός έδινε αντίθετα ένα ευνοϊκό σημείο εκκίνησης. Εξάλλου είναι πιο εύκολο να δείξουμε την αντίθεση δύο οικονομικών σφαιρών εάν εξαρχής, ακολουθώντας ένα δρόμο που απομακρύνεται λιγότερο από τον Βέμπερ απ' ό,τι ο Tawney, επιμένουμε στο πρόβλημα του τρόπου χρησιμοποίησης των διαθέσιμων πόρων. Εκείνο που διαφοροποιεί τη μεσαιωνική από την καπιταλιστική οικονομία είναι ότι κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος η πρώτη, όντας στατική, έκανε μια μη παραγωγική ανάλωση του πλεονάζοντος πλούτου ενώ η δεύτερη συσσωρεύει και καθορίζει μια δυναμική ανάπτυξη του παραγωγικού μηχανισμού.

Ο Tawney κάνει μια προχωρημένη ανάλυση της χριστιανικής σκέψης του Μεσαίωνα στον τομέα της οικονομίας. Το βάρος δίνεται σε μία αρχή υποταγής της παραγωγικής δραστηριότητας στους νόμους της χριστιανικής ηθικής. Η κοινωνία, στη μεσαιωνική σκέψη, ήταν ένα σώμα αποτελούμενο, όπως κάθε ζωντανός οργανισμός, από ανομοιογενή μέρη, δηλαδή από μια ιεραρχία λειτουργιών: κλήρος, στρατιωτική αριστοκρατία και εργασία αποτελούσαν ένα ενιαίο σώμα, όπου τα μέρη που αποτελούσαν τον τελευταίο όρο υποτάσσονταν στα δύο άλλα (όπως υποτάσσονται στο κεφάλι το σώμα και τα μέλη). Οι παραγωγοί έπρεπε να συνεισφέρουν στις ανάγκες των ευγενών και των κληρικών: σε αντάλλαγμα, απολάμβαναν από τους πρώτους την προστασία, από τους δεύτερους μια συμμετοχή στη θεική ζωή και τον ηθικό κανόνα στον οποίον η δραστηριότητά τους έπρεπε να υποτάσσεται αυστηρά. Η ιδέα ενός οικονομικού κόσμου απαλλαγμένου από τις υπηρεσίες των κληρικών και των ευγενών που θα είχε, ως μέρος της φύσης, την αυτονομία του και τους δικούς του νόμους, είναι ξένη στη μεσαιωνική σκέψη. Ο πωλητής πρέπει να παραχωρήσει το εμπόρευμα στη δίκαιη τιμή. Η δίκαιη τιμή καθορίζεται από τη δυνατότητα να εξασφαλισθεί η συντήρηση των προμηθευτών (είναι με κάποια έννοια η αξία-εργασία του μαρξισμού, και ο Tawney βλέπει στον

Μαρξ τον «τελευταίο των σχολαστικών»). Τα δανεικά χρήματα δεν μπορούν να είναι αντικείμενο ενοικίου και η απαγόρευση της τοκογλυφίας είναι ρητή στο κανονικό δίκαιο. Οι θεωρητικοί του δόγματος διαφύλαξαν με σύνεση τη διαφορά ανάμεσα στα δάνεια που ο σκοπός τους είναι κάποια επιχείρηση, τα οποία δίνουν στον πιστωτή ένα ηθικό δικαίωμα στο κέρδος, και σε αυτά που χρησιμοποιούνται για την κατανάλωση εκείνου που δανείζεται, για τα οποία δεν υπάρχει δικαιολογημένος τόκος. Ο πλούσιος έχει αποθέματα όταν ο φτωχός βρίσκεται σε ανέχεια – ο πλούσιος που τον βοηθάει να μην πεθάνει της πείνας, χωρίς να θίγεται ο ίδιος, θα ήταν ποτέ δυνατόν να απαιτήσει παραπάνω απ' ό,τι έχει προκαταβάλλει στην εξόφληση του χρέους; Θα ήταν σαν να πληρώνεται για τον χρόνο, που αντίθετα με το χώρο θεωρούσαν ότι είναι κτήμα του Θεού και όχι των ανθρώπων. Όμως ο χρόνος είναι δεδομένος μέσα στη φύση. Αν πάντοτε, κάπου, το χρήμα επιτρέπει να χρηματοδοτούνται κερδοφόρες επιχειρήσεις, ένας φυσικός νόμος παραχωρεί στους συντελεστές «χρήμα + χρόνο» την προσθετική αξία του τόκου (ένα μέρος του δυνατού κέρδους). Έτσι η ηθική σκέψη είναι η άρνηση των φυσικών νόμων: η επέμβαση της Εκκλησίας εναντιωνόταν σε μιαν ελεύθερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η παραγωγή, σύμφωνα με τη χριστιανική ηθική, είναι μια υπηρεσία που τα χαρακτηριστικά της (οι υποχρεώσεις, τα καθήκοντα και τα προνόμια) καθορίζονται από τους σκοπούς (με άλλα λόγια, από τους κληρικούς που είναι οι κριτές τους) και όχι από μια φυσική κίνηση. Αυτή είναι μια ορθολογική και ηθική – αλλά στατική – σύλληψη της οικονομικής τάξης: είναι εκείνη που μια θεϊκή, τελεολογική κοσμογονία σημαίνει για την ιδέα της εξέλιξης, η οποία καθορίζεται από ένα παιχνίδι δυνάμεων. Στο Μεσαίωνα ο κόσμος φαινόταν πράγματι δεδομένος μια για πάντα.

Ωστόσο τα τυπικά κριτήρια δεν είναι τα μόνα. Και η φύση της μεσαιωνικής οικονομίας ενδέχεται να μη δίνεται ολοκληρωμένα μέσα στα γραπτά των θεολόγων και των νομικών. Μπορεί επίσης να μην ορίζεται ούτε μέσα στην πραγματική πρακτική, όσο απομακρυσμένη κι αν ήταν αυτή από την αυστηρότητα της θεωρίας. Ένα διευκρινιστικό στοιχείο βρίσκεται ίσως στο νόημα που μια κοινωνία δίνει στον πλούτο. Αυτό το νόημα είναι διαφο-

ρετικό από τις απόψεις που εξέφραζαν δημόσια εκείνοι που τον κατείχαν και θα ήταν εξίσου μάταιο να το ψάχνει κανείς στην αντίθεση των γεγονότων και των θεωρητικών κανόνων. Βρίσκεται στις δυνατές και καθαρά εμφανείς κινήσεις που, έστω και χωρίς να διατυπώνονται, μπορούν να καθορίζουν τη φύση ενός οικονομικού συστήματος.

Τα πλούτη αλλάζουν περιεχόμενο σύμφωνα με το όφελος που προσδοκούμε από την κατοχή τους. Είναι για τον Ζαν η δυνατότητα του γάμου, για τον Ρομπέρ η τεμπελιά, για τον Εντμόν μια αλλαγή κοινωνικής θέσης. Αλλά υπάρχουν, σε ένα δεδομένο χρόνο, σταθερές. Το όφελος που υπερέρχει στην καπιταλιστική εποχή είναι η δυνατότητα επένδυσης. Δεν είναι μια ιδιαίτερη άποψη: ο Ζαν, ο Ρομπέρ, ο Εντμόν επενδύουν τις οικονομίες τους με διαφορετικές προθέσεις και η πρόθεση του Ζαν δεν είναι η ίδια μ' εκείνη του Ζακ που αγοράζει ένα κομμάτι γης. Όμως ένα μεγάλο μέρος των διαθέσιμων πόρων προορίζεται για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δεν είναι ιδιαίτερα ο τελικός σκοπός κάθε ατόμου, αλλά συλλογικά η κοινωνία σε μια ορισμένη εποχή που έχει διαλέξει. Δίνει το βήμα στη χρήση των διαθέσιμων πόρων για την ανάπτυξη των επιχειρήσεων και του μηχανικού εξοπλισμού: αν θέλετε, προτιμά από την άμεση χρήση του την αύξηση τον πλούτου.

Ωστόσο πριν από την Μεταρρύθμιση τα πράγματα δεν ήταν ακόμα έτσι. Η δυνατότητα μιας ανάπτυξης δεν ήταν δεδομένη. Μια ανάπτυξη προκαλείται από ένα άνοιγμα σε ανεκμετάλλευτα εδάφη, από τεχνικές αλλαγές, από την εμφάνιση νέων προϊόντων απ' όπου απορρέουν νέες ανάγκες. Όμως μια κοινωνία θα μπορούσε επίσης να οδηγηθεί στην κατανάλωση όλων των προϊόντων της. Από αυτή τη στιγμή πρέπει, με κάποιον τρόπο, να καταστρέφει το πλεόνασμα των πόρων που διαθέτει. Η απραξία είναι το πιο απλό μέσο. Ο άεργος δεν καταστρέφει λιγότερο ολοκληρωτικά απ' όσο η φωτιά τα απαραίτητα προϊόντα για τη διατροφή του. Αλλά ο εργάτης που δουλεύει για την ανέγερση μιας πυραμίδας καταστρέφει το ίδιο ανώφελα αυτά τα προϊόντα: από την οπτική γωνία του κέρδους, η πυραμίδα είναι ένα μνημείο σφάλματος: όπως όταν σκάβεις μια πελώρια τρύπα και μετά τη

γεμίξεις και πατικώνεις το χόμα. Πετυχαίνουμε το ίδιο αποτέλεσμα όταν καταναλώνουμε τροφές όπως το αλκοόλ, που η κατανάλωσή τους δεν μας επιτρέπει να εργαζόμαστε περισσότερο – ή μάλλον μας στερεί, για ένα διάστημα τουλάχιστον, τη δύναμη να παράγουμε. Η αεργία, η πυραμίδα ή το αλκοόλ έχουν σε σχέση με την παραγωγικότητα, το εργαστήριο ή το ψωμί, το πλεονέκτημα να αναλώνουν χωρίς αντάλλαγμα – χωρίς κέρδος – τα αποθέματα που χρησιμοποιούν: απλώς μας ευχαριστούν, αντιστοιχούν στην επιλογή που κάνουμε χωρίς αναγκαιότητα. Μέσα σε μια κοινωνία όπου οι παραγωγικές της δυνάμεις δεν αναπτύσσονται – ή αναπτύσσονται λίγο – αυτή η ευχαρίστηση, στη συλλογική της μορφή, καθορίζει την αξία του πλούτου και μέσω αυτού τη φύση της οικονομίας. Οι αρχές και οι ηθικοί κανόνες στους οποίους υποτάσσεται αυστηρά (αλλά μερικές φορές με τελείως εξωτερικό τρόπο) η παραγωγή, έχουν λιγότερο νόημα από αυτή την ευχαρίστηση που είναι καθοριστική για τη χρήση των προϊόντων (όσων τουλάχιστον μένουν διαθέσιμα πέρ' από τη συντήρηση). Δεν είναι οι θεωρίες των θεωρητικών του δόγματος που καθόριζαν την οικονομική κοινωνία αλλά η ανάγκη που είχε αυτή, από ευχαρίστηση, για καθεδρικούς ναούς και αββαεία, για κληρικούς και αργόσχολους μοναχούς. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα για έργα ευσεβή, θεάρεστα (η ευχαρίστηση στη μεσαιωνική κοινωνία δεν μπορεί να είναι ονομαστικά αυτή του ανθρώπου) καθόριζε γενικά τον τρόπο ανάλωσης των διαθέσιμων πόρων.

Αυτός ο θρησκευτικός χαρακτήρας της οικονομίας δεν πρέπει να παραξενεύει: ορίζει μάλιστα τη θρησκεία. Η θρησκεία είναι η συναίνεση που δίνει μια κοινωνία στη χρήση του πλεονάζοντος πλούτου: στη χρήση, ή καλύτερα στην καταστροφή, τουλάχιστον της χρήσιμης αξίας του. Αυτό είναι που δίνει στις θρησκείες την πλούσια υλική τους εμφάνιση, που μόνο τότε παύει να είναι εμφανής όταν μια μαραμμένη πνευματική ζωή στερεί από την εργασία το χρόνο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή. Το μόνο σημείο είναι η απουσία χρησιμότητας, το άωφελο αυτών των συλλογικών επιλογών. Είναι αλήθεια ότι, με κάποια έννοια, χρησιμεύουν στο μέτρο που οι άνθρωποι αποδίδουν σε αυτές τις άωφελες δραστηριότητες κάποιες συνέπειες

στην τάξη μιας υπερφυσικής αποτελεσματικότητας. Ακριβώς γι' αυτό όμως, δε χρησιμεύουν σε αυτό το επίπεδο παρά μόνο με την προϋπόθεση να είναι άωφελες, να είναι πρώτ' απ' όλα άωφελη ανάλωση πλούτου.

Οι θρησκευτικές δραστηριότητες – οι θυσίες, οι γιορτές, οι πολυτελείς χώροι – απορροφούν την πλεονάζουσα ενέργεια μιας κοινωνίας, αλλά συνήθως αποδίδεται δευτερεύουσα σημασία σε αυτό που η πρώτη σημασία του ήταν να σπάει τις αλυσίδες της πρακτικής δραστηριότητας. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα μια μεγάλη ανησυχία – ένα αίσθημα σφάλματος, δόλου – που διαποτίζει τη θρησκευτική σφαίρα. Μια θυσία με σκοπό ένα ευτελές αποτέλεσμα, όπως η γονιμότητα των αγρών, είναι κάτι το άχαρο σε σχέση με το θείο, το *ιερό*, που αντιπροσωπεύει η θρησκεία. Η *θεία χάρις* στο χριστιανισμό απελευθερώνει βασικά τη θρησκευτική ζωή από τη δικαιοδοσία της παραγωγικής δραστηριότητας. Όμως αν η σωτηρία του πιστού είναι η ανταμοιβή για τις αρετές του, αν μπορεί να επιτύχει αυτή τη σωτηρία με τα έργα του, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εισάγει πιο βαθιά στο χώρο της θρησκείας τις αλυσίδες που καθιστούν άθλια στα μάτια της τη χρησιμη εργασία. Έτσι, τα έργα που μεσ' από αυτά ένας χριστιανός προσπαθεί να βρει τη σωτηρία του μπορούν με τη σειρά τους να θεωρηθούν ως ασέβειες. Ακόμη και το απλό γεγονός ότι διαλέγει σαν σκοπό τη σωτηρία φαίνεται αντίθετο με την αλήθεια της θείας χάριτος. Μόνο η *θεία χάρις* πραγματώνει τη σύμπνοια με τη θεότητα, η οποία δεν μπορεί να υποτάσσεται, όπως τα πράγματα, στη λογική συνέπεια. Το δώρο που κάνει η ίδια η θεότητα στην πιστή ψυχή δεν μπορεί να πληρωθεί με τίποτα.

3. Η ηθική θέση του Λούθηρου

Η μεσαιωνική πρακτική του ελέους, οι θρησκευτικές κοινότητες και οι επαίτες μοναχοί, οι εορτασμοί και τα προσκυνήματα, δεν εξόργιζαν τόσο το Λούθηρο εξαιτίας των καταχρήσεων: εκείνο που κυρίως απέρριπτε ο Λούθηρος ήταν η ιδέα των αρετών που με αυτά τα μέσα αποκτούσε κανείς. Καταδίκασε ένα πολυδάπανο οικονομικό καθεστώς, γιατί παρέβαινε μίαν αρχή του Ευαγγε-

λίου που είναι αντίθετη στον πλούτο και την πολυτέλεια: αμφισβητούσε όμως λιγότερο την πολυτέλεια καθαυτή απ' όσο τη δυνατότητα να κερδίσει κάποιος τους ουρανούς κάνοντας μια πολυδάπανη χρήση του ατομικού του πλούτου. Συμπύκνωσε προφανώς τη σκέψη του σε ένα σημείο, όπου ένας θεϊός κόσμος παρουσιαζόταν αγνός, μακριά από συμβιβασμούς, αυστηρά ξένος στα δεσμά αυτού του κόσμου. Εξαγοράζοντας την άφεση, τελικά, ο πιστός της Ρωμαϊκής Εκκλησίας είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί τα εισοδήματά του για την αγορά κάποιου χρόνου στον παράδεισο (πράγματι, τα εισοδήματά του συνέβαλαν στην ευμάρεια και σκνηρότητα του κλήρου). Σε αυτό ήταν ριζικά αντίθετη η λουθηρανική σύλληψη, όπου δεν υπήρχε πλέον τρόπος (εκτός της αμαρτίας) να στερήσει κάποιος τον πλούτο από τη χρησιμότητα και να τον αποδώσει στον ένδοξο κόσμο. Ο οπαδός του Λούθηρου δεν μπορούσε να επιχειρήσει τίποτα εδώ κάτω που να μην είναι μάταιο –ή ένοχο– ενώ ο προσήλυτος της Ρώμης καλούσαν να κάνει την Εκκλησία επίγεια ακτινοβολία του Θεού. Αλλά κάνοντας τη θεότητα να ακτινοβολεί μέσ' από τα έργα αυτού του κόσμου, η Ρώμη την υποβίβαζε σε άθλια μέτρα. Η μόνη προσφυγή, στα μάτια ενός Λούθηρου, φαινόταν να βρίσκεται σε έναν αποφασιστικό διαχωρισμό του Θεού από καθετί που δεν ήταν η βαθιά εσωτερική αλήθεια της πίστης, από καθετί που μπορούμε να κάνουμε και να εκπληρώσουμε πραγματικά.

Κατά συνέπεια, ο πλούτος έχασε κάθε νόημα έξω από την παραγωγική αξία. Η ασκητική σκνηρία, οι δωρεές στους φτωχούς, η λάμψη των τελετών και των εκκλησιών έπαψαν να έχουν την παραμικρή αξία ή περνούσαν για δαιμονικό σημάδι. Το δόγμα του Λούθηρου είναι η ολοκληρωτική άρνηση ενός συστήματος έντονης ανάλωσης των πόρων. Μια τεράστια στρατιά κανονικών και μη κληρικών κατασπαταλούσε τον πλεονάζοντα πλούτο της Ευρώπης, προκαλώντας τους ευγενείς και τους εμπόρους να κάνουν σπατάλες ανταγωνισμού: το σκάνδαλο είναι αυτό που ξεσήκωσε το Λούθηρο, αλλά δεν μπόρεσε να του αντιπαραθέσει παρά μόνο μια πιο ολοκληρωτική άρνηση του κόσμου. Η Εκκλησία, μετατρέποντας μια γιγάντια σπατάλη σε μέσο για να ανοιχθούν στους ανθρώπους οι πύλες του Ουρανού, γεννούσε ένα ταπεινό

συναίσθημα: πέτυχε λιγότερο να κάνει ουράνια τη γη απ' ό,τι τον ουρανό γήινο. Γύριζε την πλάτη ταυτόχρονα σε όλες τις δυνατότητές της. Όμως είχε διατηρήσει την οικονομία σε μια σχετική σταθερότητα. Είναι παράδοξο το ότι η Ρωμαϊκή Εκκλησία, μέσα από την εικόνα μιας μεσαιωνικής πόλης που άφησε για τον κόσμο τον οποίο δημιούργησε, εμφανίζει τα αποτελέσματα μιας άμεσης χρήσης του πλούτου με αίσιο τρόπο. Αυτό παίχθηκε μέσα σε ένα κύκλο αντιφάσεων, αλλά το ξεκαθάρισμά τους αφέθηκε σ' εμάς: μέσ' από τον κόσμο της γνήσιας χρησιμότητας που τη διαδέχθηκε, όπου ο πλούτος έχασε την άμεση αξία του και έφτασε να σημαίνει κυρίως τη δυνατότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, εκείνη λάμπει ακόμα μπροστά στα μάτια μας.

4. Ο καλβινισμός

Η αντίδραση του Λούθηρου παρέμεινε στενά αρνητική. Όποια κι αν ήταν γι' αυτόν η αδυναμία του ανθρώπου να ανταποκριθεί στο Θεό μέσ' από την επίγεια δραστηριότητά του, δεν θα έπρεπε να υποτάσσεται λιγότερο στον ηθικό κανόνα. Ο Λούθηρος διατηρούσε την παραδοσιακή κατάρα της Εκκλησίας ενάντια στην τοκογλυφία και γενικά είχε για το εμπόριο μιαν αποστροφή ανάλογη μιας αρχαϊκής σύλληψης της οικονομίας. Όμως ο Καλβίνος εγκατέλειψε την καταδίκη της αρχής του δανείου με τόκο και αναγνώρισε γενικά την ηθικότητα του εμπορίου. «Γιατί», έλεγε, «να μην αποδίδουν οι επιχειρήσεις περισσότερο από την ιδιοκτησία ενός ακινήτου; Από πού βγαίνει το κέρδος του εμπόρου αν όχι από την ίδια την ικανότητα και την επιτηδειότητά του;»³⁶ Γι' αυτόν το λόγο, ο Βέμπερ δίνει στον καλβινισμό μιαν αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πνεύματος. Ήταν εξαρχής η θρησκεία της επιχειρηματικής αστικής τάξης της Γενεύης και των Κάτω Χωρών. Ο Καλβίνος είχε αντιληφθεί το νόημα των συνθηκών και της σπουδαιότητας της οικονομικής ανάπτυξης, μιλούσε ως νομικός και ως άνθρωπος της πρακτικής.

³⁶ Παρ. από τον Tawney.

Ο Tawney, μετά τον Βέμπερ, δείχνει ανάγλυφα αυτό που η εξάπλωση της σκέψης του σήμανε για τον αστικό κόσμο, του οποίου ήταν η έκφραση: σύμφωνα με τον Tawney, ήταν για την αστική τάξη του καιρού του αυτό που ήταν ο Μαρξ για το προλεταριάτο στις ημέρες μας: εισήγαγε την οργάνωση και το δόγμα.

Σε θεμελιώδες επίπεδο το δόγμα έχει την ίδια έννοια με αυτό του Λούθηρου. Ο Καλβίνος απορρίπτει όσο και ο Λούθηρος την αρετή και τα έργα, αλλά οι αρχές του, λίγο διαφορετικά αρθρωμένες, έχουν έτσι μεγαλύτερες συνέπειες. Σκοπός, γι' αυτόν, δεν είναι «η προσωπική σωτηρία, αλλά η δόξα του Θεού, που δεν πρέπει να επιδιώκεται μόνο με την προσευχή αλλά προπαντός με τη δράση» – καθαγιασμός του κόσμου με τον αγώνα και την εργασία. Γιατί παρ' όλη την καταδίκη της προσωπικής αξίας, ο Καλβίνος είναι σαφώς πρακτικός. Τα αγαθά έργα δεν είναι μέσο για να επιτύχει κάποιος τη σωτηρία, είναι όμως απαραίτητα στο βαθμό που αποτελούν απόδειξη της πραγματικής σωτηρίας. Τα έργα, στερημένα από την αξία που τους έδινε πριν η Εκκλησία, επανεισάγονται κατά κάποιο τρόπο, είναι όμως διαφορετικά έργα. Η άρνηση της συνήθειας της άσκοπης δαπάνης του πλούτου είναι εξίσου απόλυτη όσο και στο δόγμα του Λούθηρου. Η αξία δε δίνεται πια στην ασκητική απραξία, στην επιδεικτική πολυτέλεια και τις μορφές ελεημοσύνης που συντηρούσαν την μη παραγωγική αθλιότητα, αλλά στις αρετές που θεσπίζει η χρησιμότητα: ο χριστιανός της Μεταρρύθμισης έπρεπε να είναι μετρίοφρων, οικονόμος, εργατικός (έπρεπε να δείχνει το μεγαλύτερο ζήλο στο επάγγελμά του, εμπορικό, βιομηχανικό...): έπρεπε μάλιστα να εξαλείψει τη ζητιανιά, αντίθετη στις αρχές που μέτρο τους έχουν την παραγωγική δραστηριότητα.³⁷

³⁷ Όλα όσα λέει ο Tawney για την καταπολέμηση της ζητιανιάς και της αλητείας είναι πολύ εντυπωσιακά. Σπάνια θα μπορούσε να αντιληφθεί κάποιος καλύτερα την επίδραση του οικονομικού συμφέροντος στην ιδεολογία. Η ωμότητα της κοινωνίας, της αποφασισμένης να εξαλείψει τη μη παραγωγική αθλιότητα, καταλήγει στις πιο σκληρές μορφές αυταρχικής ηθικής. Φτάνει έως την ιδέα που πρότεινε κάποτε ο επίσκοπος Μπέρκλεϋ, να «συλλαμβάνουν τους πωρωμένους ζητιάνους και να τους κάνουν σκλάβους, δημόσια περιουσία, για ορισμένα χρόνια».

Ο καλβινισμός οδηγούσε, με κάποια έννοια, στην ακραία του συνέπεια, την ανατροπή των αξιών που επιχείρησε ο Λούθηρος. Ο Καλβίνος δεν αρκούταν να αρνείται τις ανθρώπινες μορφές θεϊκής ομορφιάς στις οποίες είχε στηριχθεί η Εκκλησία. Περιορίζοντας τη δυνατότητα του ανθρώπου στα χρήσιμα έργα, εκείνο που του έδινε ως μέσο για να δοξάζει το Θεό ήταν η άρνηση της δικής του δόξας. Η γνήσια αγιότητα των καλβινιστικών έργων βρισκόταν στην εγκατάλειψη της αγιότητας – στην απάρνηση κάθε ζωής που θα είχε σε τούτο τον κόσμο κάποια λάμψη. Ο καθαγιασμός του Θεού συνδεόταν έτσι με την αποθεοποίηση της ανθρώπινης ζωής. Ήταν μια σοφή λύση, γιατί έχοντας ορίσει τη ματαιότητα των έργων, αυτό που απομένει είναι ένας άνθρωπος με τη δύναμη ή μάλλον την αναγκαιότητα για δράση, ένας άνθρωπος που δεν του αρκεί να λέει ότι τα έργα είναι μάταια. Η προσήλωση στο επάγγελμα, στο καθήκον που επιβάλλει στον άνθρωπο η κοινωνική πολυπλοκότητα, δεν ήταν τίποτε το τόσο καινούργιο, αλλά δεν είχε πάρει μέχρι τότε το βαθύ και ολοκληρωμένο νόημα που του έδωσε ο καλβινισμός. Η απόφαση να απαλλαγθεί η θεϊκή δόξα από τους συμβιβασμούς που την είχε οδηγήσει η Εκκλησία δεν μπορούσε να έχει πιο ακέραιη συνέπεια παρά την αφοσίωση του ανθρώπου σε δραστηριότητες χωρίς δόξα.

5. Το μακρινό αποτέλεσμα της Μεταρρύθμισης: η αυτονόμηση του κόσμου της παραγωγής

Αν θεωρήσουμε σύμφωνα με τον Βέμπερ αυτήν τη θέση αναφορικά με το πνεύμα του καπιταλισμού, δεν μπορούμε να φανταστούμε τίποτε το ευνοϊκότερο για τη βιομηχανική ακμή. Από τη μια καταδίκη της οκνηρίας και της πολυτέλειας και από την άλλη αναγνώριση της αξίας των επιχειρήσεων. Από τη στιγμή που η άμεση χρήση ενός απέραντου πλούτου που είναι το σύμπαν προοριζόταν αυστηρά για το Θεό, ο άνθρωπος ήταν ανεπιφύλακτα ταγμένος στην εργασία, στην αφιέρωση του πλούτου – του χρόνου και των κάθε είδους ουσιών και πόρων – για την ανάπτυξη του παραγωγικού μηχανισμού.

Ωστόσο ο Tawney επιμένει στο γεγονός ότι ο καπιταλισμός απαιτεί ένα επιπλέον στοιχείο: είναι μια ελεύθερη ανάπτυξη των απρόσωπων οικονομικών δυνάμεων, είναι η απελευθέρωση της φυσικής κίνησης της οικονομίας, που η γενική ορμή της εξαρτάται από την ατομική αναζήτηση του κέρδους. Ο καπιταλισμός δεν είναι μόνο μια συσσώρευση πλούτου για επιχειρήσεις εμπορικές, χρηματιστικές ή βιομηχανικές, αλλά ο γενικός ατομικισμός, η ελευθερία των επιχειρήσεων. Ο καπιταλισμός δε θα μπορούσε να συνυπάρξει με την παλιά οικονομική νομοθεσία, που είχε ηθική της αρχή την υποταγή της επιχείρησης στην κοινωνία, που επέβαλε τον έλεγχο των τιμών, καταπολεμούσε τις ραδιουργίες κι επέβαλλε σοβαρούς περιορισμούς στη συνήθεια της τοκογλυφίας. Ο Tawney παρατηρεί ότι στις χώρες όπου κυριάρχησε ο καλβινισμός (όπως στη Γενεύη με τον Καλβίνο και τον Théodore de Bèze ή στη Σκοτία με τον John Knox) έτεινε σε μια συλλογική δικτατορία. Όπου όμως ήταν «μια μειοψηφία που ζούσε αμυνόμενη κάτω από το καχύποπτο βλέμμα μιας εχθρικής κυβέρνησης» γλιστρούσε στον ακραίο ατομικισμό. Πράγματι, μόνο στην Αγγλία, στο δεύτερο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα, οι Πουριτανοί συνέδεσαν με την καλβινιστική παράδοση την αρχή της ελεύθερης επιδίωξης του κέρδους. Μόνο τότε επέβαλαν την ανεξαρτησία των οικονομικών νόμων και κατάφεραν την εξάλειψη της ηθικής κυριαρχίας του θρησκευτικού κόσμου στον τομέα της παραγωγής. Αλλά κινδυνεύουμε να υπερβάλλουμε τη σπουδαιότητα μιας τόσο όψιμης εξέλιξης.

Μια θεμελιώδης δυσκολία έπρεπε να λυθεί εξ αρχής. Εκείνο που από οικονομική άποψη διακυβευόταν αποφασιστικά στη Μεταρρύθμιση άγγιζε λιγότερο μια παράθεση των αρχών απ' όσο μια ροπή των πνευμάτων: αυτή δε θα μπορούσε να εκδιπλώνεται αποτελεσματικά παρά μόνο υπό την προϋπόθεση να μένει κρυμμένη. Η αλλαγή έχει νόημα μόνον όταν είναι η πράξη ανθρώπων αναμφισβήτητου ηθικού κύρους που μιλούν στο όνομα κάποιων ανώτερων επιταγών για το πεζό συμφέρον. Δε χρειαζόταν τόσο η πλήρης ελευθερία των φυσικών ενστίκτων των εμπόρων όσο η σύνθεση τους με κάποια δεσπύζουσα ηθική θέση. Έπρεπε προπαντός να καταστραφεί το κύρος που θεμελιώνει την μεσαιωνική

οικονομία. Αυτό δε θα μπορούσε να γίνει με την άμεση έκφραση του καπιταλιστικού συμφέροντος. Εκείνο που εξηγεί τη βραδύτητα με την οποία εκφράστηκαν οι συνέπειες του δόγματος της Μεταρρύθμισης είναι ο α priori ελάχιστος υπερασπισμός χαρακτηρισ της καπιταλισμού. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το πνεύμα και η ηθική του καπιταλισμού δεν μπόρεσαν ποτέ να εκφραστούν ξεκάθαρα. Μόνο κατ' εξαίρεσιν μπορούμε να πούμε, όπως ο Βέμπερ, για τις αρχές που εκφράστηκαν στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα από τον Βενιαμίν Φρανκλίνο στην Αμερική, ότι εκφράζουν το πνεύμα του καπιταλισμού με μια σχεδόν κλασική καθαρότητα. Όμως θα τις παραθέσω για να δείξω ακριβώς ότι θα ήταν αδύνατο να παρατεθούν χωρίς προοίμιο – χωρίς το προηγούμενο προσωπείο μιας απρόσιτης θεότητας.

«Θυμήσου», γράφει ο Φράνκλιν, «ότι ο χρόνος είναι χρήμα· εκείνος που θα μπορούσε να κερδίσει 10 σελίνια σε μια μέρα και που τη μισή μέρα πάει περίπατο ή τεμπελάζει στην κάμαρά του ξοδεύοντας μόνο έξι πέννες για την ευχαρίστησή του, πρέπει να υπολογίζει ότι ξόδεψε επιπλέον ή μάλλον πέταξε 10 σελίνια στο νερό. Θυμήσου ότι η γενεσιουργός δύναμη και η γονιμότητα ανήκουν στο χρήμα. Το χρήμα γεννά το χρήμα και οι γόνιοι του μπορούν να γεννήσουν με τη σειρά τους, και πάει λέγοντας. Πέντε σελίνια μεταβάλλονται σε έξι και μετά σε επτά σελίνια και τρεις πέννες, και πάει λέγοντας – μέχρι να γίνουν μια λίρα στερλίνα. Το χρήμα παράγει τόσο περισσότερο όσο πιο πολύ υπάρχει από αυτό, με τρόπο που το κέρδος αυξάνει όλο και γρηγορότερα. Εκείνος που σκοτώνει ένα κέρμα πέντε σελινιών δολοφονεί όλα όσα θα μπορούσε αυτό να παράγει: ολόκληρες κολόνες από λίρες στερλίνες».

Τίποτα δεν είναι πιο κυνικά αντίθετο στο πνεύμα της θρησκευτικής θυσίας, που συνέχιζε πριν τη Μεταρρύθμιση να δικαιολογεί μια τεράστια μη παραγωγική ανάλωση και την απραξία όλων εκείνων που μπορούσαν να διαλέξουν ελεύθερα τον τρόπο της ζωής τους. Βέβαια η αρχή του Φρανκλίνου συνεχίζει – μολονότι διατυπώνεται σπάνια – να οδηγεί την οικονομία (την οδήγησε αναμφίβολα στο αδιέξοδο). Όμως στην εποχή του Λούθηρου δε θα ήταν δυνατό να εκφρασθεί δημόσια ώστε να έλθει σε ανοιχτή αντίθεση με αυτήν της Εκκλησίας.

Αν εξετάσουμε τώρα την πνευματική πορεία, που αργά μέσ' από τους μαιάνδρους των δογμάτων, πηγαιίνει από το σκανδαλιστικό ταξίδι του Λούθηρου στη Ρώμη στην άχαρη γύμνια του Φρανκλίνου, πρέπει να συγκρατήσουμε μια ξεχωριστή κατεύθυνση. Η εντύπωση δεν οφείλεται σε ένα αποφασιστικό κίνημα που καθορίζει, και αν υπάρχει μια σταθερά στην κατεύθυνση μοιάζει δεδομένη από τα έξω, από την απαίτηση των παραγωγικών δυνάμεων. Το πνεύμα πασχίζει ψηλαφητά να ανταποκριθεί σε αυτή την απαίτηση, ακόμα και ο δισταγμός του το βοηθάει σ' αυτό, αλλά μόνο η αντικειμενική απαίτηση οδηγεί μια διστακτική πορεία στο τέρμα. Αυτό είναι λίγο αντίθετο προς το πνεύμα του Μαξ Βέμπερ που, άδικα ίσως, φέρεται σαν να ξαναέδωσε στη θρησκεία τη δύναμη να αποφασίζει. Όμως η επανάσταση της Μεταρρύθμισης είχε σίγουρα, όπως το είδε ο Βέμπερ, ένα βαθύ νόημα: αυτό του περάσματος σε μια νέα μορφή οικονομίας. Αν ξαναδούμε τα συναισθήματα των μεγάλων μεταρρυθμιστών, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι, δίνοντας τις ακραίες συνέπειες μιας θρησκευτικής καθαρότητας, κατέστρεψαν τον *ιερό κόσμο*, τον κόσμο της μη παραγωγικής ανάλωσης, και παρέδωσαν τη γη στους ανθρώπους της παραγωγής, τους αστούς. Αυτό δεν καταργεί τίποτε από την πρώτη τους σημασία: στη σφαίρα της θρησκείας έχουν την αξία μιας ακρότητας (μιας ακρότητας απραγματοποίητης, μάλιστα). Στην οικονομική τάξη αντιπροσώπευσαν απλώς ένα δόλωμα: παρ' όλ' αυτά δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι χάραξαν τον ερχομό της αστικής τάξης στον κόσμο, μιας τάξης που εκπλήρωση της είναι η οικονομική ανθρωπότητα.

II. Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

1. Η θεμελιώδης αντίφαση της αναζήτησης της εσωτερικότητας στα έργα

Στη βάση της βιομηχανικής κοινωνίας, που θεμελιώνεται στην προτεραιότητα και την αυτονομία του εμπορεύματος – του *πράγματος* –, βρίσκουμε μια αντίθετη θέληση να τοποθετείται το ουσιαστικό, *εκείνο που φοβίζεται και συναρπάζει μέσα στο ρίγος*, έξω από τον κόσμο της δράσης, από τον κόσμο των πραγμάτων. Με όποιον τρόπο και αν το ερμηνεύουμε, αυτό δεν είναι αντίθετο στο γεγονός ότι μια καπιταλιστική κοινωνία γενικά υποβιβάζει το ανθρώπινο στο *πράγμα* (στο εμπόρευμα). Η θρησκεία και η οικονομία απελευθερώνονταν με την ίδια κίνηση από κάτι που περιόριζε και τις δύο, η πρώτη από τον αμαρτωλό υπολογισμό, η δεύτερη από τα όρια που δίνονταν από τα έξω. Αλλά αυτή η θεμελιώδης αντίθεση (αυτή η απρόβλεπτη αντίφαση) δεν έχει μόνο το επιφανειακό ενδιαφέρον που θα μπορούσαμε να της αποδώσουμε. Το πρόβλημα που όσο το δυνατόν τολμηρότερα έλυσε ο καλβινισμός δεν περιορίζεται στο ενδιαφέρον το οποίο παρουσιάζει πάντοτε η ιστορική μελέτη του θρησκευτικού γεγονότος. Είναι ακόμη, πράγματι, το πρόβλημα που μας κυριαρχεί. Η θρησκεία γενικά ανταποκρίθηκε στην επιθυμία που είχε πάντοτε ο άνθρωπος να ξαναβρεί τον εαυτό του, να ξαναποκτήσει μια εσωτερικότητα χαμένη πάντοτε παράδοξα. Αλλά το λάθος κάθε θρησκείας είναι ότι δίνει στον άνθρωπο μια αντιφατική απάντηση: *μια εξωτερική μορφή εσωτερικότητας*. Έτσι οι διαδοχικές λύσεις βαθαίνουν όλο και περισσότερο το πρόβλημα: η εσωτερικότητα δεν προέρχεται ποτέ από εξωτερικά στοιχεία, που όμως χωρίς αυτά δε θα σήμαινε τίποτα. Εκεί που νομίζουμε ότι αρπάξαμε το Γκράαλ, δεν πιάσαμε παρά το πράγμα, αυτό που μας μένει στα χέρια είναι ένα απλό χάλκωμα...

Η σημερινή αναζήτηση των ανθρώπων δε φτάνει μακρύτερα από εκείνη του Σερ Γκάλααντ ή του Καλβίνου, ούτε ως προς το αντικείμενό της ούτε ως προς την απογοήτευση που ακολουθεί την ανακάλυψη. Όμως ο σύγχρονος κόσμος το αποπειράται με έναν άλλον τρόπο: δεν αναζητά τίποτε το απατηλό και ισχυρίζε-

ται ότι εξασφαλίζει μιαν ουσιαστική κατάκτηση λύνοντας άμεσα τα προβλήματα που τίθενται από τα πράγματα. Ίσως έχει απόλυτα δίκιο, συχνά φαίνεται αναγκαίος ο πλήρης διαχωρισμός. Αν ψάχνουμε για ένα αγαθό, επειδή μόνο τα πράγματα ανήκουν στη δικαιοδοσία της δράσης και η αναζήτησή μας οδηγεί πάντα στη δράση, δεν μπορούμε να αναζητούμε παρά μόνο πράγματα. Η προτεσταντική κριτική της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (δηλαδή της αναζήτησης της δράσης μέσω από τα έργα) δεν είναι αποτέλεσμα ενός αλλόκοτου δισταγμού· και η τελική της (έμμεση) συνέπεια, που σπρώχνει την ανθρωπότητα μόνο να πράττει, χωρίς να στοχεύει πιο μακριά, εκείνο που μπορεί να γίνει μέσα στην τάξη των πραγμάτων, είναι μάλλον η μόνη σωστή λύση. Αν ο άνθρωπος πρέπει στο τέλος να ξαναβρεί τον εαυτό του, τον αναζητεί μάταια μέσω από δρόμους οι οποίοι τον έχουν απομακρύνει από τον ίδιον. Όλα όσα θα μπορούσε να περιμένει ακολουθώντας τους ήταν να διευθετεί, άρα να υπηρετεί, αυτά τα πράγματα που όμως υπάρχουν μόνο για να τον υπηρετούν.

Είναι λοιπόν λογικό να σκεφτόμαστε ότι ο άνθρωπος δε θα μπορούσε να βρει την αλήθεια του χωρίς προηγουμένως να έχει λύσει το πρόβλημα της οικονομίας· μπορεί όμως να λείει και να πιστεύει ότι αυτή η αναγκαία συνθήκη είναι και ικανή, και να διαβεβαιώνει ότι θα είναι ελεύθερος αμέσως μόλις θα έχει ανταποκριθεί στις απαιτήσεις τις δεδομένες μέσα στα πράγματα, που είναι αναγκαίες ως φυσικές προϋποθέσεις χωρίς τις οποίες αυτές οι ανάγκες του δε θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν.

Ωστόσο, μια δυσκολία θα τον σταματήσει: μόνο μέσα από τους πιο καταδικασμένους δρόμους θα αποκτήσει εκείνο που έχει στερηθεί, και αυτό που θ' αποκτήσει δε θα διαφέρει σε τίποτε από εκείνο που απόκτησαν όλοι όσοι προηγήθηκαν σε αυτή την αναζήτηση: όπως πάντα, θα αποκτήσει μόνο *πράγματα*, και θα νομίζει ότι έπιασε τη λεία που κυνηγούσε ενώ δε θα έχει συλλάβει παρά τη σκιά της.

Υποστηρίζω ότι η θέση για την οποία η λύση του υλικού προβλήματος είναι *ικανή*, είναι εκ πρώτης όψεως η πιο παραδεκτή.³⁸

³⁸ Τουλάχιστον η μόνη που επιτρέπει να φτάσουμε στα όρια του δυνατού.

Όμως η λύση των προβλημάτων της ζωής –που το κλειδί της δίνεται σε αυτό το σημείο: ότι δηλαδή η αναπόφευκτη συνέπεια μιας ικανοποιητικής απάντησης στις υλικές απαιτήσεις είναι πως ο άνθρωπος δε θα είναι στο εξής μόνο *πράγμα* αλλά θα είναι *αυτεξούσιος*–, παραμένει ριζικά ξένη προς αυτή την απάντηση, με την οποία πολλές φορές συγχέεται.

Γι' αυτό το λόγο θα μπορούσα να πω ότι ο καλβινισμός, έχοντας ως συνέπεια τον καπιταλισμό, αποκαλύπτει ένα θεμελιακό πρόβλημα: *πώς ο άνθρωπος θα μπορούσε να βρει –ή να ξαναβρεί– τον εαυτό του, αφού η δράση που σε αυτή τον ωθεί η αναζήτηση είναι ακριβώς εκείνο που τον απομακρύνει από αυτόν τον ίδιο;*

Στη σύγχρονη εποχή, οι διάφορες απόψεις για ένα τόσο συνταρακτικό πρόβλημα βοηθούν να συνειδητοποιήσουμε αυτό που διακυβεύεται τώρα στην ιστορία και την εκπλήρωση η οποία μας προτείνεται.

2. Η ομοιότητα της Μεταρρύθμισης με το μαρξισμό

Παρατηρώντας την πορεία των μεταρρυθμιστών και τις συνέπειές της, δε θα ήταν μάλλον παράδοξο να καταλήξουμε: «έβαλε τέλος στη σχετική σταθερότητα και την ισορροπία ενός κόσμου όπου ο άνθρωπος ήταν λιγότερο απομακρυσμένος από τον εαυτό του απ' όσο είναι σήμερα». Θα ήταν πράγματι εύκολο, ψάχνοντας για ένα πρόσωπο της ανθρωπότητας που να μην την προδίδει και δραπετεύοντας από τα χέρσα της χωράφια, τα προάστια και τα εργοστάσια που η όψη τους εκφράζει τη φύση των βιομηχανικών κοινωνιών, να βρεθούμε σε μια νεκρή πόλη σπαρμένη με γοτθικά καμπαναριά. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η σύγχρονη ανθρωπότητα πρόδωσε το μυστικό που κρατούσε μέχρι τον αιώνα μας, δηλαδή να δίνει στον εαυτό της ένα πρόσωπο στο οποίο μπορούσε να αναγνωρίζει τη λαμπρότητα η οποία της ανήκει. Χωρίς αμφιβολία τα «έργα» του Μεσαίωνα δεν ήταν κατά κάποιον τρόπο παρά *μονάχα πράγματα*: θα μπορούσαν δικαιολογημένα να φαίνονται άθλια σε όποιον αναπολεί μέσα στην απρόσιτη καθαρότητά του τον πλούτο του Θεού. Ωστόσο το μεσαιωνικό

πρόσωπο της κοινωνίας³⁹ έχει σήμερα τη δύναμη να θυμίζει τη «χαμένη εσωτερικότητα».

Μια εκκλησία είναι ίσως πράγμα: λίγο διαφέρει από μια αποθήκη που σίγουρα είναι κι αυτή εξίσου πράγμα. Το πράγμα είναι αυτό που γνωρίζουμε από τα έξω, που μας δίνεται ως φυσική πραγματικότητα (στα όρια της χρησιμότητας, διαθέσιμο χωρίς επιφυλάξεις). Δεν μπορούμε να μπούμε μέσα στο πράγμα και το νόημά του είναι οι υλικές του ιδιότητες, που αντιστοιχούν ή όχι σε κάποια χρησιμότητα με την παραγωγική έννοια του όρου. Όμως η εκκλησία εκφράζει ένα εσωτερικό συναίσθημα και απευθύνεται στο εσωτερικό συναίσθημα. Είναι ίσως το πράγμα που είναι το κτίριο, αλλά το πράγμα που είναι πραγματικά η αποθήκη χρειάζεται για την αποθήκευση της σοδειάς: υποβιβάζεται στις φυσικές ιδιότητες που του έδωσαν, μετρώντας τα έξοδα και προεξοφλώντας τα κέρδη για να το εξαρτήσουν απ' αυτή τη χρήση. Η έκφραση της εσωτερικότητας μέσα στην εκκλησία εκφράζει, αντίθετα, την άσκοπη ανάλωση της εργασίας: από την αρχή, ο προορισμός του κτίσματος το αποξενώνει από τη φυσική χρησιμότητα και αυτή η πρώτη κίνηση καταλήγει σε μίαν υπερβολή άχρηστων διακόσμων. Είναι επειδή η οικοδόμηση μιας εκκλησίας δεν είναι η επικερδής χρήση της διαθέσιμης εργασίας αλλά η ανάλωσή της, η καταστροφή της χρησιμότητάς της. Η εσωτερικότητα εκφράζεται μεσ' από ένα πράγμα υπό μία και μόνο προϋπόθεση: ότι το πράγμα αυτό είναι κατά βάθος το αντίθετο του πράγματος, το αντίθετο ενός προϊόντος, ενός εμπορεύματος⁴⁰: μια ανάλωση και μια θυσία. Επειδή το εσωτερικό συναίσθημα είναι ανάλωση, είναι η ανάλωση εκείνη που το εκφράζει, όχι το πράγμα που είναι η άρνησή της. Η καπιταλιστική αστική τάξη περιόρισε σε δεύτερο πλάνο το κτίσιμο εκκλησιών και προτίμησε να κτίζει εργοστάσια.

³⁹ Το μεσαιωνικό πρόσωπο είναι εδώ μόνο η πιο κοντινή μορφή αυτού από το οποίο μας χωρίζει η Μεταρρύθμιση και οι οικονομικές της συνέπειες. Όμως τα αρχαία πρόσωπα, τα ανατολικά πρόσωπα ή τα βαρβαρικά πρόσωπα έχουν περίπου το ίδιο ή ακόμη πιο καθαρό νόημα στα μάτια μας.

⁴⁰ Πρέπει να προσθέσουμε, ή της ύλης της απροσδιόριστα διαθέσιμης στη χρήση του παραγωγού ή του εμπόρου.

Αλλά η εκκλησία κυριαρχούσε σε όλο το σύστημα του Μεσαίωνα. Ύψωνε τα καμπαναριά της παντού όπου συγκεντρώνονταν οι άνθρωποι για τα κοινά έργα: έτσι φαινόταν από μακριά ότι τα πιο ταπεινά έργα είχαν έναν ανώτερο σκοπό, πέρ' από το άμεσο συμφέρον: αυτός ο σκοπός ήταν η δόξα του Θεού – αλλά μήπως ο Θεός δεν είναι, κατά κάποιον τρόπο, μια απόμακρη έκφραση του ανθρώπου μέσα στη βαθιά του αγωνία;

Δηλαδή, η νοσταλγία ενός περασμένου κόσμου θεμελιώνεται σε μίαν απλή θεώρηση. Η θλιμμένη ανάμνηση που έχω, ενός καιρού όπου η σκοτεινή εσωτερικότητα του ζώου απείχε ελάχιστα από την άπειρη ροή του κόσμου, δείχνει μια πραγματικά χαμένη δύναμη, αλλά παραγνωρίζει εκείνο που μ' ενδιαφέρει περισσότερο. Μπορεί ο άνθρωπος να έχασε τον κόσμο αφήνοντας πίσω του τη ζωώδη κατάσταση, όμως έγινε ο ίδιος αυτή η συνείδηση της απώλειας, αυτό που είμαστε, που είναι, κατά κάποιον τρόπο, κάτι παραπάνω από ένα απόκτημα το οποίο το ζώο δε θα μπορούσε να συνειδητοποιήσει: με μια λέξη, είναι ο άνθρωπος εκείνο που μ' ενδιαφέρει μοναχά και δεν μπορεί να είναι το ζώο. Το ίδιο, η ρομαντική νοσταλγία του Μεσαίωνα είναι κατά βάθος μια εγκατάλειψη. Έχει την έννοια μιας διαμαρτυρίας ενάντια στη βιομηχανική ακμή, που είναι αντίθετη στη μη παραγωγική χρήση του πλούτου· είναι η αντίδραση στις αξίες που δίνονται μέσα στους καθεδρικούς ναούς του καπιταλιστικού συμφέροντος (στο οποίο έχει υποταχθεί η σύγχρονη κοινωνία). Αυτή η συναισθηματική νοσταλγία είναι κυρίως το αποτέλεσμα ενός αντιδραστικού ρομαντισμού, που βλέπει στο σύγχρονο κόσμο την καταδίκη του αποχωρισμού του ανθρώπου από την εσωτερική του αλήθεια. Αυτή η νοσταλγία αρνείται να δει, στη βάση της βιομηχανικής ακμής, το πνεύμα της διαμαρτυρίας και της αλλαγής, την αναγκαιότητα να φτάσουμε από κάθε δρόμο στο τέρμα των δυνατοτήτων του κόσμου. Αναμφίβολα, μπορούμε να πούμε ότι η προτεσταντική κριτική των θειών έργων παρέδωσε τον κόσμο στα αμαρτωλά έργα, η απαίτηση της θείας καθαρότητας εξόρισε το θείο και κατάληξε να χωρίσει τον άνθρωπο απ' αυτό. Μπορούμε τέλος να πούμε ότι από αυτήν τη στιγμή το πράγμα κυριάρχησε πάνω στον άνθρωπο, στο μέτρο που ζει για την επιχείρηση και

όλο και λιγότερο στο παρόν. Όμως η κυριαρχία του πράγματος δεν είναι ποτέ ολοκληρωτική και κατά βάθος είναι μια απλή κωμωδία: η απάτη της είναι πάντα μισή, ενώ στη σκοτεινιά της μια νέα αλήθεια προμηνύει τη θύελλα.

Η προτεσταντική πρόταξη μιας θεότητας πάνω απ' όλα, ανεπηρέαστης από το πνεύμα της πράξης, δεν έχει πλέον καμιά αποτελεσματική σημασία για μας: θα μπορούσαμε μάλιστα να τη θεωρήσουμε απύσχα από αυτό τον κόσμο (αποξενωμένη από μια τέτοια παράλογη απαίτηση η σύγχρονη προτεσταντική πρακτική είναι πιο *ανθρώπινη*, μοιάζοντας αυτή η ίδια με τη θεότητα που εκφράζει). Αλλά αυτή η απουσία είναι ίσως απατηλή, ανάλογη μ' εκείνη του προδότη που κανένας δεν αποκαλύπτει και βρίσκεται παντού. Κατά κάποιον τρόπο, η θεμελιώδης αρχή της Μεταρρύθμισης έχει πάψει να επιδρά: επιβιώνει μόνο μέσα στη δριμύτητα της συνείδησης, στην απουσία αφέλειας, στην ωριμότητα του σύγχρονου κόσμου. Η έντονη απαίτηση του Καλβίνου για ακεραιότητα, η καυστική ένταση της λογικής που δεν ικανοποιείται εύκολα και δεν είναι ποτέ ευχαριστημένη με τον εαυτό της, ένας *ακραίος* και *εξεγερμένος* χαρακτήρας της σκέψης μέσα στο λήθαργο του πλήθους, αποκτούν το νόημα μιας παθιασμένης επαγρύπνησης. Το πλήθος αφήνεται να παρασυρθεί στην παραζάλη της παραγωγής, ζώντας τη μηχανική ύπαρξη –μισογελοία, μισοπαιδαριώδη– του *πράγματος*. Όμως η συνειδητή σκέψη κατακτά μέσα σε αυτή την ίδια κίνηση τον υψηλότερο βαθμό αφύπνισης. Από τη μια συνεχίζει, μέσα από την επέκταση της τεχνικής δραστηριότητας, την έρευνα που οδηγεί σε μία όλο και περισσότερο καθαρή και συγκεκριμένη γνώση των πραγμάτων. Η επιστήμη καθαυτή περιορίζει τη συνείδηση στα αντικείμενα, δεν οδηγεί στην αυτοσυνειδησία (γνωρίζει το υποκείμενο παίρνοντάς το ως αντικείμενο, ως πράγμα): αλλά βοηθάει την αφύπνιση συνηθίζοντας στην ακρίβεια και *απογοητεύοντας*: διότι παραδέχεται αυτή η ίδια τα όριά της, ομολογεί την αδυναμία της να κατακτήσει την αυτοσυνειδησία. Από την άλλη, η σκέψη δεν εγκαταλείπει καθόλου μέσα στη βιομηχανική ακμή τη βαθιά επιθυμία του ανθρώπου να βρει τον εαυτό του (να έχει μια αυτεξούσια ύπαρξη), πέρ' από τη χρήσιμη δράση που δεν μπορεί να

αποφύγει. Μόνο που αυτή η επιθυμία έχει γίνει πιο απαιτητική. Ο προτεσταντισμός ανέβαλε για τον άλλο κόσμο τη συνάντηση του ανθρώπου με την αλήθεια του. Ο μαρξισμός, που κληρονόμησε κάτι από την αυστηρότητά του και έδωσε μιαν αποσαφηνισμένη μορφή στις άτακτες επιθυμίες, απέκλεισε ακόμη περισσότερο και από τον καλβινισμό μια τάση του ανθρώπου να αναζητά τον εαυτό του μέσα στη δράση, απέκλεισε αποφασιστικά τη μωρία της *συναισθηματικής δραστηριότητας*.⁴¹ Περιορίζοντας τη δράση στη μεταβολή της υλικής οργάνωσης, ο Μαρξ έθεσε ξεκάθαρα εκείνο που είχε σκιαγραφήσει απλώς ο καλβινισμός, μια ριζική αυτονομία του πράγματος (της οικονομίας) σε σχέση με άλλες φροντίδες (θρησκευτικές ή γενικά συγκινησιακές): αντίστοιχα, συνεπαγόταν την αυτονόμηση, αναφορικά προς τη δράση, μιας κίνησης επιστροφής του ανθρώπου στον εαυτό του (στο βάθος, στην *εσωτερικότητα* του Είναι του). Αυτή η κίνηση μπορεί να γίνει μόνον αφότου έχει πραγματοποιηθεί η απελευθέρωση, αρχίζει μόνον αφού έχει ολοκληρωθεί η πράξη.

Συνήθως παραγνωρίζουμε αυτή τη συγκεκριμένη πλευρά του μαρξισμού: του αποδίδουμε τη σύγχυση που ανέφερα πιο πάνω. Για τον Μαρξ η «επίλυση του υλικού προβλήματος είναι επαρκής», αλλά για τον *άνθρωπο*, το γεγονός του «να μην είναι μόνο σαν ένα πράγμα αλλά να είναι *αυτεξούσιος*», δεδομένο αρχικά ως αναπόφευκτη συνέπειά της, δε σημαίνει τίποτε διαφορετικό από «μια ικανοποιητική απάντηση στις υλικές ανάγκες». Η πρωτοτυπία του Μαρξ σε αυτό το επίπεδο έγκειται στη θέλησή του να πετύχει αρνητικά ένα ηθικό αποτέλεσμα, με μια κατάργηση των υλικών εμποδίων. Βλέπουμε ότι ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τα υλικά αγαθά: δύσκολα θα μπορούσαμε να συλλάβουμε, μέσα στην προκλητική της καθαρότητα, μια πιο τελειωτική διάκριση και την αποστροφή για τις θρησκευτικές μορφές όπου και η αλήθεια του ανθρώπου υποτάσσεται σε κάποιους κρυφούς σκοπούς. Η θεμελιώδης πρόταση του μαρξισμού είναι η *απελευ-*

⁴¹ Συγκεκριμένα εννοώ την αισθητική δραστηριότητα, που αναζητεί μια συναισθηματική ικανοποίηση, θέλοντας με λίγα λόγια να κάνει εκείνο που δεν μπορεί να γίνει αλλά μόνο να γίνει δεκτό, όπως η θεία χάρη στην καλβινιστική θεώρηση.

θέρωση του κόσμου των πραγμάτων (της οικονομίας) από κάθε στοιχείο έξω από τα πράγματα (την οικονομία): φτάνοντας στα άκρα των δυνατοτήτων που υπάρχουν μέσα στα πράγματα (υπακούοντας χωρίς δισταγμό στις απαιτήσεις τους, αντικαθιστώντας την κυβέρνηση των ατομικών συμφερόντων με την «κυβέρνηση των πραγμάτων», ακολουθώντας στις ακραίες της συνέπειες την κίνηση που υποβιβάζει τον άνθρωπο σε πράγμα), ο Μαρξ θέλησε αποφασιστικά να υποτάξει τα πράγματα στον άνθρωπο, τον άνθρωπο που διαθέτει ελεύθερα τον εαυτό του.

Αν θέλετε, μεσ' από αυτή την προοπτική, ο άνθρωπος ο απελευθερωμένος χάρη στη δράση, έχοντας αποφασιστικά πραγματοποιήσει την τέλεια πλήρωση του εαυτού του στο πράγμα, θα το είχε κατά κάποιο τρόπο αφήσει πίσω του: δε θα τον υποδούλωνε πια. Τότε θα άρχιζε ένα νέο κεφάλαιο, όπου ο άνθρωπος θα είχε επιτέλους την ελευθερία να ξαναγυρίσει στην ίδια του την εσωτερική αλήθεια, να διαθέσει σύμφωνα με τη βούλησή του το ον που θα είναι και που δεν είναι σήμερα επειδή είναι υποδουλωμένος.

Όμως ακριβώς εξαιτίας αυτής της θέσης (που στο επίπεδο της εσωτερικότητας ξεγλιστράει, δεν προτείνει τίποτα) ο μαρξισμός είναι λιγότερο η ολοκλήρωση του καλβινιστικού προτύπου και περισσότερο μια κριτική του καλβινισμού, τον οποίον κατηγορεί ότι απελευθέρωσε τα πράγματα δίχως συνέπεια, χωρίς άλλο σκοπό, χωρίς άλλο νόμο έξω από το τυχαίο και το ατομικό συμφέρον.

3. Ο κόσμος της σύγχρονης βιομηχανίας ή ο αστικός κόσμος

Ο καπιταλισμός είναι με κάποια έννοια μια χωρίς δισταγμούς εγκατάλειψη στο πράγμα, αλλά χωρίς να υπολογίζει τις συνέπειες και χωρίς να βλέπει τίποτα πέρ' από αυτό. Για τον κοινό καπιταλισμό, το πράγμα (το προϊόν και η παραγωγή) δεν είναι, όπως για τον Πουριτανό, ό,τι γίνεται και θέλει να γίνει ο ίδιος: αν το πράγμα υπάρχει μέσα του, αν ο ίδιος είναι πράγμα, είναι όπως ο Σατανάς που κατέχει την ψυχή του δαιμονισμένου, με τρόπο που το αγνοεί, ή που όπως ο δαιμονισμένος χωρίς να το θέλει, είναι ο ίδιος ο Σατανάς.

Η αυτοάρνηση, που για τον καλβινισμό ήταν η κατάφαση του Θεού, ήταν κατά κάποιον τρόπο ένα άπιαστο ιδεώδες: μπορεί να ήταν η πράξη μιας προσωπικότητας ικανής να επιβάλλει τις αξίες με τις οποίες ταυτιζόταν, αλλά κάθε φορά αυτό ήταν η εξαίρεση. Η ελευθερία που δόθηκε στο πράγμα, στην παραγωγή, ήταν αντίθετα η κοινή δυνατότητα. Δεν ήταν πια αναγκαίο να διατηρηθεί η πλέον αγνή –και πλέον φτωχή– πνευματικότητα, που στην αρχή ήταν η μόνη δυνατή προκειμένου να εξισορροπήσει τον εξανδραποδισμό του σώματος και της δράσης από το πράγμα. Αλλά μόλις συμπληρώθηκε με την αρχή της υποδούλωσης, ο κόσμος των πραγμάτων (ο κόσμος της σύγχρονης βιομηχανίας) μπορούσε μόνος του να αναπτυχθεί χωρίς να σκέπτεται άλλο πια τον απόντα Θεό.

Το συμφέρον ήταν ξεκάθαρο για τα πνεύματα που ήταν πάντα πρόθυμα να αδράξουν το πραγματικό αντικείμενο και ν' αφήσουν την εσωτερικότητα να ξεφύγει από την αφυπνισμένη συνείδηση. Η βασιλεία του πράγματος υποστηριζόταν, εξάλλου, από την φυσική τάση για υποδούλωση. Μέσα από μια κίνηση απαντούσε σε αυτήν τη θέληση για καθαρή δύναμη (για ανάπτυξη χωρίς άλλο σκοπό εκτός από την ανάπτυξη), που ενώ επιφανειακά είναι αντίθετη με το υποδουλωμένο πνεύμα στο βάθος είναι το συμπλήρωμά του. Στην υπηρεσία μιας δύναμης που μένει άχρηστη –τέλεια μορφή της απορρόφησης των πόρων στην ανάπτυξη– βρίσκεται η μόνη αυθεντική ματαιώση, η λιγότερο επικίνδυνη παραίτηση από τη ζωή. Αλλά είναι συχνά δύσκολο να ξεχωρίσουμε αυτή την στάση από εκείνη του καθαρού καλβινισμού, ακόμα κι αν είναι το αντίθετό του.

Ο καλβινισμός τουλάχιστον βρισκόταν στην κορυφή της αφύπνισης και της έντασης. Ο άνθρωπος της βιομηχανικής ανάπτυξης –μην έχοντας άλλο σκοπό έξω από αυτή την ανάπτυξη– είναι, σπεναντίας, η έκφραση του ύπνου. Καμιά ένταση γύρω του, καμιά επιθυμία να χτίσει έναν κόσμο στα μέτρα του. Οι άνθρωποι που εργάστηκαν για να φτιάξουν τη σύγχρονη βιομηχανία αγνοούσαν, δεν είχαν ποτέ την ιδέα ότι ένας τέτοιος κόσμος θα ήταν αδύνατος: στάθηκαν τελείως αδιάφοροι μπροστά στην αδυναμία της κίνησης που τους παρέσυρε και δεν μπορούσε να υποτάξει τον κόσμο στους νόμους της. Χρησιμοποίησαν μάλιστα για την

ανάπτυξη αυτής της επιχείρησης μεθόδους οι οποίες επέζησαν άλλων, αντίθετων κινήσεων από τη δική τους. Δεν υπάρχει στον καπιταλιστικό κόσμο καμία αρχική επιλογή που να υπαγορεύει την παραγωγή των μέσων παραγωγής (αυτή η επιλογή θα εμφανιστεί μόνο στην κομμουνιστική συσσώρευση). Η αστική τάξη δεν είχε συνειδητοποιήσει την αντίθεση ανάμεσα στην αρχή της ανάπτυξης και τις μη παραγωγικές δαπάνες κάθε είδους, τους θεσμούς και τις δημιουργικές αξίες τους: η αντίθεση άγγιζε μόνο (και πράγματι μόνο) την ποσότητα της δαπάνης. Νωθρά και παράλογα ο αστικός καπιταλισμός εχθρευόταν την πολυτέλεια: στην ουσία η πλεονεξία του και η πρακτική του την εξαφάνισαν σχεδόν, αλλά, εξαιρώντας ορισμένες πλευρές που δεν υπολογίζονται, ποτέ δεν ξεπέρασε το *laisser-faire*.

Έτσι η αστική τάξη δημιούργησε τον κόσμο της σύγχυσης. Ουσία του είναι το *πράγμα*, αλλά η υποβάθμιση του ανθρώπου, μην έχοντας πλέον σχέση με την ταπεινώσή του μπροστά στο Θεό, έκανε όποιον δεν κοιμόταν τον ύπνο της ανάπτυξης να υποφέρει βλέποντας να εγκαταλείπεται κάθε αναζήτηση για κάτι πέρ' από αυτό. Ωστόσο, δεν έκλεισαν όλοι οι δρόμοι: επειδή μάλιστα κυριαρχούσε το *πράγμα* γενικά και καθόριζε την κίνηση του πλήθους, όλα τα απωθημένα όνειρα εξακολουθούσαν να υπάρχουν: η ζωή (η σφαιρική κίνηση της ζωής) είχε αναμφίβολα αποδευσμευτεί απ' αυτά, αλλά χρησιμοποιούνταν ακόμα για παρηγοριά στους εγκαταλελειμμένους. Δημιουργήθηκε ένα χάος όπου τα πάντα είναι δυνατόν, ακόμη και τα πιο αντιφατικά μεταξύ τους πράγματα. Η ενότητα της κοινωνίας διατηρήθηκε χάρη στην αναμφισβήτητη σπουδαιότητα και την επιτυχία του κυρίαρχου έργου. Μέσα σε αυτή την αβεβαιότητα, οι πειρασμοί του παρελθόντος επέζησαν εύκολα από την εξαφάνισή τους. Οι αντιφάσεις που είχαν δημιουργήσει έπαψαν να είναι αισθητές μέσα σ' ένα κόσμο όπου η πραγματικότητα ήταν τόσο περισσότερο μισητή, όσο έδινε δημοσίως το μέτρο του ανθρώπου. Η ίδια η ρομαντική διαμαρτυρία αφέθηκε ελεύθερη. Αλλά αυτή η ελευθερία ήθελε με κάθε τρόπο να πει ότι ο άνθρωπος στην ενότητά του (μέσα στην αδιαφοροποίητη μάζα), δεχόταν να μην είναι τίποτε άλλο παρά *πράγμα*.

4. Η άρση των υλικών δυσκολιών και ο ριζοσπαστισμός του Μαρξ

Στο μέτρο που η ανθρωπότητα είναι συνένοχη της αστικής τάξης (με μια λέξη, στο σύνολό της), δέχεται ασυναίσθητα να μην είναι τίποτα (ως ανθρωπότητα) παρά μόνο πράγματα. Όμως μέσα στους κόλπους αυτού του συγχυσμένου πλήθους, και δεμένο με τη σύγχυση όπως το φυτό με τη γη, ευδοκίμει το πνεύμα της αυστηρότητας που η ουσία του είναι να θέλει, μέσ' από την ολοκλήρωση του *πράγματος* – την πλήρωση των πραγμάτων/της παραγωγής και του ανθρώπου –, την επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του. Και στο μέτρο που η αυστηρότητα αυτή έχει ως σκοπό της την ανάπτυξη των καθαρών επιστημών και των τεχνικών, ο αστικός κόσμος της αφήνει το πεδίο ελεύθερο.

Μέσα στο πλαίσιο της καθαρά οικονομικής δραστηριότητας, η αυστηρότητα έχει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο: τη διάθεση των πλεοναζόντων πόρων στην εξομάλυνση των υλικών δυσκολιών της ζωής και τη μείωση του χρόνου εργασίας. Είναι η μόνη χρήση του πλούτου που συμβαδίζει με την πλήρωση του ανθρώπου στο *πράγμα* και διατηρεί τον αρνητικό χαρακτήρα της πράξης, που σκοπός της για τον άνθρωπο παραμένει η δυνατότητα να διαθέτει τον εαυτό του ολοκληρωτικά. Το πνεύμα της αυστηρότητας μαζί με την ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνικών είναι άμεσα οπλισμένο γι' αυτή την ουσιαστική προσπάθεια. Όμως η χρήση των ανέσεων και των πολλαπλών υπηρεσιών του βιομηχανικού πολιτισμού δεν μπορεί να περιορίζεται σε μερικούς προνομιούχους: η παλαιά πολυδάπανη χρήση είχε κάποιες λειτουργίες, εξέφραζε κάποιες αξίες και προϋπόθετε τη σύνδεση του πλούτου με το καθήκον να εκφράζει αυτές τις αξίες. Όμως η έκφραση αυτή ήταν αποτέλεσμα του σφάλματος που μας σπρώχνει να θέλουμε να πιάσουμε, όπως τα πράγματα, εκείνο που αρχή του είναι η άρνηση του πράγματος. Το πνεύμα της αυστηρότητας είναι έτσι υποχρεωμένο να καταστρέψει τα υπολείμματα του αρχαίου κόσμου. Ο καπιταλιστικός νόμος το αφήνει ελεύθερο να αναπτύξει τις υλικές δυνατότητες που κουβαλάει μέσα του, αλλά συγχρόνως ανέχεται κάποια προνόμια που μπαί-

νουν εμπόδιο σε αυτή την ανάπτυξη. Υπό αυτές τις συνθήκες η αυστηρότητα υποχρεώνει επιτακτικά να επωφελομαστέ από τις κατακτήσεις της επιστήμης και της τεχνικής, οι οποίες μεταβάλλουν το χάος του τωρινού κόσμου στην αυστηρότητα των ίδιων των πραγμάτων, που είναι η εξορθολογισμένη συνοχή όλων των επεμβάσεων πάνω στα πράγματα. Από τη στιγμή αυτή αποκτά ένα επαναστατικό νόημα που ο Μαρξ διατύπωσε έξοχα.

5. Τα κατάλοιπα της φεουδαρχίας και της θρησκείας

Η αναγκαιότητα να εξαφανιστούν αρχικά οι αξίες του παρελθόντος πρέπει εξάλλου να γίνει συγκεκριμένη. Στο οικονομικό σύστημα του Μεσαίωνα, ο πλούτος ήταν άνισα μοιρασμένος ανάμεσα σ' εκείνους οι οποίοι εξέφραζαν τις αξίες που στ' όνομά τους σπαταλιόταν η εργασία και σε όσους προσέφεραν αυτή την εργασία.⁴² Η εργασία στους αγρούς ή στις πόλεις αποκτούσε με αυτό τον τρόπο, και σε σχέση με τις αξίες που υπήρχαν, μια κατώτερη ποιότητα – και όχι μόνο η εργασία, αλλά και ο εργαζόμενος σε σχέση με τον κλήρο και τους ευγενείς. Τούτοι οι τελευταίοι ισχυρίζονταν ότι δεν ήταν πράγματα, αλλά ο χαρακτηρισμός του πράγματος έπεφτε ολοκληρωτικά πάνω στον εργαζόμενο. Αυτή η αρχική κατάσταση έχει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα: δεν μπορεί να θέλουμε να απελευθερώσουμε τον άνθρωπο φθάνοντας στο τέρμα των δυνατοτήτων του πράγματος και παρ' όλ' αυτά να αφήνουμε ελεύθερους, όπως κάνει ο καπιταλισμός, εκείνους που μόνος τους σκοπός είναι η άρνηση της εργασίας, η οποία είναι ταπεινή, προς χάριν των υψηλών έργων που τα δέχονται ως τα μόνα ικανά να ξαναφέρουν τον άνθρωπο στον εαυτό του. Αν θέλετε, τα κατάλοιπα της φεουδαρχίας και της θρησκείας που ο καπιταλισμός τα παραβλέπει, αντιπροσωπεύουν την αναλλοίωτη και αναμφίβολα ασυνείδητη θέληση να κάνουν τον εργάτη *πράγμα*. Πράγματι, ο εργάτης είναι μόνο

⁴² Όλοι οι εργαζόμενοι την προσέφεραν· η μάζα προσέφερε από τα ίδια της τα αποθέματα τους εργάτες που χρησιμοποιούνταν στα πολυδάπανα έργα.

πράγμα, από τη στιγμή που δεν μπορούμε να απελευθερωθούμε παρά μόνον εφόσον αφιερωθούμε αποκλειστικά σ' ένα έργο που αρνείται την εργασία του εργάτη. Η ολοκλήρωση του πράγματος (η τέλεια πλήρωση του ανθρώπου στην παραγωγή) δεν μπορεί να έχει απελευθερωτικό χαρακτήρα παρά μόνο αν οι παλαιές αξίες, που έχουν σχέση με τις μη παραγωγικές δαπάνες, καταγγελθούν και καταργηθούν όπως οι αξίες της Ρώμης στη Μεταρρύθμιση. Πράγματι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του απαιτεί πρώτ' απ' όλα να αποκαλυφθούν τα απατηλά προσωπεία της αριστοκρατίας και της θρησκείας, που δεν είναι το αυθεντικό πρόσωπο του ανθρώπου αλλά το φαινομενικό προσωπείο το οποίο δανείστηκε από τα πράγματα. Η επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του δεν μπορεί να συγγέεται με το λάθος εκείνων που ισχυρίζονται ότι μπορούμε να πιάσουμε την *εσωτερικότητα* όπως πιάνουμε το ψωμί ή το σφυρί.

6. Ο κομμουνισμός και η πλήρωση του ανθρώπου στη χρησιμότητα του πράγματος

Από εδώ ξεκινάει ο ορισμός μιας ριζοσπαστικής θέσης στην οποία ο εργατικός κόσμος έδωσε τις πολιτικές της συνέπειες. Είναι κατά κάποιο τρόπο μια θέση παράδοξη: είναι πρώτα πρώτα μια ριζική αποδοχή των υλικών και πραγματικών δυνάμεων· μια εξίσου ριζική άρνηση των πνευματικών αξιών. Οι κομμουνιστές δίνουν πάντοτε την προτεραιότητα στο *πράγμα*, ενάντια σε καθετί που τολμά να μην έχει αυτόν τον εξαρτημένο χαρακτήρα του. Αυτή η στάση στηρίζεται στέρεα στα γούστα των προλετάρων, που συνήθως τους διαφεύγει η έννοια των πνευματικών αξιών, που από μόνοι τους υποβιβάζουν το ανθρώπινο συμφέρον στο καθαρό και συγκεκριμένο συμφέρον, που αντιμετωπίζουν το ανθρώπινο σύμπαν σαν ένα σύστημα πραγμάτων, υποταγμένων το ένα στο άλλο: το άροτρο οργώνει το χωράφι, το χωράφι παράγει το στάρι, το στάρι τρέφει το σιδερά, που σφυρηλατεί το άροτρο. Αυτή δεν αποκλείει καθόλου υψηλότερες βλέψεις, όμως αυτές είναι κινητές, αόριστες, ανοικτές, αντίθετα μ' εκείνες των πληθυσμών αρχαίου τύπου, που είναι συνήθως παραδοσιακές και αμετακίνη-

τες. Πράγματι οι προλετάριοι επιχειρούν την απελευθέρωση του ανθρώπου ξεκινώντας από το πράγμα (στο οποίο τους είχε υποβιάσει ένας κόσμος που οι αξίες του τους ήταν απρόσιτες). Δεν το επιχειρούν μέσ' από μεγαλεπήβολα σχέδια, δε χτίζουν ένα κόσμο πλούσιο και φανταχτερό σύμφωνα με την εικόνα των αρχαίων μύθων ή των μεσαιωνικών θεωριών. Η προσοχή τους περιορίζεται θεληματικά σε *ό,τι είναι εδώ*, αλλά δεν έχουν καμιά σχέση με φράσεις ανώτερες που εκφράζουν τα συναισθήματά τους. Μέσα στον κόσμο τους δεν υπάρχει σταθερός φραγμός που να εναντιώνεται στη γενική αλληλουχία των πραγμάτων, υποτάσσοντας το ένα στο άλλο. Μια αυστηρά ρεαλιστική πολιτική, μια απότομη πολιτική που περιορίζει τη λογική στη στενή πραγματικότητα, είναι μάλιστα αυτό που ανταποκρίνεται καλύτερα στο πάθος τους, δεν συγκαλύπτει τα σχέδια μιας εγωιστικής ομάδας που είναι όσο το δυνατό σκληρή. Ο στρατευμένος σε αυτόν το δρόμο περιορίζεται εύκολα σε μιαν αυστηρή υποταγή.

Δέχεται απλά να υποβιβάζεται σ' ένα πράγμα από το έργο της απελευθέρωσης, όπως όταν η πειθαρχία τού επιβάλλει διαδοχικά συνθήματα αντιφατικά μεταξύ τους. Αυτή η ριζοσπαστική στάση έχει τούτη την παράδοξη συνέπεια: δίνει στους αστούς, που οι εργάτες θέλουν να βάλουν τέλος στην εκμετάλλευση εκ μέρους τους, το συναισθημα ό,τι διατηρούν την ελευθερία για τους ανθρώπους ξεφεύγοντας από την υποβάθμιση του ανθρώπου στα πράγματα. Όμως εδώ πρόκειται για μια τεράστια προσπάθεια που έχει ως σκοπό της την ελεύθερη διάθεση.

Κατά βάθος οι αστοί δεν μπορούν να ξεχάσουν πραγματικά ότι η ελευθερία του κόσμου τους είναι αυτή της σύγχυσης. Είναι τελικά παραιτημένοι. Τα τεράστια αποτελέσματα της εργατικής πολιτικής, η γενικευμένη προσωρινά υποδοούλωση που είναι η μόνη εξασφαλισμένη συνέπεια, τους τρομάζει, αλλά το μόνο που ξέρουν είναι να θρηνούν. Δεν έχουν πλέον συνείδηση της ιστορικής τους αποστολής: είναι γεγονός ότι στο ανερχόμενο κίνημα των κομμουνιστών δεν έχουν να αντιτάξουν την παραμικρή ελπίδα.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ι. Η ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

1. Η απογοήτευση της μη κομμουνιστικής ανθρωπότητας

Ήταν πάντοτε δυνατό να λέει κάποιος, «η ηθική μηδαμινότητα του σύγχρονου κόσμου τρομάζει». Το γεγονός του να μην είναι κανείς ποτέ σίγουρος για το μέλλον, καθορίζει σε κάποιο βαθμό το μέλλον όπως αν είχαμε μιαν αδιαπέραστη νύχτα μπροστά μας, το παρόν. Ωστόσο υπάρχουν σήμερα κάποιοι παραπάνω λόγοι να επιμένουμε στην απογοήτευση. Σκέφτομαι λιγότερο τον αυξημένο κίνδυνο μιας καταστροφής –πιο ζωντανό απ' ό,τι φαίνεται– απ' όσο την απουσία της πίστης, ή μάλλον την απουσία της ιδέας, που παραδίδει τη σύγχρονη σκέψη στην αδυναμία. Εδώ και τριάντα χρόνια, διάφορες ασυντόνιστες θεωρίες φώτιζαν ένα μέλλον στα μέτρα του ανθρώπου. Η γενική πίστη σε κάποια απροσδιόριστη πρόοδο έκανε όλο τον πλανήτη και για πάντα να φαίνεται όπως μια περιουσία που θα ήταν εύκολο να διευθύνει κάποιος χωρίς δισταγμό. Από τότε η κατάσταση έχει αλλάξει ριζικά. Όταν μια συντριπτική νίκη εξασφάλισε την επιστροφή της ειρήνης, ένα αίσθημα κατωτερότητας μπροστά στα αναπόφευκτα προβλήματα κυριέυσε σιγά σιγά τους περισσότερους. Μόνη εξαίρεση ο κομμουνιστικός κόσμος –ΕΣΣΔ και προσκεείμενα κόμματα–, μονολιθικός μέσα σε μιαν ανθρωπότητα που αγωνιά, ασυνάρτητη και χωρίς άλλη ενότητα εκτός από την ίδια την αγωνία.

Αυτό το μπλοκ, που διαθέτει για λογαριασμό του μιαν αμετακίνητη βεβαιότητα, αντί να βοηθά στη διατήρηση μιας λεπτής αι-

σιοδοξίας συμπληρώνει σήμερα την απογοήτευση. Απεριόριστη ελπίδα γι' αυτό το ίδιο, είναι την ίδια στιγμή τρόμος για όσους αρνούνται το νόμο του και δεν υποκύπτουν τυφλά στις αρχές του. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναφωνούσαν το 1847 (είναι οι πρώτες λέξεις του *Μανιφέστου*), «ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Ευρώπη, το φάντασμα του κομμουνισμού». Το 1949 ο κομμουνισμός έχει πάψει να είναι φάντασμα, είναι ένα Κράτος και ένας στρατός (ο πιο κατά πολύ ισχυρότερος πάνω στη γη), βοηθούμενος από ένα οργανωμένο κίνημα, που διατηρούνται μέσα σε μια μονολιθική συνοχή μέσ' από την ανελέητη άρνηση κάθε προσωπικού συμφέροντος. Και δεν είναι μόνο η Ευρώπη που συγκλονίζεται αλλά και η Ασία. Παρ' όλη τη στρατιωτική και βιομηχανική της ανωτερότητα, η ίδια η Αμερική παγώνει και η οργή που εκφράζει στο όνομα ενός στείρου ατομικισμού δύσκολα διαλύει έναν άγριο φόβο. Σήμερα ο φόβος της ΕΣΣΔ κυριαρχεί και απελπίζει ό,τι δεν είναι κομμουνιστικό. Τίποτα δεν είναι τόσο αποφασισμένο, σίγουρο για τον εαυτό του, με μίαν επίμονη θέληση για οργάνωση, όσο η ΕΣΣΔ. Ουσιαστικά, ο υπόλοιπος κόσμος ορθώνεται εναντίον της με τη δύναμη της αδράνειας: εγκαταλείπεται δίχως αντίσταση στις αντιφάσεις που κουβαλάει μέσα του, ζει για το σήμερα, τυφλός, πλούσιος ή φτωχός, εξουθενωμένος, και ο δικός του λόγος έχει καταντήσει μια ανίσχυρη διαμαρτυρία – μάλλον ένας αναστεναγμός.

2. Οι θέσεις των διανοουμένων απέναντι στον κομμουνισμό

Από εδώ και στο εξής στη δυτική Ευρώπη και την Αμερική εξαιτίας της απουσίας κάποιων ανερχόμενων ιδεών, εξαιτίας της απουσίας μιας ελπίδας που ενώνει και υψώνει, η ανθρώπινη σκέψη καθορίζεται κατά κύριο λόγο σε σχέση με το δόγμα και την πραγματικότητα του Σοβιετικού κόσμου. Αυτό το δόγμα έχει πολλούς οπαδούς που θεωρούν τη δικτατορία του προλεταριάτου και την κατάργηση του καπιταλισμού απαραίτητη προϋπόθεση για μια ικανοποιημένη ανθρώπινη ζωή. Ο ουσιαστικός στόχος του σοβιετικού Κράτους είναι σύμφωνα με το σύνταγμα του 1918 «η κατάργηση κάθε εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρω-

πο, η σοσιαλιστική αναμόρφωση της κοινωνίας και η νίκη του σοσιαλισμού σε όλες τις χώρες» και οι δρόμοι που ακολούθησε η Ρωσική Επανάσταση μετά το 1918 προκάλεσαν τη διαμαρτυρία ορισμένων κομμουνιστικών στοιχείων. Αλλά μέχρι τώρα μόνο οι υποστηρικτές της Σοβιετικής Ένωσης, αποφασισμένοι να οδηγήσουν σε επιτυχία την επανάσταση και στη χώρα τους, κατάφεραν να βρουν μεσ' από αυτή την αντίληψη τη δύναμη να ενώσουν τις εργατικές μάξες. Το κίνημα των διαφωνούντων κομμουνιστών μοιράστηκε τη στείριότητα των άλλων τάσεων που λειτουργούν μέσα στους κόλπους των δημοκρατιών. Είναι γιατί έχει για νόημα την απέχθεια, την άρνηση – όχι την αποφασιστική ελπίδα που προκαλεί η δική του εναλλακτική λύση.

Η αντίδραση των αντιπολιτευόμενων έχει εξάλλου δύο πηγές αντίθετες μεταξύ τους.

Από τη μια οι συνέπειες που η ίδια η Σοβιετική Ένωση έθετε ως αρχή της περιορίστηκαν από τις δεδομένες συνθήκες: όχι μόνο η επικράτηση του σοσιαλισμού περιορίστηκε σε μία μόνο χώρα, αλλά σε μία καθυστερημένη βιομηχανική χώρα μάλιστα. Ο σοσιαλισμός, σύμφωνα με το Μαρξ, θα ήταν το αποτέλεσμα μιας ακραίας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων: η σύγχρονη αμερικανική κοινωνία και όχι η ρωσική κοινωνία του 1917 θα ήταν ώριμη για μια σοσιαλιστική επανάσταση. Ο Λένιν εξ άλλου έβλεπε κατά κύριο λόγο στην επανάσταση του Οκτώβρη τα πρώτα –λοξοδρομημένα– βήματα μιας παγκόσμιας επανάστασης. Αργότερα ο Στάλιν, σε αντίθεση με τον Τρότσκι, έπαψε να θεωρεί την παγκόσμια επανάσταση απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Ρωσία. Έτσι κι αλλιώς η Σοβιετική Ένωση δεχόταν από αυτήν τη στιγμή το παιχνίδι που είχε θελήσει ν' αποφύγει. Αλλά κατά τα φαινόμενα, παρά την αισιοδοξία του Τρότσκι, δεν υπήρχε δυνατότητα επιλογής.

Οι συνέπειες του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα» δεν μπορούν να αγνοηθούν: χωρίς να μιλάμε για υλικές δυσκολίες, που δεν έχουν καμία σχέση μ' εκείνες που θα αντιμετώπιζε ένας παγκόσμιος σοσιαλισμός, το γεγονός της σύνδεσής του με ένα έθνος θα μπορούσε να νοθεύσει την επανάσταση, να της δώσει μίαν όψη αμφίβολη, δυσανάγνωστη και μια πρόσβαση απατηλή.

Όμως εδώ βρίσκεται η αντιδραστική πλευρά του «σταλινισμού» που προκαλεί την αντίθεση. Από την άλλη πλευρά η κριτική των «αντισταλινικών» ενώνεται με αυτή του γενικού αντικομμουνισμού.

Η αποφασιστική περιφρόνηση του ατομικού συμφέροντος, της σκέψης, των προσωπικών σχέσεων και δικαιωμάτων, ήταν εξαρχής το γεγονός της μπολσεβικικής επανάστασης. Από αυτή την άποψη η πολιτική του Στάλιν απορρίπτει τα χαρακτηριστικά εκείνης του Λένιν αλλά δεν καινοτομεί σε τίποτα. Η «μπολσεβικική αυστηρότητα» αντιτίθεται στο «σάπιο φιλελευθερισμό». Το μίσος για τον κομμουνισμό, τόσο γενικό και τόσο ισχυρό σήμερα, στηρίζεται κυρίως σε αυτή την τέλεια άρνηση, την τραβηγμένη μέχρι τις ακραίες της συνέπειες, της ατομικής πραγματικότητας. Για το μη κομμουνιστικό κόσμο γενικά, το άτομο είναι ο σκοπός· η αξία και η αλήθεια ανάγονται στην μοναξιά μιας ιδιωτικής ζωής, που κλείνει τα μάτια της και τ' αυτιά της σε ό,τι δεν είναι όπως αυτή (που συγκεκριμένα, ανάγονται στην οικονομική της ανεξαρτησία). Στη βάση της δημοκρατικής (αστικής) ιδέας για το άτομο, υπάρχει σίγουρα η απάτη, η ευκολία, η τσιγκουνιά και μια άρνηση του ανθρώπου ως στοιχείου του μέλλοντος (του καθολικού παιγιδιού αυτού που είναι)· το πρόσωπο του σύγχρονου αστού παρουσιάζεται ως η πιο ευτελής φιγούρα που έχει να δείξει η ανθρωπότητα, αλλά στο «πρόσωπο» της απομόνωσης –και της μετριότητας– της ζωής ο κομμουνισμός προσφέρει ένα άλμα θανάτου. Βέβαια, το «πρόσωπο» αρνείται να πηδήσει, αλλ' από το γεγονός αυτό δε γεννιέται μια ελπίδα που αναπτερώνει. Οι επαναστάτες που συμμερίζονται την αγωνία του θλίβονται γι' αυτό. Όμως ο σταλινισμός είναι τόσο ριζικός που οι αντίπαλοί του κομμουνιστές βρέθηκαν τελικά αλληλέγγυοι με τους αστούς. Αυτή η συμπαιγνία, συνειδητή ή όχι, συνέτεινε πολύ στην αδυναμία και την αδράνεια όλων όσων θέλησαν να ξεφύγουν από τη σκληρότητα του σταλινικού κομμουνισμού.

Πέρ' από απλά συναισθήματα όπως η παραδοχή, η αντίθεση ή το μίσος, η πολυπλοκότητα του σταλινισμού, το ακατανόητο πρόσωπο που του έδωσαν οι συνθήκες ανάπτυξής του, προκαλούν από τη φύση τους τις πιο συγκεκριμένες αντιδράσεις των

διανοουμένων. Χωρίς καμία αμφιβολία, ένα από τα πιο βαριά προβλήματα της σύγχρονης Σοβιετικής Ένωσης συνδέεται με τον εθνικό χαρακτήρα που έλαβε εκεί ο σοσιαλισμός. Από παλιά συνδυάστηκαν μερικά εξωτερικά χαρακτηριστικά του υποτιθέμενου χιτλερικού σοσιαλισμού με αυτά του σταλινικού σοσιαλισμού: αρχηγός, μοναδικό κόμμα, σπουδαιότητα του στρατού, οργάνωση νεολαίας, άρνηση της ατομικής σκέψης και καταπίεση. Οι στόχοι, η κοινωνική και οικονομική δομή διέφεραν ριζικά, έφεραν σε θανάσιμη αντίθεση τα δύο συστήματα, αλλά αυτή η ομοιότητα των μεθόδων εντυπωσίαζε. Το βάρος που δόθηκε στη μορφή και μάλιστα στις εθνικές παραδόσεις δεν έπαψε να επισύρει την προσοχή σε αυτές τις ύποπτες συγκρίσεις. Αυτό το είδος κριτικής ενώνει άλλωστε τους κομμουνιστές της αντιπολίτευσης με τον αστικό φιλελευθερισμό· σχηματίστηκε ένα «αντιολοκληρωτικό» κίνημα που προσπαθεί να παραλύσει τη δράση και που τα στενά συντηρητικά του αποτελέσματα είναι σίγουρα.

Η σκέψη είναι τόσο βαθιά ταραγμένη από αυτή την παράδοξη κατάσταση που έφτασε μάλιστα να εγκαταλειφθεί σποραδικά στις πιο παρακινδυνευμένες εξηγήσεις. Δεν διατυπώνονται πάντοτε: θ' αναφέρω αυτήν εδώ, που μου παρουσίασαν, και είναι λαμπρή αν όχι στέρεη. Ο σταλινισμός δε θα μπορούσε καθόλου να είναι το ανάλογο του χιτλερισμού, το αντίθετο μάλιστα: δε θα μπορούσε να είναι ένας εθνικο- αλλά ένας ιμπεριαλ-σοσιαλισμός. Το «ιμπεριαλιστικό» έπρεπε εδώ να εννοηθεί σαν μια έννοια αντίθετη σε αυτήν του ιμπεριαλισμού ενός έθνους: η λέξη αναφέρεται μάλλον στην αναγκαιότητα μιας αυτοκρατορίας, δηλαδή ενός καθολικού Κράτους, που θα έβαζε τέλος στην οικονομική και στρατιωτική αναρχία των τωρινών καιρών. Ο εθνικοσοσιαλισμός έπρεπε αναγκαστικά να αποτύχει γιατί οι ίδιες του οι αρχές περιόριζαν την εμβέλειά του στο έθνος: δεν υπήρχε τρόπος να αφομοιωθούν οι χώρες που κατακτήθηκαν, όπως οι αυτοφονείς πυρήνες στο μητρικό πυρήνα. Αντίθετα η Σοβιετική Ένωση είναι ένα πλαίσιο όπου κάθε έθνος μπορεί να περιληφθεί στο εσωτερικό του: θα μπορούσε αργότερα να προσαρτηθεί μια Χιλιανή δημοκρατία, όπως έχει ήδη προσαρτηθεί μια Ουκρανική δημοκρατία. Αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης δεν είναι

αντίθετος του μαρξισμού: είναι παρ' όλ' αυτά διαφορετικός κατά το ότι δίνει στο κράτος την πρωταρχική και καθοριστική θέση που του έδινε ο Χέγκελ. Ο άνθρωπος της εγελιανής ιδέας, αυτός του «ιμπεριαλ-σοσιαλισμού», δεν είναι άτομο αλλά Κράτος. Το άτομο είναι νεκρό μέσα του, απορροφημένο μέσα στην ανώτερη πραγματικότητα και στην υπηρεσία του Κράτους: με μια ευρεία έννοια, ο «άνθρωπος-Κράτος» είναι η θάλασσα όπου χύνεται ο ποταμός της ιστορίας. Στο μέτρο που προσλαμβάνεται εντός του Κράτους, ο άνθρωπος εγκαταλείπει συγχρόνως τη ζώδη κατάσταση και την ατομικότητα: δεν μπορεί πλέον να διαχωριστεί από την καθολική πραγματικότητα. Κάθε απομονωμένο κομμάτι οδηγεί στην ολότητα, αλλά το υπέρτατο αίτημα του παγκόσμιου Κράτους δε θα μπορούσε να οδηγήσει παρά σε αυτή την ίδια. Αυτή η αντίληψη, η σοβαρά αντίθετη στη λαϊκή πραγματικότητα του κομμουνισμού, ξένη στον ενθουσιασμό που παρακινεί, είναι ένα προφανές παράδοξο: έχει πάντως το ενδιαφέρον ότι υπογραμμίζει την ανοησία και τη φτώχεια του ατομικού δισταγμού. Δε θα μπορούσαμε να χάσουμε την ευκαιρία να τοποθετήσουμε το ανθρώπινο πρόσωπο σε άλλη θέση από εκείνη του σκοπού και να το απελευθερώσουμε ανοίγοντάς το σε έναν ορίζοντα λιγότερο στενό. Ό,τι ξέρουμε για τη σοβιετική ζωή αναφέρεται στον περιορισμό των επιχειρήσεων ή στους περιορισμούς των ατομικών ελευθεριών, αλλά εκεί ανατρέπονται οι συνήθειές μας και αυτό που συμβαίνει ξεπερνάει οπωσδήποτε τις στενές προοπτικές όπου εμείς πρόθυμα περιοριζόμαστε.

Είναι βέβαια αναπόφευκτο η παρουσία –και η απειλή– της ΕΣΣΔ να προκαλεί διάφορες αντιδράσεις. Η απλή άρνηση, και το μίσος, έχουν μια γεύση από *laisser-aller*. Εδώ, το θάρρος να αγαπάμε τη σιωπή της σκέψης, η περιφρόνηση μιας αποτυχημένης οργάνωσης και το μίσος των φραγμών που μπαίνουν στο λαό υποχρεώνουν να επιθυμούμε μια σκληρή και αποφασιστική δοκιμασία. Όμοιοι με τον πιστό που δέχεται εκ των προτέρων το χειρότερο, αλλά που η προσευχή του εκλιπαρεί τους ουρανούς, ορισμένοι περιμένουν παραιτημένοι την ύφεση, μια λιγότερο δύσκολη αντιμετώπιση, αλλά παραμένουν πιστοί στην υπόθεση που τους φάνηκε να ταιριάζει με μια ειρηνική εξέλιξη του κόσμου.

Άλλοι φαντάζονται δύσκολα αυτόν τον κόσμο υποβαθμισμένο από μια εξάπλωση της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά η ένταση που διατηρεί αυτή η τελευταία τους φαίνεται ότι παρασύρει μαζί της την αναγκαιότητα μιας οικονομικής ανατροπής. Πράγματι, ένα αλλόκοτο διανοητικό χάος πηγάζει από τη δράση του μπολσεβικισμού στον κόσμο, και από την παθητικότητα και την ηθική ανυπαρξία που συνάντησε. Αλλά η ιστορία είναι ίσως η μόνη ικανή να δώσει τέλος με κάποια στρατιωτική απόφαση. Εμείς δεν μπορούμε να προτείνουμε στον εαυτό μας τίποτε άλλο παρά την αναζήτηση της φύσης αυτής της δράσης, που μπροστά στα μάτια μας ταράζει την κατεστημένη τάξη πολύ βαθύτερα απ' ό,τι το έκανε ο Χίτλερ.

3. Το εργατικό κίνημα ενάντιο στη συσσώρευση

Η ΕΣΣΔ μπορεί να αλλάξει άμεσα τον κόσμο, οι δυνάμεις που συνθέτει μπορούν να επικρατήσουν μιας αμερικανικής συμμαχίας.

Μπορεί ακόμη να τον αλλάξει με έναν αντίκτυπο της δράσης της: η μάχη που δίνεται εναντίον της θα μπορούσε να οδηγήσει τους εχθρούς της ν' αλλάξουν τα νομικά θεμέλια της οικονομίας τους.

Όπως και να είναι, εκτός κι αν συμβεί μια ολική καταστροφή, η αλλαγή της κοινωνικής δομής υπαγορεύεται από μια πολύ γρήγορη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, που η τωρινή οπισθοχώρηση της Ευρώπης καθυστερεί μόνο για λίγο.

Η συγκεκριμένη λύση στην οποία θα καταλήξουν τα προβλήματα μας δεν έχει ίσως για μας παρά μόνο δευτερεύουσα έννοια. Όμως μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε τη φύση των δυνάμεων που συμμετέχουν στο παιχνίδι.

Χωρίς καμία αμφιβολία, η πιο αποτελεσματική αλλαγή στη διάθεση των πλεοναζόντων πόρων ήταν η κύρια απορρόφησή τους στην ανάπτυξη του μηχανικού εξοπλισμού: άνοιξε τη βιομηχανική εποχή και παραμένει στη βάση της καπιταλιστικής οικονομίας. Αυτό που αποκαλούμε «συσσώρευση» σημαίνει ότι πολλά άτομα που διέθεταν πλούτη απαρνήθηκαν τις μη παραγωγικές δαπάνες ενός επιδεικτικού τρόπου ζωής και χρησιμοποίησαν τα διαθέσιμα

τους για την αγορά μέσω παραγωγής. Εξ ου και η δυνατότητα μιας προοδευτικά επιταχυνόμενης ανάπτυξης και μάλιστα, στο μέτρο που συμβαίνει αυτή η ανάπτυξη, η διάθεση ενός μέρους των αυξημένων πόρων σε μη παραγωγικές δαπάνες.

Οριακά, το εργατικό κίνημα αγγίζει από μόνο του ουσιαστικά αυτό το πρόβλημα της κατανομής του πλούτου σε αντίθετα στρατόπεδα. Τί σημαίνουν κατά βάθος οι απεργίες των μισθωτών για την αύξηση του μισθού τους και τη μείωση του χρόνου εργασίας; Η επιτυχία των εργατικών διεκδικήσεων αυξάνει το κόστος της παραγωγής και ελαττώνει όχι μόνο το μερίδιο που διατίθεται για την πολυτέλεια των αφεντικών αλλά και για τη συσσώρευση. Μία ώρα εργασίας λιγότερο, μια αύξηση του ωριαίου κόστους εργασίας που επέτρεψε η αύξηση των πόρων, ξαναβρίσκονται στην κατανομή του πλούτου: αν ο εργάτης είχε εργαστεί περισσότερο και κερδίσει λιγότερο, μια πιο αξιόλογη ποσότητα καπιταλιστικού κέρδους θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων: η κοινωνική ασφάλιση, με τη σειρά της, εκτείνει κατά πολύ αυτό το αποτέλεσμα. Έτσι το εργατικό κίνημα και η αριστερή πολιτική, τουλάχιστον φιλελεύθερη για τους εργάτες, σημαίνουν κατά κύριον λόγο ότι, σε αντίθεση με τον καπιταλισμό, ένα πιο μεγάλο μέρος διατίθεται στην μη παραγωγική δαπάνη. Αυτή η διάθεση δεν έχει βέβαια ως σκοπό κάποιο λαμπρό αποτέλεσμα: τείνει μόνο να δώσει στον άνθρωπο μια μεγαλύτερη αυτοδιάθεση. Το μέρος που δίνεται στην προσωρινή ικανοποίηση είναι αυξημένο εις βάρος του μέρους που ανήκει στη φροντίδα για βελτίωση του μέλλοντος. Γι' αυτό το λόγο η αριστερά που γνωρίζουμε έχει στο σύνολό της ένα χαρακτήρα, εάν όχι παράφορο, τουλάχιστον χαλαρό, ενώ η δεξιά ένα χαρακτήρα χαλιναγώγησης και φειδωλού υπολογισμού. Ένα κίνημα γενναιόδωρο και μια επιθυμία για ζωή χωρίς αναβολές δίνει κατά κανόνα ζωή στα πρωτοπόρα κόμματα.

4. Η αδυναμία των τσάρων για συσσώρευση και η κομμουνιστική συσσώρευση

Η οικονομική ανάπτυξη της Ρωσίας διέφερε βαθιά από τη δική μας και οι προϋποθέσεις που εισήγε δεν μπορούν να εφαρμοσθούν σ' αυτήν. Ακόμα και στη Δύση, τα αριστερά κινήματα δεν είχαν από την αρχή τον χαρακτήρα που ανέφερα. Η Γαλλική Επανάσταση είχε σαν αποτέλεσμα την ελάττωση των δαπανών επίδειξης της Αυλής και των ευγενών προς όφελος της βιομηχανικής συσσώρευσης. Η επανάσταση του '89 επανόρθωσε την καθυστέρηση της γαλλικής αστικής τάξης σε σχέση με τον αγγλικό καπιταλισμό. Και είναι πολύ αργότερα, όταν η αριστερά δεν ήταν πλέον αντιμέτωπη με μια έκλυτη αριστοκρατία αλλά με μια βιομηχανική αστική τάξη, που έγινε γενναιόδωρη χωρίς να κρατάει μέσα της έναν βαθύ δισταγμό. Όμως η Ρωσία των Τσάρων το 1917 δε διέφερε πολύ από τη Γαλλία του παλαιού καθεστώτος: την κυριαρχούσε μια τάξη ανίκανη για συσσώρευση. Οι ανεξάντλητες πλουτοπαραγωγικές πηγές της τεράστιας έκτασής της περίμεναν ανεκμετάλλευτες λόγω έλλειψης κεφαλαίων. Μόνο κατά το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα αναπτύχθηκε βιομηχανία μιας κάποιας έκτασης. Εξαρτήθηκε ωστόσο κατά ένα τεράστιο μέρος της από το ξένο κεφάλαιο. «Το 1934, μόνο το 53% των επενδύσεων σε αυτή τη βιομηχανία ήταν ρωσικές». Επιπλέον αυτή η ανάπτυξη ήταν τόσο ανεπαρκής που, σχεδόν σε όλους τους τομείς, η ρωσική κατωτερότητα σε σχέση με χώρες όπως η Γαλλία ή η Γερμανία προχωρούσε αυξάνοντας από χρόνο σε χρόνο: «Καθυστερούμε όλο και περισσότερο», έγραφε ο Λένιν.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η επαναστατική πάλη ενάντια στους Τσάρους και τους γαιοκτήμονες –από το Δημοκρατικό Κόμμα ως τους μπολσεβίκους– ζωντάνεψε μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα με όλη την πολυπλοκότητα του κινήματος που κράτησε στη Γαλλία από το 1789 μέχρι τις ημέρες μας, με τη μορφή ανεμοστρόβιλου. Όμως οι οικονομικές βάσεις καθόριζαν εκ των προτέρων την κατεύθυνση: δεν μπορούσε παρά να δώσει ένα τέλος στις μη παραγωγικές δαπάνες και να διαθέσει τον πλούτο για το βιομηχανικό εξοπλισμό της χώρας. Δεν μπορούσε παρά

να έχει τον αντίθετο στόχο από εκείνον που θέτουν φυσικά, στα εκβιομηχανισμένα κράτη, οι εργατικές μάζες και τα κόμματα που τις στηρίζουν. Έπρεπε να ελαττωθούν αυτές οι μη παραγωγικές δαπάνες χάριν της συσσώρευσης. Χωρίς αμφιβολία αυτή η ελάττωση θα έθιγε τις κατέχουσες τάξεις, αλλά το μέρος που με τον τρόπο αυτό αφαιρούνταν δεν μπορούσε παρά δευτερευόντως να χρησιμεύσει στη βελτίωση της μοίρας των εργαζομένων: χρειαζόταν να θυσιαστεί πάνω απ' όλα στο βιομηχανικό εξοπλισμό.

Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος έδειξε προπαντός στη Ρωσία ότι, τη στιγμή που τα έθνη, σαν σύνθεση βιομηχανικών δυνάμεων που είναι, αναπτύσσονται απ' όλες τις πλευρές, κανείς δεν μπορεί να μένει πίσω. Ο δεύτερος Παγκόσμιος ολοκλήρωσε την απόδειξη. Η αποφασιστικότητα για την ανάπτυξη των πρώτων βιομηχανικών χωρών δινόταν από τα μέσα: στην περίπτωση μιας καθυστερημένης χώρας δινόταν κυρίως από τα έξω. Ό,τι και αν πούμε για την εσωτερική ανάγκη της Ρωσίας να εκμεταλλευθεί βιομηχανικά τους πόρους της πρέπει να προσθέσουμε ότι, οπωσδήποτε, μόνο αυτή η εκμετάλλευση της επέτρεψε να ξεπεράσει τη δοκιμασία του πρόσφατου πολέμου. Η Ρωσία του 1917, κυριαρχημένη από ανθρώπους που ζούσαν για το σήμερα, δεν μπορούσε να επιβιώσει παρά υπό μία προϋπόθεση: να αναπτύξει τη δύναμή της. Καλούσε γι' αυτό τη διεύθυνση μιας τάξης η οποία περιφρονεί τις πομπώδεις σπατάλες. Η συμβολή του ξένου καπιταλισμού και η αυξημένη καθυστέρηση της βιομηχανικής της ακμής δείχνουν καθαρά ότι η αστική τάξη δεν είχε ούτε την ποσοτική σπουδαιότητα ούτε τον ανερχόμενο χαρακτήρα που θα της επέτρεπε να υπερτερήσει. Εξ ου και το παράδοξο ενός προλεταριάτου αναγκασμένου να επιβάλλει στον ίδιο τον εαυτό, μ' έναν επίμονο τρόπο, μιαν άρνηση της ζωής προκειμένου να την κάνει δυνατή. Ένας αστός τσιγκούνης απαρνιέται την πιο μάταιη πολυτέλεια, όμως δεν απολαμβάνει λιγότερο την καλοπέραση: η απάρνηση του εργάτη γίνεται, αντίθετα, μέσα σε συνθήκες τέλειας στέρησης.

«Κανείς», έγραφε ο Leroy-Beaulien, «δεν μπορεί να υποφέρει όπως στη Ρωσία, κανείς δεν μπορεί να πεθάνει όπως ένας Ρώσος». Αλλά αυτή η υπερβολική αντοχή δεν έχει καμία έννοια υπολογισμού. Φαίνεται ότι σε καμία γωνιά της Ευρώπης ο άνθρωπος

δεν ήταν τόσο πολύ ξένος στις ορθολογιστικές αρετές της αστικής ζωής. Αυτές οι αρετές απαιτούν ασφαλείς συνθήκες: μια καπιταλιστική κερδοσκοπία απαιτεί μία αυστηρά κατεστημένη τάξη όπου είναι δυνατό να βλέπει κάποιος μπροστά του. Η ρώσικη ζωή μέσα στις πλατιές απεραντοσύνες, εκτεθειμένη από παλιά στις βαρβαρικές επιδρομές, με την αδιάκοπη απειλή από το φάσμα της πείνας και του κρύου, ανέπτυξε μάλλον τις αντίθετες αρετές της ξεγνοιασιάς, της σκληρότητας, της ύπαρξης στο τώρα. Η παραίτηση ενός σοβιετικού εργάτη από το άμεσο συμφέρον για το καλό των μελλοντικών καιρών απαιτούσε πράγματι μιαν εμπιστοσύνη σε κάποιους τρίτους. Και όχι μόνο εμπιστοσύνη: την εγκατάλειψη στον εξαναγκασμό. Οι αναγκαίες προσπάθειες έπρεπε να ανταποκρίνονται σε ισχυρά και άμεσα ερεθίσματα: αυτά ήταν πρωτογενώς δεδομένα μέσα στη φύση μιας χώρας επικίνδυνης, φτωχής και απέραντης και έπρεπε ν' ανταποκριθούν στο μέτρο αυτής της απεραντοσύνης και αυτής της αθλιότητας.

Οι άνθρωποι που ως επικεφαλής του προλεταριάτου ανταποκρίθηκαν χωρίς οικονομικά μέσα στην αναγκαιότητα εκβιομηχάνισης της Ρωσίας δεν μπορούσαν, εξάλλου, με κανένα τρόπο να έχουν το ήρεμο και υπολογιστικό πνεύμα που επικρατεί σε μια καπιταλιστική επιχείρηση. Με την επανάσταση που είχαν κάνει, και στη χώρα όπου είχαν γεννηθεί, ανήκαν ολόκληροι στον κόσμο του πολέμου, που είναι γενικά αντίθετος σε αυτόν της βιομηχανίας όπως ένα μείγμα τρόμου και σφρίγγους, με τον στρατιωτικό κώδικα από τη μια, τη σημαία από την άλλη, απέναντι στην ψυχρή σύνθεση συμφερόντων. Η προ-σοβιετική Ρωσία είχε μιαν οικονομία ουσιαστικά αγροτική στην οποία κυριαρχούσαν οι ανάγκες του στρατού, όπου η χρήση του πλούτου ήταν σχεδόν περιορισμένη στη σπατάλη και τον πόλεμο. Ο στρατός επωφελήθηκε πολύ από τη βιομηχανική συνεισφορά που σε άλλες χώρες του δίνεται χωρίς υπολογισμούς. Το απότομο άλμα από τον τσαρισμό στον κομμουνισμό σήμαινε ότι η διάθεση των πόρων για μηχανικό εξοπλισμό δεν μπορούσε να γίνει όπως αλλού, ανεξάρτητα από το ερέθισμα που είναι η άγρια αναγκαιότητα του πολέμου. Η καπιταλιστική αποταμίευση γίνεται μέσα σ' ένα κλίμα ήρεμης επιφύλαξης, μακριά από τους δυνατούς ανέμους που

μεθούν ή τρομάζουν: έτσι, ο πλούσιος αστός είναι ο άνθρωπος χωρίς φόβο και χωρίς πάθος. Αντίθετα, ο μπολσεβίκος αρχηγός ανήκε, όπως ο τσαρικός ιδιοκτήτης, στον κόσμο του φόβου και του πάθους. Όμως, όμοια με τον καπιταλιστή των πρώτων καιρών, ήταν αντίθετος στη σπατάλη. Επιπλέον, είχε αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά με κάθε ρώσο εργάτη και δεν απομακρυνόταν απ' αυτόν παρά μόνο στο ελάχιστο μέτρο που στις πολεμικές φυλές ένας αρχηγός απομακρύνεται απ' όσους διατάζει. Σε αυτό το σημείο, η ηθική ταυτότητα των μπολσεβίκων ηγετών και της εργατικής τάξης δε θα μπορούσε να αμφισβητηθεί.

Εκείνο που είναι αξιοσημείωτο μέσα σε αυτή την κατάσταση, είναι με κάποια έννοια η εξάρτηση όλης της ζωής από την εξουσία του άμεσου συμφέροντος. Χωρίς αμφιβολία τα κατοπινά αποτελέσματα είναι ο λόγος ύπαρξης της εργασίας, αλλά αναφέρονται για να εμπνεύσουν το δόσιμο του είναι, τον ενθουσιασμό και το πάθος· και μάλιστα την απειλή παροξυσμού μιας παράλογης μεταδοτικής αρρώστιας, του φόβου. Αυτό είναι μία μόνο άποψη του πίνακα, αλλά μία άποψη που πάνω της πέφτει το βάρος. Υπό αυτές τις συνθήκες, η απόκλιση ανάμεσα στην αξία της προσφερόμενης εργασίας και στην αξία των μισθών που αποδίδονται μπορεί να είναι υπολογίσιμη.

Το 1938, «το συνολικό ποσό που έπρεπε να φτάσει η παραγωγή ήταν προκαθορισμένο σε 184 δισεκατομμύρια ρούβλια, από τα οποία 114 δισ. και μισό προορίζονταν για την παραγωγή των μέσων παραγωγής και μόνο 69 δισ. και μισό για την παραγωγή αντικειμένων κατανάλωσης. Αυτή η αναλογία δεν ανταποκρίνεται ακριβώς στην απόκλιση ανάμεσα στο μισθό και την εργασία. Όμως είναι φανερό ότι τα αντικείμενα κατανάλωσης που διανέμονταν, και έπρεπε πρώτ' απ' όλα να δοθούν ως ανταμοιβή της εργασίας, η οποία χρειάστηκε για να παραχθούν, δεν μπορούσαν να πληρώσουν παρά ένα ελάχιστο μέρος της συνολικής εργασίας. Η απόκλιση είχε την τάση να εξαλειφθεί μετά τον πόλεμο. Παρ' όλ' αυτά, η βαριά βιομηχανία κράτησε την προνομιούχα θέση. Ο πρόεδρος του κρατικού σχεδιασμού Βοζνεσένσκι το ομολογούσε στις 15 Μαρτίου 1946: «Ο ρυθμός της παραγωγής των μέσων παραγωγής που προβλέπονται από το πλάνο», λέει, «ξεπερνά

λίγο το ρυθμό της παραγωγής αντικειμένων κατανάλωσης».

Από το 1929, στις αρχές του πενταετούς προγράμματος, η ρωσική οικονομία πήρε τη σημερινή της μορφή. Χαρακτηρίζεται από τη διάθεση του συνόλου σχεδόν των πλεοναζόντων πόρων στην αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής. Πρώτος ο καπιταλισμός χρησιμοποίησε γι' αυτό τον σκοπό ένα μεγάλο μέρος των διαθέσιμων του, αλλά τίποτα σε αυτόν δεν ερχόταν σε αντίθεση με την ελευθερία της σπατάλης (η μειωμένη σπατάλη παρέμενε ελεύθερη και μπορούσε, εξάλλου, κατά ένα μέρος να αναπαράχθει προς όφελος της). Ο σοβιετικός κομμουνισμός είναι αυστηρά κλειστός στην αρχή της μη παραγωγικής δαπάνης. Δεν την κατάργησε καθόλου, αλλά η κοινωνική ανατροπή που επιχειρήσε εξαφάνισε τις πιο πολυδάπανες μορφές της και η ασταμάτητη δράση της τείνει να απαιτεί από τον καθένα την όλο και μεγαλύτερη παραγωγικότητα, στα όρια των ανθρώπινων δυνάμεων. Καμία οργάνωση της οικονομίας δεν μπόρεσε πριν από αυτή να κατακρατήσει σε τέτοιο βαθμό το πλεόνασμα των πόρων για την ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής, δηλαδή για την ανάπτυξη του συστήματος. Σε κάθε κοινωνική οργάνωση, όπως και σε κάθε ζωντανό οργανισμό, το πλεόνασμα των διαθέσιμων πόρων μοιράζεται ανάμεσα στην ανάπτυξη του συστήματος και την καθαρή δαπάνη, που είναι εξίσου άχρηστη είτε για την διατήρηση της ζωής είτε για την ανάπτυξη. Αλλά αυτό το ίδιο το έθνος που κινδύνεψε να χαθεί από την αδυναμία του να κρατήσει ένα αρκετά μεγάλο μέρος των πόρων του για την ανάπτυξη, σε μian απότομη αντιστροφή της ισορροπίας του μείωσε στο ελάχιστο το μέρος που μέχρι τότε εγκαταλείποταν στην πολυτέλεια και την αδράνεια: δεν ζει πλέον παρά για την υπέρμετρη ανάπτυξη των παραγωγικών του δυνάμεων.

Είναι γνωστό ότι αφού εγκατέλειψε τη Ρωσία όπου ήταν μηχανικός και συγχρόνως μέλος του Κόμματος ο Βίκτωρ Κραβτσένκο, δημοσίευσε στην Αμερική «εντυπωσιακά» απομνημονεύματα όπου καταγγέλλει βίαια το καθεστώς.⁴³ Όποια κι να

⁴³ V. A. Kravchenko, *Διάλεξα την ελευθερία*, 1947. Μεταχειρίστηκε αυτό το σπουδαίο ντοκουμέντο, σίγουρα μονόπλευρο μα αυθεντικό, για να αντλήσω κάποια

είναι η αξία των επικρίσεών του, είναι εύκολο να σχηματίσουμε απ' αυτόν τον πίνακα της ρώσικης βιομηχανικής δραστηριότητας μιαν εικόνα αποκρουστική ενός κόσμου απορροφημένου σε μια γιγάντια εργασία. Ο συγγραφέας αμφισβητεί την αξία των μεθόδων που χρησιμοποιούνται. Είναι χωρίς καμία αμφιβολία πολύ σκληρές: γύρω στα 1937 η καταπίεση ήταν ανελέητη, η εξορία συχνή, συνέβαινε τα αποτελέσματα που ανακοινώνονταν να μην είναι παρά μόνο μία πρόσοψη χρήσιμη στην προπαγάνδα, ένα μέρος της σπατάλης της εργασίας οφειλόταν στην αταξία και τον έλεγχο μιας αστυνομίας που έβλεπε παντού τη δολιοφθορά ενώ η αντιπολίτευση προσπαθούσε να κλονίσει τη διεύθυνση, να ενοχλήσει την παραγωγή. Αυτές οι αδυναμίες του συστήματος είναι και από άλλους γνωστές (υπήρξε μάλιστα αργότερα μια προσπάθεια να καταγγελθούν οι αγνοί εκείνης της εποχής ως υπερβολικά αυστηροί): μόνο που αγνοούμε τη σπουδαιότητά τους και δεν υπάρχουν αρκετά ασφαλείς μαρτυρίες που να δίνουν λεπτομέρειες. Αλλά οι καταγγελίες του Κραβτσένκο δεν μπορούν να αντιπαρατίθενται στην ουσία της μαρτυρίας του.

Ένας τεράστιος μηχανισμός έχει στηθεί, έτσι ώστε η ατομική θέληση να υποβιβάζεται με σκοπό την όλο και μεγαλύτερη απόδοση. Δεν μένει καμία θέση για τη φαντασία. Ο εργάτης προμηθεύεται ένα βιβλιάριο εργασίας και από αυτή τη στιγμή δεν μπορεί να περάσει κατά βούλησιν από μία πόλη σε άλλη ή από ένα εργοστάσιο σε άλλο. Μια ποινή καταναγκαστικής εργασίας τιμωρεί μια αργοπορία είκοσι λεπτών. Χωρίς καμία συζήτηση ένας βιομηχανικός διευθυντής, σαν στρατιωτικός, διορίζεται σε κάποιον χαμένο τόπο της Σιβηρίας. Το ίδιο το παράδειγμα του Κραβτσένκο δίνει να καταλάβουμε την ουσία ενός κόσμου όπου δεν υπάρχει πλέον άλλη δυνατότητα έξω από την εργασία: την οικοδόμηση μιας γι-

στοιχεία αλήθειας σύμφωνα με αυστηρούς κριτικούς νόμους. Από τα χτυπητά του λάθη, από τις αντιφάσεις του, από τις επιπολαιότητές του, και γενικά από την έλλειψη διανοητικής συνοχής του συγγραφέα δεν μπορούμε να συμπεράνουμε τίποτα για την αυθεντικότητα του βιβλίου. Είναι ένα ντοκουμέντο όπως οποιοδήποτε άλλο, που πρέπει να χρησιμοποιείται με δυσπιστία όπως κάθε ντοκουμέντο.

γάντιας βιομηχανίας προς όφελος των μελλοντικών καιρών. Το πάθος, ευτυχισμένο ή όχι, είναι μόνο ένα σύντομο επεισόδιο που αφήνει λίγα ίχνη στη μνήμη. Στο τέλος, η πολιτική απογοήτευση και η αναγκαιότητα της σιωπής καταλήγουν, μ' εξαίρεση τον ύπνο, να τάξουν όλη τη ζωή στον πυρετό της εργασίας.

Απ' όλες τις πλευρές, μέσ' από τριξίματα δοντιών και τραγούδια, μέσα στη βαριά σιωπή ή το θόρυβο των λόγων, μέσα στην φτώχεια και την έξαψη, μέρα με την ημέρα, μια τεράστια εργατική δύναμη που οι Τσάροι άφηναν ανεκμετάλλευτη στήνει το βωμό όπου συσσωρεύεται και πολλαπλασιάζεται ο χρήσιμος πλούτος.

5. Η «κολλεκτιβοποίηση» της γης

Αυτή η ίδια προσπάθεια υποταγής καταπόνησε και την επαρχία.

Ωστόσο, η «κολλεκτιβοποίηση» της γης είναι το πιο συζητήσιμο μέρος των αλλαγών της οικονομικής δομής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στοίχισε ακριβά και μάλιστα θεωρείται ότι ήταν η πιο απάνθρωπη στιγμή μίας επιχείρησης που δεν ήταν ποτέ λαμπρή. Αλλά όταν κρίνουμε γενικά αυτή την προσπάθεια εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της Ρωσίας, συμβαίνει πολλές φορές να ξεχνάμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες άρχισε και την αναγκαιότητα στην οποία έπρεπε ν' ανταποκριθεί. Δυσκολευόμαστε να καταλάβουμε την επιτακτική ανάγκη μιας εκκαθάρισης η οποία δεν άγγιζε τους πλούσιους γαιοκτήμονες αλλά την τάξη των κουλάκων, που το βιοτικό τους επίπεδο δεν ξεπερνούσε καν αυτό των φτωχών αγροτών μας. Θα ήταν φρόνιμο, όπως φαίνεται, να μην αναστατωθεί η αγροτική παραγωγή τη στιγμή που επιχειρούνταν μια βιομηχανική προσπάθεια η οποία απαιτούσε την κινητοποίηση όλων των αποθεμάτων. Είναι δύσκολο να κρίνουμε από τόσο μακριά, αλλά δεν μπορούμε να μην λάβουμε υπόψιν μας την παρακάτω εξήγηση.

Στην αρχή του πρώτου πενταετούς προγράμματος ήταν αναγκαίο να σχεδιαστεί η πραγματική ανακατανομή των αγροτικών προϊόντων που θα καταλάωναν οι εργάτες. Το πρόγραμμα, που έπρεπε καταρχήν να παραμερίσει την ελαφρά βιομηχανία προς όφελος της βαριάς βιομηχανίας, ήταν δύσκολο ν' αντιμετωπίσει

κατά μεγάλο μέρος την προμήθεια των χειροποίητων αντικειμένων που είναι αναγκαία στους καλλιεργητές. Αντίθετα, επεδίωκε να τους πουλάει τρακτέρ, που η προμήθειά τους συνδυαζόταν καλύτερα με τον προσανατολισμό του προγράμματος, επειδή οι εγκαταστάσεις που τα παράγουν μπορούν, εάν χρειασθεί, να χρησιμεύσουν για πολεμικές κατασκευές. Όμως οι μικρές ιδιοκτησίες των κουλάκων δεν είχαν τι να κάνουν τα τρακτέρ. Από αυτό γεννήθηκε η αναγκαιότητα να αντικατασταθούν οι ατομικές τους επιχειρήσεις με πιο μεγάλες επιχειρήσεις στηριγμένες σε αγροτικούς συνεταιρισμούς (εξάλλου τα λογιστικά αυτών των κολλεκτιβοποιημένων κτημάτων, επειδή μπορούσαν να ελέγχονται, διευκόλυναν τις εισφορές χωρίς τις οποίες η αγροτική κατανάλωση θα δυσκολευόταν να ανταποκριθεί στον κανόνα ενός προγράμματος που προσπαθούσε να μειώσει απ' όλες τις πλευρές το μέρος των αγαθών κατανάλωσης. Και κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει το τεράστιο εμπόδιο που συνάντησαν οι εισφορές από τις μικρές επιχειρήσεις).

Αυτές οι προϋποθέσεις αποκτούσαν ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα στο βαθμό που η εκβιομηχάνιση απαιτεί πάντοτε μια σοβαρή μετακίνηση πληθυσμού προς τις πόλεις. Αν η εκβιομηχάνιση είναι αργή, η μετακίνηση πραγματοποιείται από μόνη της ισορροπημένα. Τα αγροτικά μηχανήματα αναπληρώνουν σταδιακά την ερήμωση των αγροτικών περιοχών. Αλλά μια ξαφνική ανάπτυξη δημιουργεί μιαν ανάγκη εργατικών χεριών η οποία δεν μπορεί να περιμένει υπομονετικά ανταπόκριση. Μόνον ο αγροτικός «κολλεκτιβισμός», συνδυασμένος με μηχανικό εξοπλισμό, μπορεί να εξασφαλίσει τη διατήρηση και αύξηση της αγροτικής παραγωγής που χωρίς αυτήν ο πολλαπλασιασμός των εργοστασίων θα οδηγούσε σε ανισορροπία.

Ωστόσο αυτό δεν μπορεί να δικαιολογήσει την ωμότητα με την οποία μεταχειρίστηκαν τους κουλάκους.

Σε αυτό το σημείο είναι ανάγκη να θέσουμε το ερώτημα συνολικά.

6. *Η αδυναμία των κριτικών που εναντιώνονται στην σκληρότητα της εκβιομηχάνισης*

Καθώς αναπτύχθηκαν σε καιρούς ειρηνικούς, οι Γάλλοι δεν μπορούν να φανταστούν πλέον ότι η ωμότητα θα μπορούσε να είναι αναπόφευκτη. Αλλά αυτός ο κόσμος της ευκολίας έχει τα όριά του. Αργότερα παρουσιάζονται καταστάσεις τέτοιες που, καλώς ή κακώς, οι πράξεις ωμότητας, οι οποίες τόσο ενοχλούν, φαίνονται ασήμαντες σε σχέση με τις συμφορές που προσπαθούν να προλάβουν. Αν εξετάσουμε απομονωμένα τα πλεονεκτήματα μιας κατασκευής αγροτικών τρακτέρ σε σχέση με αυτή ταπεινών εργαλείων, δυσκολευόμαστε να καταλάβουμε τις εκτελέσεις και τις εξορίες που τα θύματα τους μετριούνται σ' εκατομμύρια. Αλλά ένα άμεσο συμφέρον μπορεί να είναι συνέπεια ενός άλλου, του οποίου δεν μπορούμε να αρνηθούμε το ζωτικό χαρακτήρα. Σήμερα βλέπουμε καθαρά ότι τα σοβιέτ, οργανώνοντας την παραγωγή, πρόλαβαν ν' απαντήσουν σε ένα πρόβλημα ζωής ή θανάτου.

Δεν θέλω να δικαιολογήσω, αλλά να καταλάβω, γι' αυτό μου φαίνεται επιπόλαιο να επιμείνω περισσότερο στη φρίκη. Είναι εύκολο να συμπεραίνουμε, μόνο και μόνο επειδή η καταπίεση ήταν τρομερή κι επειδή μισούμε τον τρόπο, ότι η ηλιότητα θα είχε πετύχει καλύτερα. Ο Κραβτσένκο που το κάνει αυτό, το αφήνει στην τύχη. Το ίδιο βιάζεται να πει ότι η καθοδήγηση θα μπορούσε να προετοιμάσει τον πόλεμο πιο αποτελεσματικά με πιο ανθρώπινες μεθόδους. Εκείνο που πέτυχε ο Στάλιν από τους Ρώσους αγρότες κι εργάτες ερχόταν σε σύγκρουση με πολλά ιδιωτικά συμφέροντα και μάλιστα με το άμεσο συμφέρον κάθε ανθρώπου. Αν κατάφερα να το εκφράσω καλά, δεν μπορούμε να φανταστούμε ότι ένα πληθυσμός ομόφωνα και χωρίς αντίσταση θα ήταν δυνατό να υπακούσει σε μια τόσο σκληρή απάρνηση. Ο Κραβτσένκο θα μπορούσε να στηρίξει τις κριτικές του αποδεικνύοντας λιγότερο αόριστα την αποτυχία της εκβιομηχάνισης. Αρκείται όμως σε δηλώσεις για αταξία και αμέλεια. Η απόδειξη της μηδαμινότητας των βιομηχανικών επιτευγμάτων θα μπορούσε να απορρέει από τις ταπεινωτικές ήττες στα '41-'42. Ωστόσο ο Ερυθρός στρατός συνέτριψε τη Βέρμαχτ. Αναμφίβολα με τη

βοήθεια του δανείου. Όμως του ξεφεύγει αυτή η καταπληκτική φράση: «Εξάλλου, αργότερα, μετά το Στάλινγκραντ, τα αμερικανικά όπλα και εφόδια άρχισαν να μας φτάνουν μαζικά». Έτσι, για την αποφασιστική μάχη του πολέμου μέτρησαν μόνον ο ρωσικός πολεμικός εξοπλισμός και τ' αποτέλεσμα της βιομηχανικής προσπάθειας. Επιπλέον, καταθέτοντας στην Ουάσινγκτον μπροστά στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή Έρευνας για τις Αντιαμερικανικές Ενέργειες, ο Κραβτσένκο κάνει αυτήν την εξίσου καταπληκτική δήλωση:

«Πρέπει να καταλάβουμε», λέει, «ότι όλες οι φλυαρίες για την αδυναμία κατασκευής ατομικής βόμβας από την ΕΣΣΔ εξαιτίας της καθυστέρησης τεχνικής ανάπτυξης της ρωσικής βιομηχανίας σε σχέση με την αμερικανική ή αγγλική, δεν είναι μόνο τετριμμένες αλλά κι επικίνδυνες γιατί εξαπατούν την κοινή γνώμη».

Αν θέλουμε ν' αποφύγουμε μια στενή αντισταλινική προπαγάνδα, το έργο του Κραβτσένκο είναι πολύ ενδιαφέρον αλλά δεν έχει καμία θεωρητική αξία. Στο μέτρο που δεν αγγίζει την ευαισθησία αλλά μόνο την ευστροφία του αναγνώστη, η κριτική του συγγραφέα είναι ανυπόστατη. Υπηρετεί σήμερα την Αμερική, προειδοποιεί (στην κατάθεσή του στην Επιτροπή Έρευνας) τους Αμερικανούς που φαντάζονται ότι το Κρεμλίνο παύει να θέλει την παγκόσμια επανάσταση: παρ' όλα αυτά, καταγγέλλει το σταλινισμό ως κίνημα αντεπανάστασης. Αν υπάρχει γι' αυτόν ένα πολιτικό και οικονομικό πρόβλημα στη σημερινή κομμουνιστική οργάνωση, η απάντηση είναι μόνο μία· ο Στάλιν και οι δικοί του είναι υπεύθυνοι για μια απaráδεκτη κατάσταση. Αυτό σημαίνει ότι άλλοι άνθρωποι και άλλες μέθοδοι θα είχαν πετύχει εκεί όπου ο Στάλιν υποτίθεται ότι απέτυχε. Στην ουσία παρακάμπτει τη δύσκολη λύση του προβλήματος. Προφανώς η Σοβιετική Ένωση και μάλιστα, μιλώντας πιο γενικά, η Ρωσία –λόγω της τσαρικής κληρονομιάς– δεν θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς μια μαζική διάθεση των πόρων της στο βιομηχανικό εξοπλισμό. Προφανώς, αν αυτή η διάθεση ήταν κάπως λιγότερο αυστηρή, και μάλιστα λιγότερο σκληρή απ' ό,τι απαιτήσε ο Στάλιν, η Ρωσία ενδέχεται να είχε καταποντιστεί. Βέβαια, αυτές οι προτάσεις δεν μπορούν να στηριχθούν απόλυτα, αλλά τα φαινόμενα είναι πειστικά και το έργο του Κραβτσένκο δεν

έχει τίποτα να πει εναντίον τους. Αντίθετα, προσφέρει μια μαρτυρία η οποία υποστηρίζει αυτή τη μαζική, αυστηρή και δυσβάστακτη προσφορά που στο τέλος δείχνει τα αποτελέσματά της: στο Στάλινγκραντ η Ρωσία σώθηκε με τα δικά της μέσα.

Θα ήταν μάταιο να επιμένουμε στα λάθη, τις ακαταστασίες και την έλλειψη απόδοσης. Αυτά είναι αναμφισβήτητα και δεν αποσιωπούνται καθόλου από το καθεστώς, αλλά όσο μεγάλα κι αν είναι, το αποτέλεσμα ήταν αποφασιστικό. Μένει μόνο να εξετάσουμε το πρόβλημα μιας πιο ορθολογισμένης απόδοσης με λιγότερο επαχθείς μεθόδους. Άλλοι μπορούν να πουν: αν παρέμεναν οι Τσάροι, η καπιταλιστική οδός θα ακολουθούσε. Άλλοι να μιλήσουν για μενσεβικισμό. Και οι λιγότερο τρελοί για κάποια άλλη μορφή μπολσεβικισμού. Αλλά οι Τσάροι και η άρχουσα τάξη στην οποία στηρίζονταν ήταν γι' αυτή την επιχείρηση, ό,τι είναι η διαφυγή –η χαραμάδα– στο κλειστό σύστημα. Ο μενσεβικισμός που απευθυνόταν σε μια ανερχόμενη αστική τάξη ήταν φωνή στην έρημο. Ο τροτσκισμός προϋποθέτει τη δυσπιστία απέναντι στις δυνατότητες του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα». Μένει να υποστηρίξουμε τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα ενός σταλινισμού λιγότερο σκληρού, που έχει επίγνωση των πράξεών του και αντλεί από την αυθόρμητη συναίνεση την αναγκαία ενότητα ενάντια σε μια μηχανοραφία. Η αλήθεια είναι ότι αγανακτούμε μπροστά σε μια απάνθρωπη σκληρότητα και δεχόμαστε καλύτερα να πεθάνουμε παρά να εγκαθιδρύσουμε την τρομοκρατία. Αλλά ένας μόνο άνθρωπος μπορεί να πεθάνει· ένας απέραντος πληθυσμός δεν έχει άλλη δυνατότητα εκτός από τη ζωή. Ο ρωσικός κόσμος έπρεπε να επανορθώσει την καθυστέρηση της τσαρικής κοινωνίας και αυτό ήταν αναγκαστικά τόσο δύσκολο, απαιτούσε μια τόσο μεγάλη προσπάθεια, που ο δυναμικός τρόπος –ο πιο δαπανηρός από κάθε άποψη– ήταν η μόνη του διέξοδος. Αν έχουμε να διαλέξουμε ανάμεσα σε κάτι που μας γοητεύει ή σε κάτι που αυξάνει τα αποθέματά μας, είναι πάντα δύσκολο να απαρνηθούμε την επιθυμία για χάρη του μέλλοντος. Είναι μάλλον εύκολο όταν είμαστε σε καλή κατάσταση: το ορθολογικό συμφέρον λειτουργεί χωρίς εμπόδια. Όταν όμως είμαστε εξαντλημένοι, μόνον ο τρόμος και η έξαψη μας επιτρέ-

πουν να αποφύγουμε τη χαλάρωση. Χωρίς ένα βίαιο ερέθισμα, η Ρωσία δε θα μπορούσε να βγάλει πέρα τον ανήφορο. (Οι τωρινές δυσκολίες της Γαλλίας μέσα σε λιγότερο αντίξοες συνθήκες δίνουν το μέτρο αυτής της αναγκαιότητας: η ζωή στη διάρκεια της κατοχής ήταν, από υλική άποψη, σχετικά άνετη εξαιτίας της απουσίας συσσώρευσης – με πολύ μεγάλο κόπο καταφέρνουμε να δουλεύουμε για το μέλλον). Ο σταλινισμός εξέφρασε με τον τρόπο του, πάντα όμως με τραχύτητα, τα στοιχεία του φόβου και της ελπίδας που υπάρχουν σε μια δύσκολη κατάσταση, η οποία είναι όμως γεμάτη από ανοιχτές δυνατότητες.

Εξάλλου η κριτική του σταλινισμού απέτυχε από τη στιγμή που θέλησε να παρουσιάσει την πολιτική των τωρινών ηγετών σαν μιαν έκφραση συμφερόντων, αν όχι μιας τάξης, τουλάχιστον μιας ομάδας ξένης προς τις μάζες. Ούτε η κολλεκτιβοποίηση της γης, ούτε ο προσανατολισμός των βιομηχανικών προγραμμάτων δεν ανταποκρίνονταν στα συμφέροντα των ηγετών ως ομάδας με σαφή οικονομική ιδιαιτερότητα. Ακόμα και οι πιο κακοπροαίρετοι συγγραφείς δεν αρνούνται τα προτερήματα των συνεργατών του Στάλιν. Ο Κραβτσένκο είναι σαφής, έχοντας γνωρίσει προσωπικά στο Κρεμλίνο τους ανθρώπους που βρίσκονταν κοντά στην κορυφή: «Μπορώ να βεβαιώσω παρ' όλ' αυτά», γράφει, «ότι οι περισσότεροι ηγέτες με τους οποίους είχα σχέση ήταν άνθρωποι ικανοί που γνώριζαν την υπόθεσή τους, άνθρωποι δυναμικοί και ολοκληρωτικά αφοσιωμένοι στο καθήκον τους». Γύρω στα 1932 ο Μπόρις Σουβάριν, που γνώριζε το Κρεμλίνο από την αρχή, απαντούσε στην ερώτησή μου: «Μα ποιο λόγο», ρωτούσα, «θα μπορούσε κατά τη γνώμη σας να έχει ο Στάλιν για να παραμερίσει όλους τους άλλους;» – «Χωρίς αμφιβολία», απάντησε ο Σουβάριν, «πίστεψε πως ήταν ο μόνος, μετά το θάνατο του Λένιν, που θα είχε τη δύναμη να οδηγήσει την επανάσταση σε αίσιο πέρας». Ο Σουβάριν το έλεγε πολύ απλά, χωρίς ειρωνεία. Πράγματι, η σταλινική πολιτική είναι η αυστηρή, η πολύ αυστηρή απάντηση σε μία καθορισμένη οικονομική αναγκαιότητα που πράγματι απαιτεί μιαν ακραία αυστηρότητα.

Το πιο περίεργο είναι ότι τη θεωρούμε συγχρόνως τρομοκρατική και θερμιδοριανή. Δε θα μπορούσαμε να δείξουμε με μεγα-

λύτερη αφέλεια τη σύγχυση που μια αχαρακτήριστη συμπεριφορά σπέρνει στα πνεύματα της αντιπολίτευσης. Η αλήθεια είναι ότι μισούμε την τρομοκρατία και ευχαρίστως θα την χρεώναμε στο λογαριασμό της αντίδρασης. Όμως η σύμπτωση του εθνικισμού με το μαρξισμό απαντούσε το ίδιο στενά με την υπέρμετρη εκβιομηχάνιση σ' ένα πρόβλημα ζωής ή θανάτου: ένας λιγότερο πεπεισμένος πληθυσμός δε θα μπορούσε να αγωνιστεί ομόφωνα για την κομμουνιστική επανάσταση. Αν η επανάσταση δεν είχε συνδέσει τη μοίρα της με τη μοίρα του έθνους, έπρεπε να παραδεχθεί την αποτυχία της. Σε αυτό το σημείο ο Τσάμπερλαϊν⁴⁴ διηγείται μιαν ανάμνηση που τον είχε εντυπωσιάσει. «Υπήρξε, λέει, μία εποχή όπου ο εθνικισμός ήταν ύποπτος, σχεδόν αντεπαναστατικός. Θυμάμαι να κάθομαι στην Κρατική Όπερα της Μόσχας και να περιμένω το συνηθισμένο ξέσπασμα σε χειροκροτήματα που ακολουθούσε ένα κομμάτι της *Χοβαντσίν* του Μουζόρσκι, μιας όπερας της παλιάς Ρωσίας. Το κομμάτι ήταν μια προσευχή που εκλιπαρούσε το Θεό να στείλει ένα πνεύμα για να σώσει το Ρους, αρχαίο όνομα της Ρωσίας. Αυτά τα χειροκροτήματα ήταν μια έκδηλη διαμαρτυρία ενάντια στο σοβιετικό καθεστώς...». Δεδομένου ότι ο πόλεμος πλησίαζε θα ήταν ανοησία να αγνοούνται τόσο βαθιές αντιδράσεις, θα έπρεπε όμως να καταλήξουν στην εγκατάλειψη της διεθνιστικής αρχής του μαρξισμού; Οι περιγραφές των κλειστών συνεδριάσεων της Επιτροπής του Κόμματος του Σοβναρκόμ (κυβέρνηση της RSFSR, Ομόσπονδης Ρωσικής Δημοκρατίας) που έγιναν από τον Κραβτσένκο αφήνουν λίγα περιθώρια αμφιβολίας. Μέσα στους τοίχους του Κρεμλίνου οι υπεύθυνοι του Κόμματος δεν έπαυαν να μιλούν για «υποχώρηση του λενινισμού» ως «προσωρινό τακτικό ελιγμό».

⁴⁴ Richard Chamberlain, *Το ρωσικό αίνιγμα*, Μόντρεαλ 1946, σσ. 340.

7. Αντίθεση του παγκοσμίου προβλήματος με το ρωσικό πρόβλημα

θα έπρεπε πράγματι να είναι κανείς τυφλωμένος για να μη βλέπει στη σύγχρονη Σοβιετική Ένωση, με τις σκληρές και μισαλλόδοξες πλευρές της, όχι την έκφραση μιας παρακμής αλλά αντίθετα μιας τρομερής έντασης, μιας θέλησης που δεν υποχώρησε και δεν θα υποχωρήσει μπροστά σε τίποτε για να λύσει τα πραγματικά προβλήματα της Επανάστασης. Μπορούμε να κάνουμε «ηθική» κριτική στα γεγονότα, να υπογραμμίζουμε αυτό που πραγματικά απομακρύνεται από το παλιό «αδεδέξ» του σοσιαλισμού, από τα ατομικά συμφέροντα και σκέψεις. Όμως αυτές οι συνθήκες είναι οι συνθήκες της ΕΣΣΔ—όχι του κόσμου ολόκληρου— και θα έπρεπε επίσης να είναι τυφλωμένος κανείς για να μη βλέπει τις συνέπειες μιας πραγματικής αντίθεσης ανάμεσα στο σοβιετικό δόγμα και τις μεθόδους (που συνδέονται με τις ειδικές συνθήκες της Ρωσίας) και τα οικονομικά προβλήματα των άλλων χωρών.

Ουσιαστικά, το τωρινό σύστημα της ΕΣΣΔ, όντας αναγκασμένο να παράγει μέσα παραγωγής, έρχεται σε αντίθεση με τα εργατικά κινήματα των άλλων χωρών, που η δράση τους επιδιώκει να μειώσει την παραγωγή του εξοπλισμού και να αυξήσει την παραγωγή καταναλωτικών αντικειμένων. Όμως, συνολικά τουλάχιστον, αυτά τα εργατικά κινήματα απαντούν στην οικονομική αναγκαιότητα που θα καθορίζει τα ίδια όπως ο σοβιετικός μηχανισμός απαντά στη δική του. Η παγκόσμια οικονομική κατάσταση κυριαρχείται πράγματι από την ανάπτυξη της αμερικανικής βιομηχανίας, δηλαδή από μιαν αφθονία των μέσων παραγωγής και των μέσων πολλαπλασιασμού τους. Οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν μάλιστα, κυρίως, τη δύναμη να θέτουν μακροπρόθεσμα τις συμμαχικές βιομηχανίες σε συνθήκες παρόμοιες με τις δικές τους. Έτσι στα παλιά βιομηχανικά έθνη (αντίθετα απ' ό,τι φαίνεται σήμερα), το οικονομικό πρόβλημα αρχίζει να γίνεται όχι πλέον πρόβλημα απορρόφησης των προϊόντων—ήδη, σε μεγάλο βαθμό, τα προβλήματα απορρόφησης δεν έχουν πλέον δυνατή απάντηση— αλλά κατανάλωσης χωρίς αντίκρισμα σε κέρδος. Σίγουρα οι νομικές βάσεις της βιομηχανικής παραγωγής δεν μπορεί

να συνεχίσουν να διατηρούνται. Με κάθε τρόπο, από κάθε πλευρά, ο σύγχρονος κόσμος απαιτεί δραστικές αλλαγές. Σχεδόν ποτέ δεν ήταν τόσο ανάστατη η γη από ένα τέτοιο πλήθος υλιγγωδών κινήσεων. Βέβαια ποτέ πριν ο ορίζοντας δεν ήταν τόσο βαρύς από μεγάλες και ξαφνικές καταστροφές. Πρέπει να το πούμε; Αν συνέβαιναν αυτές οι καταστροφές, οι μέθοδοι της ΕΣΣΔ θα ήταν—μέσα σε μία θαυμαστή σιωπή της ατομικής φωνής!— οι μόνες, στα μέτρα μιας ερειπωμένης απεραντοσύνης. (Μπορεί μάλιστα η ανθρωπότητα να φιλοδοξεί θολά να κτίσει πάνω σε μια τόσο ολοκληρωτική άρνηση της άτακτης φιλαργυρίας.) Όμως, χωρίς να τρομάζουμε άλλο πια—γιατί ο θάνατος ανακουφίζει γρήγορα από τον ανυπόφορο πόνο—, είναι καιρός να στραφούμε προς αυτό τον κόσμο και ν' αντιληφθούμε τις διάφορες δυνατότητες. Τίποτε δεν είναι κλειστό σε όποιον απλώς αναγνωρίζει τις υλικές συνθήκες της σκέψης. Και από κάθε πλευρά και με κάθε τρόπο ο κόσμος καλεί τον άνθρωπο να τον αλλάξει. Αναμφίβολα, ο άνθρωπος που βρίσκεται από αυτή την πλευρά δεν είναι αναγκασμένος ν' ακολουθήσει τους επιβλητικούς δρόμους της ΕΣΣΔ. Σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, αναλώνεται σήμερα στη στειρότητα ενός έντρομου αντικομμουνισμού. Αλλά εάν έχει δικά του προβλήματα να λύσει, έχει κάτι καλύτερο να κάνει από το να καταριέται τυφλά και να θρηνεί απογοητευμένος μέσα στις πολλές του αντιφάσεις. Αν προσπαθήσει να καταλάβει, ή μάλλον να θαυμάσει, την ωμή ενέργεια εκείνων που αναστάτωσαν τη ρωσική γη, θα είναι πιο κοντά στα καθήκοντα που τον περιμένουν. Γιατί από κάθε πλευρά και με κάθε τρόπο ένας κόσμος σε κίνηση θέλει να αλλάξει.

II. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΜΑΡΣΑΛ

1. Η πολεμική απειλή

Αν εξαιρέσουμε το εγχείρημα και το δόγμα του κομμουνισμού, το ανθρώπινο πνεύμα δέχεται φανερά την αβεβαιότητα και αρκείται σε κοντόφθαλμες θεωρήσεις. Τίποτα, έξω από τον Σοβιετικό κόσμο, δεν υπάρχει που να έχει αξία ανερχομένου κινήματος, που να μπορεί να προκόψει. Διατηρείται μια ανίσχυρη παραφωνία αναστεναγμών, χιλιοειπωμένων αραγμάτων, παράτολμων μαρτυριών απόλυτης ασυνεννοησίας. Χωρίς αμφιβολία, αυτή η ακαταστασία είναι πιο ευνοϊκή για τη γέννηση μιας αυθεντικής αυτοσυνειδησίας απ' ό,τι το αντίθετό της, και μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι χωρίς αυτή την αδυναμία –και συγχρόνως χωρίς την ένταση που διατηρείται από την επιθετικότητα του κομμουνισμού– η συνείδηση δεν θα ήταν ελεύθερη, δεν θα ήταν αφυπνισμένη.

Στ' αλήθεια η κατάσταση είναι δύσκολη, όμως σίγουρα από τη φύση της βοηθάει τα άτομα να βγουν από την απάθεια. Ένα «σχίσμα», μια τέλεια ρήξη, δεν κομματιάζει μόνο τα πνεύματα αλλά το πνεύμα γενικά: γιατί ανάμεσα στα συγκρουόμενα μέρη, κατά βάθος, όλα είναι κοινά! Η διάσπαση και το μίσος προμηνύουν το ίδιο τέλεια κάτι που, όπως φαίνεται, είναι ο πόλεμος: ένας πόλεμος ανελέητος, αναπόφευκτα ο πιο ωμός και ο πιο πολυδάπανος της ιστορίας.

Ο προβληματισμός στο κατώφλι του πολέμου γίνεται εξάλλου μέσα σε εξαιρετικές συνθήκες: πράγματι, όπως και αν γίνει, δεν μπορούμε να φανταστούμε τη συνέχεια μετά από ένα ολοκαύτωμα.

Τι θα σήμαινε, στην περίπτωση νίκης της Ρωσίας, ένας κόσμος γενικά ερειπωμένος, όπου οι Ηνωμένες Πολιτείες, αντί να βοηθούν άλλες χώρες θα ήταν οι ίδιες πιο βαθιά ερειπωμένες απ' όσο είναι σήμερα η Γερμανία; Σε αυτή την περίπτωση η ΕΣΣΔ θα ήταν κι αυτή ερειπωμένη και ο μαρξισμός που θα επικρατούσε στον κόσμο δεν θα είχε πλέον τίποτα το κοινό με την επανάσταση που απαιτούσε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Τι θα σήμαινε η καταστροφή του καπιταλισμού η οποία

θα ήταν συγχρόνως καταστροφή των έργων του; Προφανώς την πιο χονδροειδή διάψευση που θα μπορούσε να αντιταχθεί στην καθαρότητα του Μαρξ. Η ανθρωπότητα καταστρέφοντας το έργο της βιομηχανικής επανάστασης θα ήταν πιο φτωχή παρά ποτέ: η ανάμνηση του πλούτου που έχανε θα κατέληγε να κάνει τη ζωή ανυπόφορη. Ο Λένιν όριζε το σοσιαλισμό: «Σοβιέτ συν εξηλεκτρισμός». Πράγματι, ο σοσιαλισμός δε διεκδικεί μόνο την εξουσία του λαού αλλά και τον πλούτο. Και κανένας λογικός άνθρωπος δε θα μπορούσε να τον φανταστεί θεμελιωμένο σ' έναν κόσμο όπου τα παραπήγματα θα διαδέχονταν τον πολιτισμό που συμβολίζουν τα ονόματα Νέα Υόρκη και Λονδίνο. Αυτός ο πολιτισμός μπορεί να είναι μισητός, μερικές φορές μοιάζει με κακό όνειρο, δημιουργεί σίγουρα την πλήξη και την απογοήτευση που οδηγούν στο ολίσθημα, στην καταστροφή. Όμως κανείς δεν μπορεί να σταματάει συνειδητά σε αυτό που από τη φύση του έχει το χαρακτήρα του μη έλλογου.

Βεβαίως, θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί μια νίκη των Ηνωμένων Πολιτειών πάνω στη Ρωσία που δε θα ερήμωνε τόσο ολοκληρωτικά τον κόσμο. Αλλά όσο φτηνότερα στοιχίζει στο νικητή, τόσο λιγότερο θα είχε ελαττωθεί το «σχίσμα». Αναμφίβολα η παγκόσμια αυτοκρατορία θα ανήκει στο μοναδικό κάτοχο των αποφασιστικών όπλων, αλλά όπως το θύμα στο δήμειο. Αυτό το καθήκον του δημίου είναι τόσο ανεπιθύμητο, η συνείδηση του ότι μια τόσο αιματηρή λύση θα δηλητηρίαζε αποφασιστικά την κοινωνική ζωή είναι τόσο δυνατή, ώστε δεν υπάρχει από αμερικανικής πλευράς η θέληση που θα στήριζε τον πόλεμο μακράς διάρκειας. Ενώ είναι καθαρό, τουλάχιστον έτσι φαίνεται, ότι ο χρόνος παίζει το χαρτί της Ρωσίας.

2. Η δυνατότητα ενός μη στρατιωτικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε διαφορετικές μεθόδους παραγωγής

Αν σκεφθούμε από τη μία τη σιωπή του κομμουνισμού να επιβάλλεται παγκοσμίως με τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και από την άλλη την ελευθερία να εξολοθρευτεί τους κομμουνιστές, δεν μπορούμε να έχουμε καμία αμφιβολία: η αφύπνιση του πνεύμα-

τος δύσκολα θα μπορούσε να διαθέτει πιο ιδεώδη κατάσταση.

Αλλά ενώ συγχρόνως είναι το αποτέλεσμα της απειλής και κάποια στιγμή συνδέθηκε με το αίσθημα της μάταιης προσπάθειας –για μια ήδη χαμένη παρτίδα– η αφυπνισμένη συνείδηση δεν μπορεί να παραδοθεί στην αγωνία: αυτό που την κυριαρχεί είναι μάλλον η σιγουριά της στιγμής (η γελοία ιδέα ότι μόνο η νύχτα θα είναι η απάντηση στη θέλησή της να δει). Αλλά μέχρι την τελευταία στιγμή δε θα μπορούσε να εγκαταλείψει την ήρεμη αναζήτηση της ευκαιρίας, θα την εγκατέλειπε μόνο μέσ' από τη μακάρια διέξοδο του θανάτου.

Αυτό που μέσα στον πλήρη σπαραγμό μάς εμποδίζει να πιστέψουμε στο αναπόφευκτο του πολέμου είναι η σκέψη –για να αντιστρέψω τη φόρμουλα του Κλαούζεβιτς– ότι η «οικονομία», στις παρούσες συνθήκες, θα μπορούσε να τον συνεχίσει με άλλα μέσα.

Η σύγκρουση στο οικονομικό επίπεδο φέρνει αντιμέτωπους τον κόσμο της βιομηχανικής ανάπτυξης, της πρωταρχικής συσσώρευσης, με αυτόν της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας.

Ο κίνδυνος του πολέμου έρχεται ουσιαστικά από τη μεριά της πλεονασματικής παραγωγής: αν η εξαγωγή είναι δύσκολη, και αν δεν ανοίγεται άλλη διέξοδος, μόνον ο πόλεμος μπορεί να είναι η πελατεία μιας πληθωρικής βιομηχανίας. Η αμερικανική οικονομία είναι μάλιστα ακριβώς η πιο μεγάλη εκρηκτική μάζα που υπήρξε ποτέ στον κόσμο. Η εκρηκτική της πίεση δεν ενθαρρύνεται βέβαια όπως στη Γερμανία από τα έξω, με τη γειτονία πολυπληθών και στρατιωτικών πληθυσμών, και από τα μέσα συγχρόνως, με μίαν ανισορροπία ανάμεσα στα διαφορετικά μέρη της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Παρ' όλ' αυτά, η ιδέα ότι αυτός ο τεράστιος μηχανισμός που κινείται από μίαν αναπόφευκτη δυναμική ανάπτυξης είναι βιώσιμος –ισορροπημένος και ορθολογισμένος– περιέχει όλους τους κινδύνους του ασυνειδήτου. Το γεγονός ότι διοχετεύτηκε σε δύο πολέμους δεν μπορεί να μας καθησυχάσει τελείως. Οπωσδήποτε, είναι λυπηρό να βλέπουμε μια δυναμική κοινωνία να παραδίνεται, χωρίς δισταγμό και χωρίς μακρινούς στόχους, σε μια κίνηση που την παρασύρει, είναι λυπηρό να ξέρουμε ότι παραγνωρίζει ενδόμυχα τους νόμους της ανάπτυξής της. Αυτή η οικονομία ανταποκρίθηκε στις

ανάγκες δύο πολέμων: ακολουθώντας την κίνηση της ανάπτυξής της, ποια ξαφνική μαγγανεία θα την περιόριζε στα μέτρα της ειρήνης; Αυτοί που την οδηγούν είναι αφελώς πεπεισμένοι πως έχουν αυτό τον σκοπό. Αλλά δε θα μπορούσαμε να τους ρωτήσουμε, άραγε, μήπως δεν ακολουθούν ασυνείδητα το αντίθετο απ' αυτό που δέχεται η συνειδησή τους; Οι Αμερικανοί έχουν τη συνήθεια να βλέπουν τους άλλους ν' αρχίζουν τον πόλεμο και η πείρα τους έχει δείξει τα πλεονεκτήματα της αναμονής.

Σε αυτή την απαισιόδοξη άποψη είναι αναγκαίο τουλάχιστον να αντιθέσουμε μια ξεκάθαρη άποψη, στηριγμένη στη σύλληψη ενός ευρύτερου σχεδίου που η πραγματοποίησή του έχει αρχίσει. Αν αληθεύει πως είναι δύσκολο να δούμε τις Ηνωμένες Πολιτείες να ευημερούν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς τη βοήθεια μιας εκατόμβης πλούτου με τη μορφή αεροπλάνων, βομβών και άλλων στρατιωτικών εξοπλισμών, μπορούμε να φανταστούμε μίαν αντίστοιχη εκατόμβη αφιερωμένη σε αναίμακτα έργα. Με άλλα λόγια, αν ο πόλεμος είναι απαραίτητος στην αμερικανική οικονομία, δε σημαίνει ότι πρέπει να γίνεται με την παραδοσιακή μορφή. Μπορούμε μάλιστα να φανταστούμε εύκολα να έρχεται πέρ' από τον Ατλαντικό μια αποφασιστική κίνηση που αρνείται να ακολουθήσει την πεπατημένη: μια σύγκρουση δεν είναι αναγκαστικά στρατιωτική, μπορούμε να φανταστούμε έναν ευρύ οικονομικό ανταγωνισμό που θα κόστιζε σ' εκείνον ο οποίος θα είχε την πρωτοβουλία του θυσίες παρόμοιες με τις πολεμικές, που θα στηρίζονταν σε έναν προϋπολογισμό ίδιας φύσεως με τους πολεμικούς, δαπάνες χωρίς ελπίδα για καπιταλιστικό κέρδος. Αυτό που είπα για την αδράνεια του δυτικού κόσμου προκαλεί τουλάχιστον τούτον το μοναδικό δισταγμό: δεν υπάρχει σε αυτό τον κόσμο ούτε πολιτική τάση (με την έννοια της προπαγάνδας), ούτε ρεύμα σκέψης που ν' αντιδράσει. Ωστόσο, μια συγκεκριμένη αποφασιστικότητα απαντά στη σοβιετική πίεση. Το Σχέδιο Μάρσαλ είναι σίγουρα μία μεμονωμένη αντίδραση, είναι η μόνη επιχείρηση που αντιθέτει μια συστηματική άποψη στη θέληση για παγκόσμια κυριαρχία του Κρεμλίνου. Το Σχέδιο Μάρσαλ καταφέρει να δώσει ένα πρόσωπο στη σημερινή σύγκρουση: αρχή του δεν είναι η πάλι δύο στρατιωτικών

δυνάμεων για την ηγεμονία, αλλά δύο οικονομικών μεθόδων. Το Σχέδιο Μάρσαλ αντιθέτει στη συσσώρευση των σχεδίων Στάλιν μια οργάνωση του πλεονάσματος: αυτό δε συνεπάγεται αναγκαστικά την ένοπλη πάλη, που δεν μπορεί να απορρέει από καμία πραγματική απόφαση. Αν οι αντίπαλες δυνάμεις είναι διαφορετικής οικονομικής φύσεως, πρέπει να μπουν σε ανταγωνισμό στο επίπεδο της οικονομικής οργάνωσης. Αυτό το πραγματοποιεί, όπως φαίνεται, η πρωτοβουλία του Σχεδίου Μάρσαλ, μόνη αντίδραση της Δύσης στο κίνημα των Σοβιέτ στον κόσμο.

Ένα από τα δύο θα συμβεί: είτε οι υποανάπτυκτες χώρες του κόσμου θα εκβιομηχανιστούν από τα σοβιετικά πλάνα, ή το πλεόνασμα της Αμερικής θα συνδράμει στο βιομηχανικό τους εξοπλισμό. (Όμως, χωρίς καμία αμφιβολία, η επιτυχία, δηλαδή η πραγματοποίηση, του δεύτερου γεννά μια πραγματική ελπίδα.)

3. Το Σχέδιο Μάρσαλ

Ένας από τους πιο πρωτότυπους γάλλους οικονομολόγους, ο Φρανσουά Περρού, βλέπει στο Σχέδιο Μάρσαλ ένα ιστορικό γεγονός εξαιρετικής σπουδαιότητας.⁴⁵ Για τον Φ. Περρού, το Σχέδιο Μάρσαλ «χαράζει την πιο μεγάλη προσπάθεια κατευθυνόμενης οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα μέχρι σήμερα» (σ. 82). Γι' αυτό οι συνέπειές του, «σε παγκόσμια κλίμακα, μπορούν να ξεπεράσουν κατά πολύ τις πιο τολμηρές και τις πιο επιτυχημένες ακόμα θεσμικές αλλαγές που προτείνονται από τα διάφορα εργατικά κόμματα, σε παγκόσμια κλίμακα» (σ. 84). Θα ήταν πράγματι μια αληθινή επανάσταση: και μάλιστα «η επανάσταση που είναι πραγματικά αναγκαία σε αυτήν εδώ την ιστορική εποχή» (σ. 38). «Ο επαναστατικός μετασχηματισμός» που εισάγει, αλλάζει πράγματι «τις υφιστάμενες σχέσεις ανάμεσα στα έθνη» (σ. 184). Γιατί «υπάρχει πολύ περισσότερο επαναστατικό πνεύμα στο ν' αποτρέπονται οι μάχες ανάμεσα στα έθνη από το να προ-

⁴⁵ François Perroux, *Το σχέδιο Μάρσαλ, ή η Ευρώπη αναγκαία στον κόσμο*. Παρίσι, 1948.

καλούνται στο όνομα της πάλης των τάξεων» (σ. 34). Έτσι, την ημέρα που η επιχείρηση του στρατηγού Μάρσαλ «θ' αρχίσει να στέφεται με επιτυχία, θα επισκιάσει με τα ευεργετήματά της τις πιο βαθιές και περισσότερο επιτυχημένες κοινωνικές επαναστάσεις» (σ. 38).

Αυτή η γνώμη στηρίζεται σε συγκεκριμένες υποθέσεις. Το Σχέδιο Μάρσαλ θέλει να επουλώσει το έλλειμμα του ισολογισμού των ευρωπαϊκών εθνών σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Στην πραγματικότητα το έλλειμμα είναι παλαιό. «Το εξαγωγικό πλεόνασμα χαρακτηρίζει μόνιμα τον οικονομικό ισολογισμό των Ηνωμένων Πολιτειών. Από το 1919 μέχρι το 1935, έφτασε στο ύψος των 14 δισεκατομμυρίων 450 εκατομμυρίων δολαρίων» (σ. 125). Αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του αντισταθμιζόταν από αποθέματα χρυσού και στο υπόλοιπο καλυπτόταν από μια πίστωση στηριγμένη στην εκτίμηση του υπολογιζόμενου τόκου. Σήμερα όλες αυτές οι δυνατότητες έχουν εξαφανιστεί. Η φτώχεια της Ευρώπης δίνει έναν χαρακτήρα επείγουσας ανάγκης στα αμερικανικά προϊόντα, και η εισαγωγή τους προκαλεί αναγκαστικά ένα διαρκώς αυξανόμενο έλλειμμα: λείπει ωστόσο κάθε μέσο για κάλυψή του. Όχι μόνον ο χρυσός και η πίστωση αλλά ακόμη και τα περιουσιακά στοιχεία της Ευρώπης στις Ηνωμένες Πολιτείες έχουν εξατμιστεί. Η ανάκαμψη του τουρισμού βρίσκεται στην αρχή της και η μερική καταστροφή του ευρωπαϊκού εμπορικού στόλου έχει ως αποτέλεσμα μian αύξηση των δαπανών σε δολάρια. Η εξαφάνιση ενός έντονου εμπορίου με την περιφέρεια, όπως η Ν.Α. Ασία που προμήθευε σε σημαντικές ποσότητες τις ΗΠΑ, στερεί ακόμη περισσότερο την Ευρώπη από ένα μέσο να καλύπτει το πλεόνασμα των εισαγωγών της από την Αμερική. Έτσι, η λογική της εμπορικής δραστηριότητας, που υποτάσσει τα πάντα στο κέρδος του προμηθευτή, στερεί από την ερειπωμένη Ευρώπη κάθε δυνατότητα επιστροφής σε μια βιώσιμη οικονομική πολιτική.

Όμως τι νόημα θα είχε για το σύγχρονο κόσμο μια τόσο μεγάλη ανισορροπία; Οι ΗΠΑ βρέθηκαν μπροστά σε αυτό το πρόβλημα. Ή θα έπρεπε να διατηρήσουν τυφλά την αρχή του κέρδους αλλά να υποστούν τις συνέπειες μιας ανυπόφορης κατάστασης (είναι εύκολο να φανταστούμε την τύχη της Αμερικής

αν εγκαταλείψει τον υπόλοιπο κόσμο στο μίσος), ή αντίθετα να απαρνηθούν το νόμο που πάνω του στηρίζεται ο καπιταλισμός. Έπρεπε να παραδίδουν εμπορεύματα χωρίς πληρωμή: έπρεπε να δωρίζουν το προϊόν της εργασίας.

Το Σχέδιο Μάρσαλ είναι η λύση του προβλήματος. Είναι ο μόνος τρόπος να περάσουν στην Ευρώπη τα προϊόντα που χωρίς αυτά θα ανέβαινε ο παγκόσμιος πυρετός.

Μπορεί να έχει δίκιο ο Φ. Περρού όταν βεβαιώνει τη σπουδαιότητά του. Ίσως δεν είναι μια επανάσταση στην κυριολεξία. Όμως το να πει κάποιος για το Σχέδιο Μάρσαλ ότι η επαναστατική του σημασία είναι αμφίβολη είναι οπωσδήποτε μια παρατήρηση αόριστη. Μπορούμε να αναρωτηθούμε πιο απλά αν έχει την τεχνική σημασία και την μακροπρόθεσμη πολιτική αποτελεσματικότητα που του αποδίδει ο συγγραφέας. Στην ανάπτυξη του βιβλίου του αφήνει κατά μέρος το ρόλο του Σχεδίου Μάρσαλ στο πολιτικό παιχνίδι που φέρνει αντιμετώπιες την Αμερική και την ΕΣΣΔ σε ολόκληρο τον κόσμο. Περιορίζεται να εξετάζει τις νέες οικονομικές αρχές που εισάγει στις σχέσεις ανάμεσα στα έθνη. Δεν εξετάζει ούτε την εξέλιξη αυτών των σχέσεων σε σχέση με την πολιτική πραγματοποίηση του σχεδίου ούτε τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης στη διεθνή κατάσταση.

Θα επανέλθω σε αυτό το πρόβλημα που ο συγγραφέας άφησε εσκεμμένα ανοιχτό. Όμως είναι πάνω απ' όλα αναγκαίο να δείξω το ενδιαφέρον της τεχνικής του ανάλυσης.

4. Η αντίθεση των «γενικών» επιχειρήσεων και της «κλασικής» οικονομίας

Ο Φ. Περρού ξεκινάει από τις συμφωνίες του Μπρέτον-Γουντς – και την αποτυχία τους. Αποδεικνύει εύκολα ότι στο Μπρέτον-Γουντς δεν αποφασίστηκε τίποτε το σπουδαίο που να μην είναι σύμφωνο με τους νόμους της «κλασικής οικονομίας». Εννοεί αυτό «το γενικό δόγμα» που «δεν αναπτύσσεται με ακρίβεια σε κανέναν από τους βρετανούς κλασικούς του 18^{ου} αι.», αλλά που «έχει τις πηγές του σε αυτούς και αναπτύσσει την πορεία του μέσ' από ατελείωτους μαιάνδρους ξεκινώντας από τον Άνταμ Σμιθ και φτά-

νοντας μέχρι τον Α.Σ. Ρίγου».⁴⁶ Για τους κλασικούς, η κανονική και ορθολογική χρήση των πόρων «γίνεται βάσει μεμονωμένων υπολογισμών». Οι υπολογισμοί αυτοί είναι έργο της κάθε εταιρείας» και «κατά κανόνα αποκλείουν τις ενέργειες που προέρχονται ή καταλήγουν σε ομαδοποίηση». Με άλλα λόγια, ο δανειστής και ο δανειζόμενος αντιμετωπίζουν τις επιχειρήσεις «ο καθένας προς το δικό του συμφέρον και χωρίς να υπολογίζουν τις επιπτώσεις στους γύρω» (σ. 97). Υπό αυτές τις συνθήκες, οι επιχειρήσεις παραμένουν ξένες σε οιοδήποτε γενικό συμφέρον: αν θέλετε, οι πολιτικές σκοπιμότητες, τα ομαδοποιημένα συμφέροντα, δεν πρέπει να λογαριάζονται. Τα μόνα που αξίζει να εξετάζονται είναι το κόστος, η απόδοση και οι ζημιές. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει άλλος νόμος εκτός από το κέρδος των μεμονωμένων μονάδων, των εταιρειών που συμμετέχουν στις επιχειρήσεις. Η πίστωση εγκρίνεται στο μέτρο που ο υπολογιζόμενος τόκος μπορεί να πείσει τον χρηματιστή. Έτσι, η Διεθνής Τράπεζα Ανοικοδόμησης και Οικονομικής Ανάπτυξης έχει καθορίσει κάποιες αρχές μέσα σε αυτό το πλαίσιο. «Αντί να επιβάλλει στην αναρχία των ατομικών πιστώσεων μιαν επένδυση συμμαγία και ενταγμένη σε σφαιρικούς υπολογισμούς, έχει σαν στόχο της να διαιωνίζει τη συνήθεια της διανομής των διεθνών πιστώσεων σύμφωνα με ιδιωτικές πρωτοβουλίες» (σ. 155). Αναμφίβολα, «από το ίδιο το γεγονός της ύπαρξής της, η Παγκόσμια Τράπεζα αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια που γίνεται με σκοπό να πραγματοποιηθεί, αν όχι η ομαδοποίηση των αναγκών, τουλάχιστον η ομαδοποίηση των μερών που θα διαπραγματεύονται τις συμφωνίες των δανείων» (σ. 156). Αλλά ένα καταστατικό άρθρο «την αναγκάζει να εξετάζει κάθε αίτηση χωριστά, λογαριάζοντας μόνο το δικό της οικονομικό συμφέρον ασχέτως του συνόλου των αναγκών και ασχέτως ακόμη του συνόλου των αιτήσεων που έχουν ήδη υποβληθεί» (σ. 155).

Θα μπορούσαμε τελικά να πούμε ότι οι συμφωνίες του Μπρέτον-Γουντς έχουν καθορίσει ακριβώς το αδιέξοδο της παγκόσμι-

⁴⁶ σ. 127. Ο συγγραφέας εξηγεί μερικές γραμμές πιο κάτω: δηλ. το «κλασική» παίρνει την έννοια που του αποδίδει ο Κέινς στις πρώτες σελίδες της *Γενικής θεωρίας*.

ας οικονομίας. Θεμελιωμένη μέσα στα όρια του καπιταλιστικού κόσμου, πάνω στον κανόνα του μεμονωμένου συμφέροντος –που χωρίς αυτό δεν νοείται⁴⁷ καμία επιχείρηση– έπρεπε να εγκαταλείψει τα θεμέλιά της ή, προκειμένου να τα διατηρήσει, να εγκαταλείψει τις συνθήκες που χωρίς αυτές δε θα μπορούσε να επιβιώσει. Η ανεπάρκεια της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου έδωσε αρνητικά το θετικό ορισμό του Σχεδίου Μάρσαλ.

Το παράδοξο της καπιταλιστικής οικονομίας είναι ότι αγνοεί τους γενικούς στόχους που της δίνουν νόημα και αξία και δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει το όριο του μεμονωμένου στόχου. Θα δείξω παρακάτω ότι αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ένα λάθος στοιχειώδους προσανατολισμού: οι γενικοί στόχοι αντιμετωπίζονται ως μεμονωμένοι στόχοι. Όμως, χωρίς να προδικάζουμε τις πρακτικές συνέπειες, είναι πολύ ενδιαφέρον να παρατηρούμε αυτό το ξαφνικό πέραςμα από τον ένα κόσμο στον άλλον, από την προτεραιότητα του μεμονωμένου συμφέροντος σε αυτήν του γενικού συμφέροντος.

Ο Φρανσουά Περρού δίνει πολύ σωστά τον ορισμό του Σχεδίου Μάρσαλ μεσ' από αυτή την ουσιαστική αντίθεση: είναι, λέει, «μία επένδυση παγκοσμίου συμφέροντος» (σ. 60).

Σε αυτό το εγχείρημα, «το μέγεθος και η φύση των κινδύνων, το εύρος και το είδος αυτού που διακυβεύεται, καθιστά αυταπάτη τον υπολογισμό του καθαρού συμφέροντος». «Προετοιμάστηκε, αποφασίστηκε και θα διεξαχθεί βάσει πολιτικών επιλογών και μακροσκοπικών υπολογισμών για την κατανόηση των οποίων η κλασική ανάλυση δεν μας βοηθάει σχεδόν καθόλου» (σσ. 172-173). Τώρα πλέον «οι αιτήσεις πιστώσεων και η κατανομή τους στηρίζονται σε συλλογικούς υπολογισμούς που δεν έχουν καμία σχέση με τους μεμονωμένους υπολογισμούς που πάνω τους αναπαύονταν ο φιλελευθερισμός» (σσ. 99-100). Υπάρχει «συλλογική προσφορά απέναντι σε μια συλλογική ζήτηση». Βέβαια, «αυτή η ομαδοποίηση της προσφοράς και της ζήτησης βρίσκεται σε έντο-

⁴⁷ Το αποτέλεσμα της επιχείρησης μπορεί να είναι μια απουσία κέρδους, δηλ. απώλεια, κάτι που δεν είχε προβλέψει η σύλληψη της. Η αρχή παρά ταύτα μένει αμετακίνητη.

νη αντίθεση με το δόγμα και την κλασική πρακτική της επένδυσης» (σ. 167).

Τα οικονομικά σύνολα, τα κράτη, ενσωματωμένα στη σφαιρική επιχείρηση, καταλήγουν να περνούν από την προτεραιότητα του μεμονωμένου συμφέροντός τους στο συμφέρον ολόκληρων περιοχών. Τον προστατευτισμό των βιομηχανιών, μέσ' από την άγνοια ή την άρνηση των συμφερόντων των γύρω, διαδέχεται η αναγκαιότητα συστηματικών συμφωνιών με στόχο μιαν ανακατανομή της εργασίας. Όμως η τοπική σύμπτωση δεν είναι παρά ένα σκαλοπάτι για την παγκόσμια ολοκλήρωση. Δεν υπάρχει η μεμονωμένη οντότητα που αναγνωρίζει μόνο τον εαυτό της και τον κόσμο –ή το κράτος που η οικονομία του κυριαρχεί τον κόσμο– αλλά μια γενικευμένη αμφισβήτηση της απομόνωσης. Η ίδια η δυναμική που τη «στηρίζει στους γείτονές της», ενσωματώνει κάθε οικονομία στο σύμπαν (σ. 110).

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, «η κατανομή των πιστώσεων έπαψε να είναι ελάγγελα κι έγινε λειτούργημα» (σ. 157). Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να πούμε ότι η ανθρωπότητα γενικά θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την πίστωση για σκοπούς που εκείνη θ' αποφάσιζε χωρίς να υποχρεώνεται πλέον να υπηρετεί το άμεσο συμφέρον, χωρίς να πρέπει να διαφυλάσσει τα όρια που ορίζει το συμφέρον του χρηματιστή. Η ανθρωπότητα, ενσαρκωμένη σε ένα μάντζερ, διαχειριστή του ΟΣΔ (Οικονομία, Συνεργασία, Διαχείριση), θα έκανε διανομή του συνόλου των επενδύσεων σύμφωνα με έναν θεμελιώδη νόμο: την άρνηση του κανόνα του κέρδους. Η παλιά συνταγή αυτού του νόμου είναι γνωστή. Μια επιχείρηση παγκοσμίου συμφέροντος έχει αναγκαστικά τούτη την αδιαμφισβήτητη αρχή: «Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του».

5. Από το «γενικό» συμφέρον του Φ. Περρού στην άποψη της «γενικής οικονομίας»

Όσο αλλόκοτη και ανάρμοστη (με κάθε έννοια) κι αν φαίνεται ως προς αυτό η θεμελιώδης συνταγή του κομμουνισμού, ένα Σχέδιο Μάρσαλ, μια λογική «επένδυση διεθνούς συμφέροντος»

και μάλιστα η αδέξια απαρχή της ιδεώδους επιχείρησης, δε θα μπορούσε να έχει άλλη. Βεβαίως, εξυπακούεται: ένας σκοπός όταν *διοχετεύεται* δεν έχει ακόμα *επιτευχθεί*, αλλά συνειδητά ή όχι το σχέδιο δεν θα ήταν δυνατό να έχει άλλον σκοπό.

Αυτό βέβαια μπορεί να θέτει τεράστιες δυσκολίες, που ο Φ. Περρού έχει σίγουρα συνειδητοποιήσει αλλά τις οποίες δεν αντιμετωπίζει, ή τουλάχιστον δεν αντιμετωπίζει μέσα στα όρια ενός σύντομου βιβλίου.

Αγνοεί ηθελημένα τον τυχαίο χαρακτήρα του σχεδίου και την αβεβαιότητα στην οποία βρισκόμαστε όταν ψηλαφούμε τις επιδράσεις του στη γενική πολιτική.

Εξάλλου αγνοεί το γεγονός ότι το σχέδιο προϋποθέτει μία εισφορά. Με λίγα λόγια, πρέπει να χρηματοδοτηθεί. Ανάλογα με τη φύση αυτής της εισφοράς και τη δύναμη της κινητοποίησης, το αποτέλεσμα του σχεδίου μπορεί να περιοριστεί, το νόημα του ν' αλλάξει.

Εδώ ενδέχεται να φανεί χρήσιμο, προκειμένου να μελετήσουμε την ποιότητα αυτής της εισφοράς, να εισαγάγουμε, σε μια κατεύθυνση που είναι προέκταση της εργασίας του Φ. Περρού, μian ολόκληρη σειρά από θεωρητικούς συλλογισμούς. Κατ' αρχάς το σχέδιο προσαπαιτεί την κινητοποίηση ενός κεφαλαίου και την απαγκίστρωσή του από τον κοινό νόμο του κέρδους. Αυτό το κεφάλαιο προέρχεται, κατά την έκφραση του Φ. Περρού, από τα αποθέματα μιας «διεθνώς κυρίαρχης οικονομίας». Πράγματι, αυτό απαιτεί μια οικονομία τόσο αναπτυγμένη ώστε οι ανάγκες της ανάπτυξής της με δυσκολία απορροφούν τους πλεονάζοντες πόρους. Αυτό επίσης απαιτεί ένα εθνικό εισόδημα σπουδαιότητας δυσανάλογης σε σχέση με των άλλων εθνών, κατά τρόπον ώστε μία σχετικά μικρή προκαταβολή να σημαίνει για καθεμία από τις ελλειμματικές οικονομίες σχετικά μεγάλη βοήθεια. Ασφαλώς η βοήθεια των δισεκατομμυρίων δολαρίων είναι ζωτικής σπουδαιότητας για την Ευρώπη, αλλά το ποσό είναι κατώτερο από το κόστος της κατανάλωσης αλκοόλ στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1947. Αυτός ο αριθμός αντιστοιχεί κανονικά σε τρεις εβδομάδες πολεμικών δαπανών. Πλησιάζει το 2% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος.

Χωρίς το Σχέδιο Μάρσαλ αυτό το 2% θα μπορούσε ν' αυξήσει εν μέρει τη μη παραγωγική κατανάλωση, αλλά καθώς πρόκειται κυρίως για αγαθά εξοπλισμού θα είχε μάλλον χρησιμεύσει στην ανάπτυξη των αμερικανικών παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή στην αύξηση της περιουσίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτό δεν είναι αναγκαστικά απαράδεκτο και, ακόμη και αν μας δυσαρεστεί, φαίνεται ότι ακριβώς αυτό μας συμβαίνει από ηθική άποψη. Ας προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τι σημαίνει αυτό γενικά. Αυτή η αύξηση πλούτου θα ανταποκρινόταν στη σύγχρονη απαίτηση πολλών μεμονωμένων συμφερόντων. Αν στραφούμε πέρ' από τις «γενικές επιχειρήσεις» που εξετάζει ο Φ. Περρού στην άποψη της *γενικής οικονομίας*, το *μεμονωμένο συμφέρον* σημαίνει συγκεκριμένα τούτο: ότι κάθε μεμονωμένη μονάδα πάνω στη γη, μέσα σε ολόκληρη τη ζώσα φύση, τείνει να αυξηθεί και μπορεί θεωρητικά να το κάνει. Πράγματι, κάθε μεμονωμένο ζωντανό μόριο μπορεί να χρησιμοποιήσει ένα πλεόνασμα αποθεμάτων που διαθέτει σε κανονικές συνθήκες είτε για κάποιαν ανάπτυξη μέσ' από την αναπαραγωγή είτε για την ατομική του ανάπτυξη. Αλλά αυτή η ανάγκη ανάπτυξης, η ανάγκη να φτάσει η ανάπτυξη στα όρια του δυνατού, είναι η πραγματικότητα *μεμονωμένων* όντων, ορίζει το *μεμονωμένο* συμφέρον. Συνηθίζουμε να εξετάζουμε το *γενικό συμφέρον* υπό το πρίσμα του *μεμονωμένου συμφέροντος*, αλλά ο κόσμος δεν είναι τόσο απλός ώστε να μπορούμε πάντα να το κάνουμε χωρίς να εισάγουμε ένα λάθος προοπτικής.

Είναι εύκολο να γίνει αυτό το λάθος φανερό· η ανάπτυξη των ζώντων μορίων στο σύνολό της δεν μπορεί να είναι απεριόριστη. Υπάρχει ένα σημείο κορεσμού του χώρου, του διαθέσιμου στη ζωή. Βέβαια το άνοιγμα του χώρου στην ανάπτυξη των ζωτικών δυνάμεων είναι πιθανό να διαφέρει ανάλογα με τη φύση των ζωντανών μορφών. Τα φτερά των πουλιών άνοιξαν έναν πιο ευρύ χώρο στην ανάπτυξη. Το ίδιο συμβαίνει με τις ανθρώπινες τεχνικές που επέτρεψαν διαδοχικά άλματα στην ανάπτυξη ζωικών συστημάτων τα οποία παράγουν και καταναλώνουν ενέργεια. Κάθε νέα τεχνική επιτρέπει η ίδια μια νέα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Ωστόσο αυτή η κίνηση της ανάπτυξης σε όλα τα στάδια της ζωής προσκρούει σε κάποια όρια. Εμπο-

δίξεται συνεχώς και χρειάζεται να περιμένει για να διαδώσει μιαν αλλαγή των ρυθμών της ζωής. Η αναστολή της ανάπτυξης δεν εξαφανίζει τα αποθέματα που θα μπορούσαν να αυξήσουν τον όγκο των ζωντανών δυνάμεων. Όμως η ενέργεια η οποία θα μπορούσε να παράγει μιαν ανάπτυξη δαπανιέται τότε σε καθαρή ζημία. Στο επίπεδο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, τα αποθέματα που θα μπορούσαν να συσσωρευτούν (κεφαλαιοποιηθούν) σε νέες παραγωγικές δυνάμεις εξατμίζονται κατά κάποιον τρόπο. Κατά κανόνα πρέπει να δεχθούμε ότι η ζωή ή ο πλούτος δεν μπορούν να καρποφορούν επ' άπειρον και ότι συνεχώς φτάνουν τη στιγμή όπου πρέπει να παραιτηθούν από την ανάπτυξη για να δαπανήσουν. Τον έντονο πολλαπλασιασμό των θάνατων όντων, των πιο απλών, διαδέχεται η πολυτέλεια του θανάτου και της αναπαραγωγής με τη συμμετοχή των φύλων, η οποία διατηρεί σε ενδημική κατάσταση μια τεράστια σπατάλη. Όταν τα ζώα καταβροχθίζουν το ένα το άλλο, αυτό το ίδιο το γεγονός είναι ένα φρένο στη συνολική ανάπτυξη. Το ίδιο και οι άνθρωποι, από τη στιγμή που εξασφάλισαν την κυριαρχία του χώρου, του διαθέσιμου στη ζωή, έχουν τους πολέμους και χίλιες μορφές άχρηστης κατανάλωσης. Η ανθρωπότητα, συγχρόνως με τη βιομηχανία, χρησιμοποιεί την ενέργεια για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πολλαπλό άνοιγμα σε αναπτυξιακές δυνατότητες και απέραντη ευκολία για ανάλωση σε καθαρή ζημία.

Αλλά η ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι κατά κανόνα η φροντίδα του μεμονωμένου ατόμου που δε μετράει τα όριά της, αγωνίζεται κοπιαστικά για να την εξασφαλίσει και δεν ασχολείται ποτέ με τις συνέπειες. Η συνταγή της ανάπτυξης είναι αυτή του μεμονωμένου πιστωτή: «ο καθένας για το δικό του συμφέρον και χωρίς να υπολογίζει τις επιπτώσεις στους γύρω», και ακόμη λιγότερο τις γενικές επιπτώσεις. Αντίθετα, υπάρχει (πέρ' από το συνολικό συμφέρον των ανθρώπων, που όταν το αντιλαμβανόμαστε λανθασμένα, όπως είπα, είναι ένας πολλαπλασιασμός που γίνεται βάσει του μεμονωμένου συμφέροντος) μια *γενική άποψη* η οποία θεωρεί τη ζωή στο φως μιας καινούριας μέρας. Αναμφίβολα η άποψη αυτή δε συνεπάγεται την άρνηση της ανάπτυξης, αλλά αντιπαράθετε στην ατομική τύφλωση –και την απελπισία–

ένα παράξενο αίσθημα πλούτου, που ξεχειλίζει και που είναι συγχρόνως ευεργετικό και ολέθριο. Αυτό το συμφέρον απορρέει από μια εμπειρία αντίθετη σ' εκείνη που κυριαρχείται από τον εγωισμό. Δεν είναι η εμπειρία του ατόμου που φροντίζει να επιβληθεί μεσ' από μία ανάπτυξη των προσωπικών του δυνάμεων. Είναι η συνείδηση η αντίθετη στη ματαιότητα της φροντίδας. Τα οικονομικά θέματα επιτρέπουν να συγκεκριμενοποιήσουμε τη φύση αυτού του συμφέροντος. Αν εξετάσουμε συνολικά τα μεμονωμένα συμφέροντα των κατόχων του κεφαλαίου, αμέσως καταλαβαίνουμε τον αντιφατικό χαρακτήρα αυτών των συμφερόντων. Κάθε κάτοχος απαιτεί ένα τόκο του κεφαλαίου του: αυτό προϋποθέτει μιαν απεριόριστη ανάπτυξη των επενδύσεων, δηλαδή μιαν απεριόριστη ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής. Εκείνο που αγνοείται τυφλά στην αρχή αυτών των ουσιαστικά παραγωγικών επιχειρήσεων είναι το όχι απεριόριστο αλλά σημαντικό ποσό των προϊόντων που καταναλώνονται σε καθαρή ζημία. Εκείνο που δυστυχώς αγνοούν αυτοί οι υπολογισμοί είναι κυρίως ότι χρειάστηκε να εξανεμισθούν αμύθητα πλούτη στους πολέμους. Αυτό μπορεί να εκφραστεί πιο καθαρά λέγοντας –παραδόξως– ότι τα οικονομικά προβλήματα όπου το ζήτημα, όπως στην «κλασική» οικονομία, περιορίζεται στην αναζήτηση του κέρδους, είναι προβλήματα *μεμονωμένα και περιορισμένα*: ότι μέσα στο *γενικό* πρόβλημα επανεμφανίζεται πάντοτε η ουσία της ζωντανής μάζας που πρέπει αδιάκοπα να καταστρέφει (αναλώνει) ένα πλεόνασμα ενέργειας.

Για να επανέλθουμε στο Σχέδιο Μάρσαλ, είναι τώρα πλέον εύκολο να γίνει πιο συγκεκριμένο. Είναι αντίθετο στις μεμονωμένες επιχειρήσεις «κλασικού» τύπου, αλλά όχι μόνο με την ομαδοποίηση των προσφορών και της συλλογικής ζήτησης: είναι μια γενική επιχείρηση επειδή είναι, *σε ένα βαθμό*, απαραίτητη από την ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής. Προσπαθεί να λύσει ένα γενικό πρόβλημα γιατί ενώ είναι επένδυση, είναι και χαμένα κεφάλαια. Ωστόσο, στοχεύει συγχρόνως σε μια τελική αναπτυξιακή χρήση (εξυπακούεται ότι η γενική άποψη συμπεριλαμβάνει τα δύο μέρη) αλλά μεταθέτει τη δυνατότητα ανάπτυξης εκεί όπου οι καταστροφές –και η καθυστέρηση της τεχνικής– της

έχουν αφήσει το πεδίο ελεύθερο. Με άλλα λόγια, η εισφορά της είναι μια εισφορά καταδικασμένου πλούτου.

Υπάρχει συνολικά στον κόσμο ένα απόθεμα πλεοναζόντων πόρων που δεν μπορεί να εξασφαλίσει κάποιαν ανάπτυξη για την οποία λείπει ο χώρος (ή καλύτερα η δυνατότητα). Ούτε το μέρος που πρέπει να θυσιαστεί ούτε η στιγμή της θυσίας είναι ποτέ δεδομένα με ακρίβεια. Αλλά μια γενική άποψη απαιτεί κάποτε και κάπου να εγκαταλείπεται η ανάπτυξη, να αγνοείται ο πλούτος και να παραμερίζεται η πιθανή αποδοτικότητα και επικερδής επένδυσή του.

6. Η σοβιετική πίεση και το Σχέδιο Μάρσαλ

Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να ξεπεράσουμε μιαν ουσιαστική δυσκολία. Πώς να προκληθεί η εισφορά; Πώς να αποσπασθούν 5 δισεκατομμύρια από τον κανόνα του μεμονωμένου συμφέροντος; Πώς να γίνουν ολοκαύτωμα; Εδώ λειτουργεί η παρεμβολή του Σχεδίου Μάρσαλ στο πραγματικό πολιτικό παιχνίδι, για το οποίο είπα ότι δεν εξετάζεται στην εργασία του Περρού. Θα έπρεπε πράγματι όλα να αναθεωρηθούν ξεκινώντας απ' αυτό. Ο Φ. Περρού όρισε το σχέδιο έχοντας δεδομένη την απόσπαση εισφορών για τον κοινό κανόνα σαν να ήταν αποτέλεσμα του κοινού συμφέροντος. Το Σχέδιο μπορεί να είναι μια «επένδυση παγκοσμίου συμφέροντος». Αλλά μπορεί επίσης να είναι και «αμερικανικού συμφέροντος». Δεν λέω ότι είναι, αλλά το ερώτημα τίθεται. Μπορεί πάλι ακόμα, όντας κατ' αρχήν «παγκοσμίου συμφέροντος», να λοξοδρομεί προς την κατεύθυνση του αμερικανικού.

Θεωρητικά, είναι μια βαθιά άρνηση του καπιταλισμού: με αυτή τη στενή έννοια δεν υπάρχει τίποτα να πάρουμε από την αντίθεση που αναπτύσσεται στην ανάλυση του Φ. Περρού. Αλλά πράγματι;

Δεν υπάρχει ακόμα, πράγματι. Ας περιοριστούμε να θέσουμε το ερώτημα: μπορεί, θέλοντας να αρνηθεί τον εαυτό του, ο καπιταλισμός να καταλήγει στην ίδια την κίνηση που, μην μπορώντας να την αποφύγει, δεν θα είχε τη δύναμη να κάνει; Είναι ωστόσο για τον αμερικανικό κόσμο ένα ζήτημα ζωής και θανάτου.

Αυτή η πλευρά του σύγχρονου κόσμου διαφεύγει στους περισσότερους από εκείνους που προσπαθούν να τον καταλάβουν: κατά τρόπο παράδοξο, η κατάσταση καθορίζεται από το γεγονός ότι χωρίς τον σωτήριο φόβο των Σοβιέτ (ή κάποιας ανάλογης απειλής), δε θα υπήρχε Σχέδιο Μάρσαλ. Στην πραγματικότητα, η διπλωματία του Κρεμλίνου κρατάει τα κλειδιά των αμερικανικών θησαυροφυλακίων. Παραδόξως, η ένταση που αυτή διατηρεί στον κόσμο καθορίζει την κίνησή του. Παρόμοιες διαβεβαιώσεις θα γλιστρούσαν εύκολα στο παράλογο, αλλά μπορούμε να πούμε ότι χωρίς την ΕΣΣΔ, χωρίς την πολιτική της έντασης στην οποία επιμένει, ο καπιταλιστικός κόσμος σίγουρα δε θα μπορούσε να αποφύγει την παραλυσία. Αυτή η αλήθεια κυριαρχεί τη σημερινή εξέλιξη.

Δεν είναι σίγουρο ότι το σοβιετικό καθεστώς θα μπορούσε να ανταποκριθεί σήμερα στις οικονομικές ανάγκες του κόσμου γενικά. Ωστόσο φανταζόμαστε ότι μια πληθωρική οικονομία δεν απαιτεί αναγκαστικά τη δικτατορική οργάνωση της βιομηχανίας. Όμως η πολιτική δράση της Σοβιετικής Ένωσης και της Κομμουνφόρμ είναι αναγκαία στην παγκόσμια οικονομία. Αυτή η δράση είναι το αποτέλεσμα μιας διαφοράς όχι μόνο στην υπερδομή (το νομικό πλαίσιο της παραγωγής) αλλά και στο οικονομικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, το πολιτικό καθεστώς ως έναν βαθμό, ο ρωσικός κόσμος, εκφράζει την ανισότητα των αποθεμάτων (της κίνησης της ενέργειας) με μιαν επιθετική αναταραχή, μιαν ακραία ένταση της πάλης των τάξεων. Εξυπακούεται ότι αυτή η ένταση ευνοεί μια λιγότερο άνιση ανακατανομή των αποθεμάτων, μια κυκλοφορία πλούτου την οποία παρέλυε μέχρι τώρα η ανισότητα του επιπέδου ανάπτυξης. Το Σχέδιο Μάρσαλ είναι το αποτέλεσμα μιας εργατικής αναταραχής της οποίας είναι αναγκαστικά αντίδοτο με μιαν άνοδο του βιοτικού επιπέδου στη Δύση.

Η ίδια η κομμουνιστική αντίθεση στο Σχέδιο Μάρσαλ δίνει προεκτάσεις στην αρχική εκκίνηση. Προσπαθεί να εμποδίσει την υλοποίησή του, αλλά, παρά τα φαινόμενα, τονώνει την ίδια την κίνηση που καταπολεμά. Την τονώνει και την ελέγχει η βοήθεια στην Ευρώπη εισάγει στην ουσία τη δυνατότητα, δηλαδή την αναγκαιότητα, μιας αμερικανικής παρέμβασης, αλλά η σοβιετική αντίθεση

δυσκολεύει την ανωμαλία και την υπερβολή που θα κινδύνευαν να την μετατρέψουν σε επέμβαση. Η δολιοφθορά, είναι αλήθεια, μπορεί να μετριάσει τα αποτελέσματά της. Αλλά σε αντάλλαγμα δυναμώνει την αίσθηση της αναγκαιότητας, αν όχι της απελπισίας, που εξασφαλίζει μια λιγότερο διστακτική εκτέλεση.

Ποτέ δε θα μπορέσουμε να υπογραμμίσουμε όσο πρέπει τη σπουδαιότητα αυτών των αντανάκλαστικών κινήσεων. Τείνουν στο βαθύ μετασχηματισμό της οικονομίας. Δεν είναι σίγουρο ότι τα αποτελέσματά τους θα επαρκέσουν, αλλά αυτές οι παράδοξες συναλλαγές αποδεικνύουν πως οι συσπάσεις του κόσμου δε θα λυθούν αναγκαστικά με τον πόλεμο. Γενικά, η εργατική αναταραχή, σοσιαλιστική ή κομμουνιστική, οδηγεί πράγματι στην ειρηνική εξέλιξη χωρίς επανάσταση των οικονομικών θεσμών. Ένα πρώτο λάθος είναι να πιστεύουμε ότι μια μετρημένη, ρεφορμιστική κινητοποίηση θα την εξασφάλιζε από μόνη της. Αν η αναταραχή εξαιτίας της κομμουνιστικής πρωτοβουλίας, της επαναστατικής, δεν έπαιρνε μιαν απειλητική τροπή, δεν θα υπήρχε εξέλιξη. Αλλά θα ήταν άδικο να φανταζόμαστε ότι το μόνο ευτυχές αποτέλεσμα του κομμουνισμού θα ήταν η κατάληψη της εξουσίας. Ακόμα και στη φυλακή οι κομμουνιστές θα συνέχιζαν να «αλλάζουν τον κόσμο». Ένα αποτέλεσμα όπως το Σχέδιο Μάρσαλ είναι από μόνο του υπολογίσιμο, αλλά δεν πρέπει να το βλέπουμε στενά. Ο οικονομικός ανταγωνισμός που είναι αποτέλεσμα της ανατρεπτικής δράσης θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει, πέρ' από τις αλλαγές στον τρόπο κατανομής του πλούτου, στην πιο βαθιά αλλαγή των δομών.

7. *Όπου η πολεμική απειλή παραμένει η μόνη που μπορεί
«ν' αλλάξει τον κόσμο»*

Το Σχέδιο Μάρσαλ τείνει αρχικά στην παγκόσμια άνοδο του βιοτικού επιπέδου. (Μπορεί μάλιστα να έχει συνέπεια και την άνοδο του σοβιετικού βιοτικού επιπέδου εις βάρος της αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων.) Όμως η άνοδος του βιοτικού επιπέδου δεν είναι ικανός αντιπερισπασμός, μέσα σε καπιταλιστικές συνθήκες, στην συνεχή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Το Σχέδιο Μάρσαλ είναι επίσης, αρχικά, ένα μέσο εξωτερικό στον καπιταλισμό για άνοδο του βιοτικού επιπέδου. (Από αυτή την άποψη δεν μας ενδιαφέρει αν τ' αποτελέσματά του εμφανίζονται έξω από την Αμερική.) Έτσι αρχίζει ένα γλιόστρημα προς μια δομή η οποία λίγο διαφέρει από εκείνη της ΕΣΣΔ, προς μια οικονομία σχετικά κρατική, τη μόνη δυνατή τη στιγμή όπου η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, όντας στάσιμη η καπιταλιστική συσσώρευση, συνεπώς το κέρδος, δεν έχει πλέον αρκετά περιθώρια. Επιπλέον, η μορφή της βοήθειας προς την Ευρώπη δεν είναι η μόνη ένδειξη που ευνοεί γενικά η εργατική αναταραχή. Οι Ηνωμένες Πολιτείες παραπαίουν μέσα σε κάποιες ανεπίλυτες αντιφάσεις. Υπερασπίζονται την ελεύθερη επιχείρηση, αλλά κάνοντάς το αναπτύσσουν τη σπουδαιότητα του Κράτους. Δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να κατευθύνονται, όσο πιο αργά μπορούν, εκεί όπου η ΕΣΣΔ όρμησε με βία.

Από εδώ και στο εξής η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων δεν προκύπτει πλέον από τις εξεγέρσεις των δρόμων και είναι μακριά ο καιρός όπου οι λαοί σε άνθιση, στερημένοι οικονομικών πόρων, ήταν ταγμένοι να εισβάλλουν σε πιο πλούσιες περιοχές. (Οι στρατιωτικές συνθήκες, εξάλλου, παίζουν στις ημέρες μας, αντίθετα απ' ότι παλιά, το παιχνίδι των πλουσίων.) Έτσι λοιπόν οι συνέπειες της πολιτικής, εκτός από τους πολέμους, παρουσιάζουν ένα πρώτης τάξεως ενδιαφέρον. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι θα μας διαφυλάξουν από την καταστροφή· αλλά είναι η μόνη μας ελπίδα. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε το ότι ο πόλεμος συχνά επιτάχυνε την εξέλιξη των κοινωνιών: εκτός από την ίδια τη Σοβιετική Ένωση, εμείς οι ίδιοι, η ελευθερία του πνεύματός μας, οι κοινωνικές μας σχέσεις οι λιγότερο βάνανυες, οι βιομηχανίες μας και οι κρατικές υπηρεσίες μας είναι αποτελέσματα δύο πολέμων που συγκλόνισαν την Ευρώπη. Βγαίνουμε μάλιστα από τον τελευταίο πόλεμο με αυξημένο πληθυσμό· τα βιοτικά επίπεδα παραμένουν τα ίδια με μια τάση βελτίωσης συνολικά. Ωστόσο δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε τι θα μας έφερνε ένας τρίτος πόλεμος, αν όχι την αναπόφευκτη κατάντια της υδρόγειας σφαίρας στην κατάσταση της Γερμανίας το 1945. Από εδώ και στο εξής πρέπει να υπολο-

γίζουμε σε μια ειρηνική εξέλιξη χωρίς την οποία η καταστροφή του καπιταλισμού θα ήταν συγχρόνως και καταστροφή των έργων του καπιταλισμού, το σταμάτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης και η διάλυση του σοσιαλιστικού ονείρου. Από εδώ και στο εξής πρέπει να περιμένουμε από την απειλή του πολέμου εκείνο που χθες μπορεί να ήταν απάνθρωπο, αλλά σωστό να περιμένουμε από τον πόλεμο. Αυτό δεν είναι καθησυχαστικό, αλλά δεν υπάρχει άλλη επιλογή.

8. Η «δυναμική ειρήνη»

Πρέπει μόνο ν' αρχίσουμε να υπολογίζουμε μια συγκεκριμένη αρχή στη βάση των πολιτικών επιλογών.

Αν η απειλή του πολέμου αναγκάζει τις Ηνωμένες Πολιτείες να διαθέτουν το κύριο μέρος του πλεονάσματος σε στρατιωτικές κατασκευές, θα είναι μάταιο να συνεχίζουμε να μιλάμε για ειρηνική εξέλιξη: πρακτικά, ο πόλεμος θα γίνει σίγουρα. *Μόνο στο μέτρο που αυτή η απειλή τις αναγκάζει να διαθέτουν ψύχραμα ένα σημαντικό μέρος του –χωρίς αντάλλαγμα– για την άνοδο του παγκοσμίου βιοτικού επίπεδου, οι κινήσεις της οικονομίας δίνουν στο πλεόνασμα της ενέργειας μιαν άλλη διέξοδο από την πολεμική, η ανθρωπότητα θα οδηγηθεί ειρηνικά προς μια γενική επίλυση των προβλημάτων της.* Δεν αρκεί να λέμε: η απουσία αφοπλισμού σημαίνει πόλεμο, αλλά η αμερικανική πολιτική διστάζει ανάμεσα σε δύο δρόμους – ή να εξοπλίσει πάλι την Ευρώπη με τη βοήθεια ενός νέου δανείου-συμβολαίου ή να χρησιμοποιήσει, τουλάχιστον μερικά, το Σχέδιο Μάρσαλ για στρατιωτικό εξοπλισμό. Ο αφοπλισμός στις παρούσες συνθήκες είναι ένα θέμα προπαγάνδας, δεν είναι με κανέναν τρόπο μια διέξοδος. Όμως αν οι Αμερικανοί υπαναχωρήσουν στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Σχεδίου Μάρσαλ, στη χρήση ενός σημαντικού μέρους του πλεονάσματος για μη πολεμικούς σκοπούς, αυτό το πλεόνασμα θα εκραγεί εκεί όπου θα έχουν αποφασίσει να εκραγεί. Τη στιγμή της έκρηξης, θα μπορούμε να πούμε: η πολιτική των Σοβιέτ έκανε αναπόφευκτη την καταστροφή. Η παρηγοριά δεν θα είναι μόνο γελοία αλλά και απατηλή. Από σήμερα, πρέπει να διακηρύξουμε αντίθετα: το ν'

αφήσουμε στο πλεόνασμα των παραγωγικών δυνάμεων τη μόνη διέξοδο του πολέμου σημαίνει ότι τον δεχόμαστε για λογαριασμό μας και φέρουμε την ευθύνη του. Η ΕΣΣΔ είναι αλήθεια ότι βάζει την Αμερική σε σκληρή δοκιμασία. Αλλά τι θα ήταν αυτός ο κόσμος αν δεν υπήρχε η ΕΣΣΔ για να τον αφυπνίζει, να τον θέτει σε δοκιμασία και να τον αναγκάζει ν' «αλλάξει»;

Παρουσίασα τις αναπόφευκτες συνέπειες ενός βιαστικού εξοπλισμού, ωστόσο αυτό δεν οδηγεί καθόλου προς την κατεύθυνση του αφοπλισμού, που και η σκέψη του ακόμα είναι εξωπραγματική. Ένας αφοπλισμός είναι τόσο απίθανος ώστε ούτε θα μπορούσαμε να φανταστούμε τις συνέπειές του. Είναι δύσκολο να υπολογίσουμε σε ποιον βαθμό είναι μάταιο να προτείνουμε σε αυτόν εδώ τον κόσμο την ανάπαυση. Ανάπαυση, ύπνος, είναι ουσιαστικά ο πρόδρομος του πολέμου. Μόνο μια ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΙΡΗΝΗ⁴⁸ ανταποκρίνεται σε μια ηχηρή αναγκαιότητα αλλαγής. Είναι η μόνη συνταγή που μπορεί να αντιταχθεί στην επαναστατική βούληση των Σοβιέτ. Και η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΙΡΗΝΗ σημαίνει πως αυτή η αποφασιστική βούληση διατηρεί μια κατάσταση πολεμικής απειλής και τον εξοπλισμό των αντίπαλων στρατοπέδων.

9. Η εκπλήρωση της ανθρωπότητας συνδεδεμένη με αυτήν της αμερικανικής οικονομίας

Από αυτό εξυπακούεται ότι μόνο μια επιτυχία των αμερικανικών μεθόδων συνεπάγεται μιαν ειρηνική εξέλιξη. Είναι η μεγάλη αξία του Αλμπέρ Καμύ το ότι έδειξε τόσο καθαρά το αδύνατο μιας τουλάχιστον κλασικής επανάστασης, χωρίς πόλεμο. Αλλά δεν είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζουμε την ΕΣΣΔ ως την προσωποποίηση μιας απάνθρωπης θέλησης και την πολιτική του Κρεμλίνου ως το έργο του κακού. Είναι απάνθρωπο να επιθυμούμε την εξάπλωση ενός καθεστώτος που στηρίζεται σε μια μυστική αστυνομία, στη φίμωση της σκέψης και τα πολυάρθρα στρατό-

⁴⁸ Για να χρησιμοποιήσω τη φράση του Jean-Jacques Servan-Schreiber. Βλέπε: «Η Δύση απέναντι στην ειρήνη», σειρά από αξιολογικά άρθρα δημοσιευμένα στη *Le Monde* στις 15, 16, 17 και 18 Ιανουαρίου 1948.

πεδα συγκέντρωσης. Αλλά δε θα υπήρχαν σοβιετικά στρατόπεδα στον κόσμο αν μια τεράστια κίνηση ανθρώπινης μάζας δεν είχε ανταποκριθεί σε μια πιεστική αναγκαιότητα. Θα ήταν οπωσδήποτε μάταιο να αποβλέπουμε στην αυτοσυνειδησία χωρίς ν' αντιλαμβανόμαστε την αλήθεια και τη θεμελιώδη αξία της έντασης που διατηρείται στον κόσμο από την ΕΣΣΔ. (Αν έλειπε αυτή η ένταση, θα ήταν από κάθε άποψη μάταιο να εφησυχάζουμε, θα υπήρχε περισσότερο παρά ποτέ λόγος να φοβόμαστε.) Όποιος αφήνεται να τυφλώνεται από το πάθος και δε βλέπει ότι στην ΕΣΣΔ η υπερβολή οδηγεί σε μια παρόμοια υπερβολή, τουλάχιστον με την έννοια της τύφλωσης, παραιτείται από την τέλεια διαύγεια που μέσ' από αυτήν ο άνθρωπος έχει τελικά την τύχη να είναι *αυτοσυνειδησία*. Βέβαια η αυτοσυνειδησία δεν αποκλείεται και μέσα στα όρια της σοβιετικής σφαίρας. Δε θα μπορούσε εξάλλου να έχει σχέση με τίποτε το ήδη δεδομένο. Έχει μέσα της, κάτω από την απειλή, μια ξαφνική⁴⁹ αλλαγή και επιτυχία της κυρίαρχης πλευράς του κόσμου. Σε αντάλλαγμα, περιέχεται από τώρα μέσα σε μιαν ύστατη επιλογή της αμερικανικής δημοκρατίας και δεν μπορεί παρά να απαιτεί την επιτυχία χωρίς πόλεμο. Η εθνική άποψη είναι εκτός θέματος.⁵⁰

10. Η συνείδηση του ύστατου σκοπού του πλούτου και η «αυτοσυνειδησία»

Είναι σίγουρα παράδοξο να συνδέουμε με αυτά τα τελειώς εξωτερικά χαρακτηριστικά μια τόσο ενδόμυχη αλήθεια όπως η αλήθεια της αυτοσυνειδησίας (της επιστροφής του όντος στην πλήρη

⁴⁹ Καθώς το επισημαίνει η J-J Servan-Schreiber και καθώς το σκέφτονται μάλλον οι προωθημένοι αμερικανοί διανοούμενοι, μπορούμε να περιμένουμε έναν σημαντικό και αιφνίδιο μετασχηματισμό της εσωτερικής κατάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών εξαιτίας της αλματώδους ανόδου μιας καινούργιας πολιτικής δύναμης, των συνδικάτων.

⁵⁰ Γιατί ν' αρνηθούμε το γεγονός ότι από άλλες χώρες εκτός της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ δεν μπορεί πλέον να υπάρξει καμία πρωτοβουλία ανεξαρτησίας με την βαθιά έννοια; Δεν έχει πλέον νόημα να στεκόμαστε σε αυτά παρά μόνο στην πολεμική της στιγμής.

και αναλλοίωτη *αυτεξουσιότητα*).⁵¹ Όμως είναι εύκολο να αντιληφθούμε τη βαθιά σημασία αυτών των χαρακτηριστικών – και όλου αυτού του βιβλίου – αν επιστρέψουμε χωρίς πια να καθυστερούμε στο ουσιώδες.

Πρώτα πρώτα το παράδοξο φτάνει στα άκρα εξαιτίας του γεγονότος ότι η πολιτική από την πλευρά της «παγκόσμιας κυρίαρχης οικονομίας» έχει ως στόχο της μια βελτίωση του παγκοσμίου βιοτικού επιπέδου.⁵² Αυτό από μία άποψη είναι απογοητευτικό και θλιβερό. Αλλά είναι το σημείο εκκίνησης, η βάση και η κατάληξη της *αυτοσυνειδησίας*. Αυτό πρέπει να το εξετάσουμε αρκετά συγκεκριμένα.

Αν η αυτοσυνειδησία είναι ουσιαστικά η *πλήρης κατάκτηση της εσωτερικότητας*, πρέπει να επανέλθουμε στο γεγονός ότι κάθε κατοχή της εσωτερικότητας καταλήγει στη σαγήνη.⁵³ Μια θυσία δεν μπορεί να παρά να θέτει ένα *πράγμα* ως ιερό. Το *ιερό πράγμα* εξωτερικεύει την εσωτερικότητα: κάνει να φαίνεται προς τα έξω εκείνο που στ' αλήθεια υπάρχει μέσα. Γι' αυτό και η αυτοσυνειδησία εντέλει απαιτεί να μην συμβαίνει πλέον τίποτα στην τάξη της εσωτερικότητας. Δεν πρόκειται καθόλου για μια βούληση να εξαφανιστεί ό,τι απομένει: ποιος θα μιλούσε για κατάργηση του έργου τέχνης ή της ποίησης; Αλλά πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ένα σημείο όπου η στεγνή διαύγεια ταυτίζεται με το αίσθημα του ιερού. (Αυτό προϋποθέτει τον περιορισμό του ιερού κόσμου στο στοιχείο το πιο γνήσια αντίθετο του *πράγματος*, δηλαδή την καθαρή εσωτερικότητα.) Αυτό, πράγματι, επανέρχεται, όπως μέσα

⁵¹ Που είναι προς στιγμήν ελευθερία, ανεξάρτητη από μια προσπάθεια η οποία πρέπει να ολοκληρωθεί.

⁵² Λέω μάλιστα *παγκόσμια*: με αυτή την έννοια, ο τελευταίος προσανατολισμός της αμερικανικής πολιτικής που περιέχεται στο Σχέδιο Τρούμαν έχει περισσότερη σημασία κι από αυτό το Σχέδιο Μάρσαλ. Σίγουρα θα φανεί μάταιο να σκεφθούμε μιαν επίλυση του προβλήματος του πολέμου μεσ' από τέτοια οικονομικά μέτρα. Στην πραγματικότητα δεν μπορούν παρά να εξαλείψουν την αναγκαιότητα αλλά όχι και την πιθανότητα του πολέμου· αλλά με τη βοήθεια της τρομερής απειλής των σύγχρονων εξοπλισμών, αυτό θα μπορούσε να αρκείσει κατ' αρχάς. Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα παραπάνω.

⁵³ Βλέπε 4^ο Μέρος, Κεφ. ΙΙ: «Ο αστικός Κόσμος».

στην εμπειρία των μυστικών, σε μια διανοητική περισυλλογή, «χωρίς μορφή και χωρίς σχήμα», αντίθετη με τα γοητευτικά φαινόμενα των «οραμάτων», των θεοτήτων και των μύθων. Συγκεκριμένα αυτό σημαίνει, μεσ' από την οπτική γωνία που εισάγεται σε τούτο το βιβλίο, μία απόφαση μεσ' από μια ουσιαστική συζήτηση.

Είμαστε όντα που δεν είναι διαπαντός δεδομένα αλλά φαίνεται ότι τείνουν σε μian αύξηση των αποθεμάτων ενέργειάς τους. Τις περισσότερες φορές κάνουν αυτή την αύξηση σκοπό και λόγο της ύπαρξής τους, πέρ' από την απλή επιβίωση. Αλλά μεσ' από αυτήν την υποταγή στην αύξηση το δεδομένο ον χάνει την αυτονομία του, υποδουλώνεται σ' εκείνο που θα είναι στο μέλλον λόγω του γεγονότος της αύξησης των αποθεμάτων του. Στην πραγματικότητα, η αύξηση πρέπει να θεωρείται σε σχέση με την στιγμή που θα διαχυθεί σε καθαρή δαπάνη. Αλλά αυτό ακριβώς είναι η δύσκολη καμπή. Η συνείδηση βασικά αντιστέκεται σε αυτό με την έννοια ότι ψάχνει να κατακτήσει κάποιο απόκτημα, κάτι τι, όχι το τίποτα της καθαρής δαπάνης. Σημαίνει να φτάσουμε στο σημείο όπου η συνείδηση θα πάψει να είναι συνείδηση κάποιου πράγματος. Με άλλα λόγια, το να συνειδητοποιήσουμε το αποφασιστικό νόημα μιας στιγμής όπου η αύξηση (η απόκτηση κάποιου πράγματος) θα διαλυθεί σε δαπάνη, είναι ακριβώς αυτοσυνειδησία, δηλαδή μια συνείδηση που δεν έχει πλέον τίποτε ως αντικείμενο.⁵⁴

Αυτή η κατάληξη που συνδέεται, όπου υπάρχει κάποια διαύγεια, με τη διάδοση ενός υψηλά προσαρμοσμένου βιοτικού επιπέδου, έχει την αξία μιας αποκατάστασης της κοινωνικής ύπαρξης.

Αυτή η αποκατάσταση θα μπορούσε να συγκριθεί, με κάποια έννοια, με το πέρασμα από το ζώο στον άνθρωπο (που συγκεκριμένα θα ήταν η τελευταία πράξη του). Όλα συμβαίνουν, εάντα δούμε έτσι, σαν να ήταν δεδομένος ο τελικός σκοπός. Τελικά όλα παίρνουν τη θέση τους και ανταποκρίνονται στο ρόλο τους.

⁵⁴ Αν όχι τη καθαρή εσωτερικότητα, αυτό που δεν είναι πράγμα.

Σήμερα, ο Τρούμαν θα έκανε τυφλά τις προετοιμασίες για την ύστατη –και μυστική– αποθέωση.⁵⁵

Αλλά αυτό είναι βέβαια αυταπάτη. Το πνεύμα, πιο ανοιχτό, ανακαλύπτει στη θέση μιας παμπάλαιας τελεολογίας την αλήθεια εκείνη που μόνο η σιωπή δεν προδίδει.

⁵⁵ Θα μπορούσε κάποτε να έλθει η στιγμή όπου το πάθος δε θα ήταν πλέον στοιχείο του ασυνειδήτου. Αυτό, θα μου πείτε, μόνο ένας τρελός θα μπορούσε να το δει μέσα στα σχέδια Μάρσαλ και Τρούμαν. Εγώ είμαι αυτός ο τρελός. Με την έννοια μάλιστα του ότι ένα από τα δύο θα συμβεί: ή η επιχείρηση θα αποτύχει και ο τρελός που εγώ είμαι θα χαθεί μέσα σ' έναν κόσμο που δεν θα είναι λιγότερο τρελός απ' ό,τι ο ίδιος ή θα πραγματοποιηθεί και τότε μόνο ο τρελός θα φτάσει στην αυτοσυνειδησία που λέω – γιατί ο Λόγος, όντας «συνείδηση», δεν είναι καθόλου συνείδηση παρά μόνο εάν έχει ως αντικείμενο εκείνο που δεν του υποτάσσεται. Εδώ επιτρέπω στον εαυτό μου να εισαγάγει κάποιες θεωρήσεις που αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο γεγονός: ότι ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου οικονομίας τοποθετεί τον εαυτό του (σε άλλο μέρος του έργου του) στη συνέχεια των μυστικών όλων των εποχών (αλλά δεν είναι καθόλου ξένος με όλες τις προϋποθέσεις των διαφόρων μυστικισμών, που τους αντιθέτει μόνο την αυτοσυνειδησία).